

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches
ISSN: 0255-0644

2023 / 265
TEMMUZ - AĞUSTOS
JULY - AUGUST

DergiPark
AKADEMİK

EBSCOhost

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
İSAM.
TÜRKİYE DIYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES
مركز البحوث الإسلامية
وقف الديانة التركي

SÖBIAD

intihal.net

İstanbul - 2023

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner

Közhan YAZGAN

Dizgi / Typesetting

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İletişim Adresi / Management Center

Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press

Aktif Matbaa ve Reklam Hizmetleri Sanayi Tic. Ltd. Şti. Söğütlüçüşme Mah. Halkalı Cad. No: 245

Küçükçekmece / İstanbul **Telefon:** 0212 98 93 54

Yayın Türü

2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır.

Ebsco Publishing: www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nin hakemli, uluslararası, süreli ilmî yayın organıdır.

Adedi	1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription	1 Yıllık Yurt İçi Abonelik	Kurumsal Abonelik
100 TL	80 \$ veya karşılığı Türk Lirası	600 TL	1200 TL

Şeref Kurulu / Honorary Board		
Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE	Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ	Prof. Dr. İnci ENGINÜN
Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER	Prof. Dr. Birol EMİL	Prof. Dr. Mustafa ERKAL
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN	Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU	Prof. Dr. Metin KARAÖRS
Prof. Dr. Mümin ERTÜRK	Prof. Dr. Fadil HOCA	Prof. Dr. Bolat MYRZALİYEV
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK	Prof. Dr. Edalet MURADOV	Prof. Dr. Gültekin RODOPLU
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ	Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK	Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV
Prof. Dr. Yümnü SEZEN	Prof. Dr. Muratgeldi SÖYEGOV	
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN	

Yayın Kurulu / Editorial Board	
Prof. Dr. Abdurrahman ALİY	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	<i>Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	<i>Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	<i>Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı</i>
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	<i>Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Doç. Dr. Turhan ADA	<i>Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü</i>
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ	<i>İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Böl.</i>

Danışma Kurulu / Advisory Board	
Antropoloji	Prof. Dr. Mustafa AKSOY • <i>Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı</i> Doç. Dr. Kürşat GÜLBEYAZ • <i>Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Rekreasyon Bölümü</i>
Coğrafya	Prof. Dr. Cemalettin ŞAHİN • <i>Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü</i> Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • <i>İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü</i>
Dil	Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • <i>Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü</i> Prof. Dr. Vahit TÜRK • <i>İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>
Felsefe	Prof. Dr. Ayhan BIÇAK • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i> Doç. Dr. Cahid ŞENEL • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Hukuk	Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ • <i>İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü</i> Prof. Dr. Faruk ANDAÇ • <i>Çağ Üniversitesi, Hukuk Fakültesi</i>
İktisat	Prof. Dr. Mustafa DELİCAN • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü</i> Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü</i>
İşletme	Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖEVA • <i>Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi / Kırgızistan</i> Doç. Dr. Fariz AHMADOV • <i>Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi / Azerbaycan</i>
Maliye	Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN • <i>Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü</i> Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • <i>Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Siyaset Bilimi	Doç. Dr. Pınar ÖZDEN CANKARA • <i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl.</i>
Sosyoloji	Prof. Dr. Veysel BOZKURT • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü</i> Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • <i>Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Tarih	Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • <i>Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i> Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • <i>Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Uluslararası İlişkiler	Prof. Dr. Kutay KARACA • <i>İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i> Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR • <i>Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>

Editör Kurulu / Editorial Board			
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU	Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	gokmenkiloglu@duzce.edu.tr
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ	Teknik Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	serkankekevi@gmail.com
Mehmet Töre YILDIRIM	Yabancı Dil (İngilizce) Editörü	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	yayin@turan.org

Alan Editörleri / Field Editors			
Prof. Dr. Salih OKUMUŞ	Edebiyat	<i>Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>	salihokumus@gmail.com
Öğr. Gör. Cansever KAYAPUNAR KESGÜL	Edebiyat	<i>Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>	cansever.kayapunar@yeniyuzyl.edu.tr
Doç. Dr. Suat KOL	Eğitim Bilimleri	<i>Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü</i>	skol@sakarya.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ	Eğitim Bilimleri	<i>İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü</i>	cengiz_poyraz@yahoo.com
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ	Sanat Tarihi	<i>Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı</i>	moonozet@hotmail.com
Doç. Dr. Kader ÖZLEM	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	<i>Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	kaderozlem@gmail.com
Doç. Dr. Yavuz CANKARA	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	<i>Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>	yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen ÇATLI ÖZEN	Sosyoloji, Felsefe	<i>İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>	gokcenozen@aydin.edu.tr
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	Tarih	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü</i>	kursatyildirimtr@yahoo.com
Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY	Tarih	<i>Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>	yunusemretekinsoy@gmail.com

Dergi Yönetimi / Journal Management			
Saadet Pınar YILDIRIM	Yazı İşleri Müdürü	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	tdav@turan.org
Emel GÖKAY	Dergi Sekreteryası	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	dizgi@turan.org
Baykal AYDEMİR	Dergi Sekreteryası		baykalaydemir38@gmail.com

Hakem Kurulu / Reviewer Board

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK • Ardahan Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Ülger BULDUK • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV • Hakas Devlet Üniversitesi,
Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU • Izmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Recai COŞKUN • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dekanı / Türkiye

Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE • Nicolaus Copernicus Üniversitesi,
Tarih Bölümü / Polonya

Prof. Dr. Sebahat DENİZ • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Orhan DOĞAN • Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erziyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Gülljanat ERCİLASON • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Reşat GENÇ • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü
- Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV • Türkmenistan Azadi Üniversitesi,
Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü -
Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli
Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU • Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Abdullah KÖK • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye

Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN • George Washington Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD

Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Metin ÖZKUL • Süleyman Demirel Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Recep SEYMEN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sabri SÜMER • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi,
Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli

Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Millî İlimler Akademisi,
Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan

Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi,
Akçakoca Bey Siyasal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Uğur GÜRSÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Cemile KINACI • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Ömer KURTBAĞ • Erziyes Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Işıl TUNA PINAR • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Yunus Emre TANSU • Gaziantep Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye

Dr. Murat KARATAŞ • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Bölümü / Türkiye

Türk Dünyası Araştırmaları'na Gönderilecek Yazılarda Uyulması Gereken Kurallar

1. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA), Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmalarını teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayımlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık dönemlerde (Ocak-Şubat; Mart-Nisan; Mayıs-Haziran; Temmuz-Ağustos; Eylül-Ekim; Kasım-Aralık) yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, 120. ciltten (Eylül-Ekim 2018) itibaren TDA'da yayınlanacak çalışmalarda Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Ceyhun*; Sir-Derya: *Seyhun*; Türk Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

3. Makale Hazırlama:

a. TDA'ya gönderilen bütün yazılar dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir.

b. Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak dergi sekreteryası tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

c. Dergimize gönderilen çalışmalar değerlendirme sürecinin herhangi bir basamağında benzerlik tespit yazılımı (intihal.net) ile taranmaktadır. Benzerlik oranı yüzde 15'in üzerinde olan çalışmalar yazarına iade edilir.

d. Gönderilen makalelerde yazar adı soyadı, kurumu ve/veya yazarı tıbbi bilgilere yer verilmemelidir.

e. Gönderilen bütün makalelerle birlikte ayrı bir başlık sayfası da sisteme yüklenmelidir. Bu sayfa;

• Makalenin başlığını ve makalenin amacını içeren en fazla 50 kelimelik açıklamayı,

• Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,

• Yazarların ORCID numaralarını,

• Varsa mali destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,

• Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil) ve e-posta adresini,

• Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ana yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri,

• Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

f. **Teknik Bilgiler:** TDA'ya gönderilen bütün yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında, eski harfli metinler ise *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

h. **Anahtar Sözcükler:** Makaleler en az 3 en fazla 5 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanıp ilgili özetin altına yazılmalıdır.

i. **İngilizce Genişletilmiş Özet:** Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atf oranını artırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 850-1000 kelime arasında İngilizce geniş özet hazırlanmalı, makalenin kaynakçasının arkasına eklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumlarını kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

i. **Makale İçi Başlıklar:** Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

4. **TDA'nın dili** Türkiye Türkçesi'dir. Makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir.

5. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinalinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

6. Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da dergipark makale sistemine yüklenmelidir.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Yayınlanmayan yazılar, istek halinde iade edilebilir.

9. Değerlendirme sürecinden geçmiş çalışmaların iadesi için yazarın (çoklu çalışmalarda bütün yazarların) ıslak imzasını içeren dilekçeleri ile dergi yönetimine başvurmaları gerekmektedir.

10. Dergimizde yayınlanmak istenen aşağıda sayılan türdeki çalışmalarda Etik Kurul İzin Belgesi sunulması gerekmektedir:

• Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

• İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,

• İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,

• Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,

• Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca;

• Olgu sunumlarında "Aydınlatılmış Onam Formu"nun alındığının belirtilmesi,

• Başkalarına ait örnek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,

• Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

11. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayım bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayım yeri, yayınevi, yayım tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsın önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgöl konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. Kitap Adı: Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasında, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgöl konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları: Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' dendiikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.', şeklinde kısaltılarak da verilebilirler.

j. Makale Adı: Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgöl konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgöl konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. Tez Adı: Yayınlanmış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. Ansiklopedi Maddelerinin Adları: Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi: Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmaz. Kitap birden fazla cilt halinde yayınlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgöl konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgöl konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayım bilgisi:** Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasında virgöl konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar: Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgül, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgül, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününe uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırmız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atf Örneği

Kitaba atf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açılmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, *a. y.*

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannon, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yanştırılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasında virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfa- lar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA) yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve ULAKBİM tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser. Gönderilen bütün makaleler özgün, başka bir mecrada yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerinden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, sahte yazarlık / inkar edilen yazarlık, araştırma / veri fabrikasyonu, uydurulmuş veri / sonuç üretimi, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, aynı yayını birden fazla yere gönderme, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Dergi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser.

- Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.
- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir. Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır. Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır. Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır. Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir. Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdik edilmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşa gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır. İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin özgün olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telif hakkı her türlü belge (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır. Bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve tasarımına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel gözetimi tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen bütün bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Bütün yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar. Yazarlık için yeterli ölçütleri

karşılama ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir. Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebileceği potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit edilirse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş (Teknik) editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş (Teknik) editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır. Baş (Teknik) editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür. Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve / veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafından herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark edilirse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir. Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir. TDA'ya gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulu'nca dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın Kurulu'nun değerlendirmesi sonucunda makale Alan Editörüne yönlendirilir. TDA'nın yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. TDA, değerlendirme sürecinde kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir. TDA'ya gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. TDA'ya katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. TDA hakem değerlendirme sürecinde normal koşullarda editör 1-2 gün içerisinde ön değerlendirme aşamasını bitirir. Hakemlerin değerlendirme süresi 15 gün, düzeltme istemesi halinde yazarın düzeltme süresi de 15 gündür. Normal şartlarda bir makalenin tüm değerlendirme sürecinin 20-40 gün içinde bitmesi beklenmektedir. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmekte veya hakemin raporunu son değerlendirme tarihinden önce göndermesi, yazar tarafından yapılması gereken düzeltmelerin kısa sürede tamamlanması vb. nedenlerden dolayı makale değerlendirme süreci kısılabilmektedir. TDA'ya makale gönderen yazar / yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. TDA'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, TDA'ya devredilmiş sayılır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

SIRAT-I MÜSTAKİM DERGİSİ'NE GÖRE 1911 TÜRKİSTAN DEPREMİ'NDE RUSYA MÜSLÜMANLARI <i>ACCORDING TO SIRAT-I MUSTAKIM MAGAZINE RUSSIAN MUSLIMS IN 1911 TURKESTAN EARTHQUAKE</i> Sinan ŞAHİN	147
WILHELM VON RUBRUK'A GÖRE MOĞOLLARIN ETNOGRAFYASI <i>ETHNOGRAPHY OF THE MONGOLS ACCORDING TO WILHELM VON RUBRUK</i> Ergin AYAN	167
MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA QARABAĞ MÖVZUSUNU ƏKS ETDİRƏN DRAM ƏSƏRLƏRİN, SSENARİLƏRİN, FİLMLƏRİN JANR XÜSUSİYYƏTİ, PROBLEMATİKASI VƏ OBRAZLARI <i>GENRE CHARACTERISTICS, PROBLEMS AND IMAGES OF DRAMAS WORKS, SCENARIOS, AND FILMS WHICH REFLECT THE THEME OF KARABAKH IN AZERBAIJAN LITERATURE OF THE INDEPENDENCE PERIOD</i> Salide ŞERİFOVA	183
AĞITLARIN VATAN SEVGİSİ VE MENSUBİYET ŞUURUNU PEKİŞTİRME İŞLEVİNİN SİVAS AĞITLARI ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRMESİ <i>AN EVALUATION OF THE FUNCTION OF LAMENTS TO STRENGTHEN CONSCIOUSNESS OF PATERNITY AND BELIEF ON SIVAS LAMENTS</i> Cansever KAYAPUNAR KESKÜL	217
TARİHİ DÖNEM METİNLERİNDE "AL~ĀL, AR~ĀR-" VE TÜREVLERİ <i>THE USE OF "AL~ĀL, AR~ĀR-" AND ITS DERIVATIVES IN HISTORICAL PERIOD TEXTS</i> Duygu YAVUZ ÖZ	231
TÜRK KADINLARININ SİYASİ HAKLARINI ALMALARININ BASINA YANSIMASI (1930-1934) <i>REFLECTION OF TURKISH WOMEN'S ACQUISITION OF POLITICAL RIGHTS IN THE PRESS (1930-1934)</i> Mervener TUZAK	249
KARESİ ÇEPNİLERİNİN DEMOGRAFİK, FİZİKİ VE İKTİSADİ ÖZELLİKLERİ <i>DEMOGRAPHIC, PHYSICAL AND ECONOMIC CHARACTERISTICS OF KARESİ CHEPNIS</i> Nahide ŞİMŞİR - Seher SAV SEVGİLİ	271

KİTAP TANITMA

SELÇUKLU ÇAĞINDA YAŞAMAK: ORTAÇAĞDA TÜRK ŞEHİRİ

Rabia Eda KÖROĞLU 285

Sırat-ı Müstakim Dergisi'ne Göre 1911 Türkistan Depremi'nde Rusya Müslümanları*

*According to Sırat-i Mustakim Magazine Russian Muslims in 1911
Turkestan Earthquake*

Sinan ŞAHİN**

* 23-25 Kasım 2018 tarihinde Afyonkarahisar'da düzenlenen Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

Prof. Dr. Ahmet Yaramış danışmanlığına hazırlanan Sırat-ı Müstakim Dergisi'ne Göre Rusya Müslümanları adlı tezden türetilmiştir. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2019.

** Tarih Yüksek Lisans Mezunu

Orcid Id: 0000-0002-6689-0435

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Sinan Şahin

E-posta / E-mail:
snn_shnn@hotmail.com

Geliş Tarihi / Received Date:
9 Nisan 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
20 Temmuz 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atrf / Citation:

Sinan Şahin, "Sırat-ı Müstakim Dergisi'ne Göre 1911 Türkistan Depremi'nde Rusya Müslümanları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 265, İstanbul 2023, s. 147-166.

doi: 10.55773/tda.1286721

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

1911 yılında Türkistan'da bulunan Issık Gölü'nün doğusunda meydana gelen deprem coğrafi tahribata yol açmakla birlikte pek çok insanın ölmesine, yaralanmasına, yersiz ve yurtsuz kalmasına sebebiyet verdi. Bu depremden en çok zarar görenler bölgede yoğun olarak yaşayan Müslümanlardı. Deprem mağdurlarına yardım etmek amacıyla çeşitli faaliyetlere girişildi. Bu anlamda devlet eliyle olmak üzere gerek Osmanlı ve Rus hükümetleri, gerek bu devletlerde yaşayan Müslüman halk, gerekse yardım etme şuurunu insani bir vazife gören pek çok yerden depremzedelere yardım elleri uzatıldı. Rusya Müslümanları, ulemaları aracılığıyla yardımlarını yaptılar. Rus ve Osmanlı hükümetleri yardımların yapılması amacıyla komisyon kurdular. Depremzedelere yardım toplamak amacıyla girilen faaliyetler sonucu Osmanlı'ya bağlı pek çok yerden yardımlar gönderildi. Bununla birlikte depremzedeler yararına olmak üzere İstanbul'da bir konferans düzenlendi. Bu konferansta başta Akçuraoğlu Yusuf (Yusuf Akçura) olmak üzere çok sayıda konuşmacı söz alarak depremin yaralarının bir an önce sarılması için farkındalık oluşturmaya çalıştı. Depremzedelere yardım edilmesi konusunda duyarlılık oluşmasında ve yardımların toplanılması konusunda en etkin rollerden birini de Sırat-ı Müstakim dergisi oynadı. Depremzedelere yardım teşebbüsünden bir an bile geri kalmayan dergi, deprem mağdurları için yardım defteri açtığını ilan ederek pek çok yerden yardımların gelmesine vesile oldu. Bütün bu faaliyetlerin dışında depremzedeler için çeşitli isimler tarafından yazılan şiirler de dikkat çekti. Bu şiirlerde depremde yaşanan zorluklar anlatılarak depremzedeler anılmaya çalışıldı. Bu çalışma söz konusu depremden etkilenen insanların yaşadıkları zorlukları Sırat-ı Müstakim dergisi belgeleri ışığında ortaya koyarak deprem tarihi alanına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sırat-ı Müstakim, Türkistan Depremi, Depremzedeler, Osmanlı Devleti, Rusya.

Abstract

The earthquake that occurred in the east of Lake Issyk Kul in Turkistan in 1911 caused not only geographical destruction, but also caused many people to die, be injured and be homeless. Those who suffered from the earthquake most were Muslims living in the region. Various activities

were undertaken to help earthquake victims. In this sense, particularly by the help of both the Ottoman and Russian governments, the Muslim people living in these states, and many other humanitarians who accepted that mission as the human duty extended a hand to the earthquake victims. The Muslims of Russia made their aid through their ulama. The Russian and Ottoman governments established commissions to provide aid. As a result of the activities undertaken to collect aid for the earthquake victims, aid was sent from many places affiliated to the Ottoman Empire. In addition, a conference was held in Istanbul for the benefit of earthquake victims. In this conference, with the participation of many speakers, especially Akçu-raoğlu Yusuf (Yusuf Akçura), an effort was made to create awareness in the society so that the wounds of the earthquake could be healed as soon as possible. One of the most effective roles in raising awareness about helping the earthquake victims and collecting aid was played by *Sirat-i Mustakim* magazine. The *Sirat-i Mustakim* magazine, which did not stay behind even for a moment in its attempt to help earthquake victims, announced that it opened a help book for earthquake victims and contributed to the arrival of aid from many places. Apart from all these activities, poems written by various names for earthquake victims also drew attention. In these poems, earthquake victims were tried to be commemorated by describing the difficulties experienced in the earthquake. This study aims to contribute to the field of earthquake history by revealing the difficulties experienced by the people affected by the earthquake in the light of the documents of the *Sirat-i Mustakim* magazine.

Keywords: *Sirat-i Mustakim*, Turkestan Earthquake, Earthquake Victims, Ottoman Empire, Russia.

Giriş

Tabiat olaylarının insanlar üzerinde derin bir etkiye sahip olduğu herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Hiç şüphesiz en etkili tabiat olaylarından birisi olan deprem, geçmişten günümüze dek insanlar üzerinde gerek ekonomik gerekse psikolojik olarak derin bir etkiye sahip oldu. Depremlerin, insanların yaşamlarını sürdürdükleri yapılar üzerindeki yıkıcı etkisi sebebiyle bugüne kadar pek çok insan hayatını kaybetti. Evleri hasar gören insanlar ise yardıma muhtaç hale geldiler. Bu gibi felaketler, tabiat olaylarının ciddiye alınması ve bu gibi felaketlere karşı tedbirli olunması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Tabiat olaylarının insanlar ve yapılar üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu gösteren önemli felaketlerden birisi de aktif faylar üzerinde yer alan *Issık Gölü* ve çevresinde 1911 yılında meydana geldi. Bu göl konumu itibarıyla Kırgızistan'ın kuzeyinde *Küngey Ala*, *Terskey Ala*, *Kızıl-Ompul* ve *İçke Tasma Dağları*'nın arasında yani *Türkistan*'da yer almaktadır.¹ *Issık Gölü* ve çevresinde çok derin bir etkiye sahip olan bu deprem, insanların yaşamlarını sürdürdükleri yapıların yıkılmasına, hatta şehirlerin dahi ortadan kalkmasına sebebiyet verdi. Depremin kış mevsiminde meydana gelmesi de ayrı bir felaket oldu. Pek çok insanın hayatını kaybettiği bu depremde, hayatta kalanları ise zor koşullarda yaşam mücadelesi beklemekteydi. Çok geniş bir alanda etkisini hissettiren bu deprem, en çok Müslümanları zarara uğrattı. Çünkü bölgede yaşayanların çoğunluğu Müslüman nüfustan oluşmaktaydı.²

Bu deprem, 1908 yılında yayım hayatına başlayan *Sirat-ı Müstakim* dergisinde geniş yer buldu. Mehmet Akif Ersoy'un başyazarlığını yaptığı derginin kurucuları Eşref Edip ve Ebü'l-ula Zeynelabidin isimli kişilerdir. Din, Felsefe, Edebiyat ve Hukuk gibi alanlarda yazılar yayımlayan dergi, daha sonra-

¹ Ahmet Taşağıl, "Isık Gölü", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XIX, Ankara 1999, s. 135.

² "Türkistan Hareket-i Arzı", (Şuun Türkistan), *Sirat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, İstanbul 1911, s. 319.

ki süreçte İslam dünyasına ait haberlere de yer vermeye başladı.³ Bu dergide çalışma konumuzu oluşturan depremin ayrıntıları geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Depremin bölgede yaşayan Müslüman halk üzerindeki sosyal ve ekonomik etkisine, aynı zamanda depremzedelerin uğradıkları zararların giderilmesi için yapılan faaliyetlere dergide yer verilmektedir. Dergi, farklı gazetelerden yaptığı alıntılarla da okuyucularına geniş bilgiler vermeye çalışmaktadır. Bu anlamda; dergi Rusya'da yaşayan Müslümanların, Rus ve Osmanlı hükümetlerinin depremzedelere yapmış oldukları yardım teşebbüsleri hakkında da bilgiler vermektedir. Bu yardım kampanyasına bizzat kendi teşebbüsleri sonucu katılan *Sirat-ı Müstakim* dergisi depremin yaralarının sarılması için önemli faaliyetlerde bulundu. Literatür taramamızda dergide bulunan belgelerden yola çıkarak müstakim bir çalışmanın yapılmadığı görüldü. Çalışmamız dergide bulunan bu belgeleri inceleyerek, bu felaketin hem Osmanlı'daki yansımalarını ortaya koymayı hem de deprem tarihi araştırmalarına yeni bir makale kazandırmayı amaçlamaktadır.

1. Depremin Ortaya Çıkışı ve Etkisi

Sirat-ı Müstakim dergisinde depremin ilk meydana gelişine ilgili net bir tarih belirtilmemektedir. Türkistan'da bir depremin meydana geldiği ile ilgili ilk haber derginin 123. sayısında yer almaktadır. Burada şiddetli bir depremin meydana geldiği haberi verilmekle birlikte, özellikle 6 Kânunusani/19 Ocak tarihine dikkat çekilmektedir. Dergi bunu; "...*Hele 6 Kânunusani efrenci gecesini nusu'leyle sekiz dakika kala başlayıp 12 dakika devam eden darbe fevkalade şiddetli olmuştur...*"⁴ sözleriyle ifade etmektedir. Derginin 126. sayısında ise depremle ilgili 4-5 Kânunusani 1326/17-18 Ocak 1911 tarihi verilmektedir.⁵ Bu tarihlerin dışında, derginin 125. sayısında verilen tarih depremin ilk ortaya çıkışı ile ilgili verilen en eski tarihtir. Bu sebepten dolayı 125. sayıdaki tarihe ayrı bir parantez açmak gerekir. Burada "*Kânunuevvel evahirinde tahaddüs eden zelzele*"⁶ tabiri geçmektedir. *Evahir*, ayın son 10 gününü ifade etmek için kullanılan bir tabirdir. Belgenin tarihinden yola çıkarak Rumi 1326 senesinin Kânunuevvel ayının son 10 günü 1911 Ocak ayının ilk günlerine karşılık gelmektedir. Bu anlamda; 21 Kânunuevvel 1326 senesini miladi tarihe çevirdiğimizde 3 Ocak 1911 tarihine ulaşmaktayız. Dolayısıyla; derginin 125. sayısında yer alan *evahir* tabirinden bahsi geçen depremin 1911 yılı Ocak ayının ilk günlerinde meydana geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim araştırmalarımız da bunu doğrulamaktadır. Söz konusu bölgede, 3 Ocak 1911 tarihli *Kebin* veya *Kemin* adı verilen bir depremin meydana geldiği anlaşılmaktadır.⁷ *Issık Gölü* ve civarında 19. ve 20. yüzyılda meydana gelen

³ Adem Efe, "Sebilürreşad", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXVI, Ankara 2009, s. 251.

⁴ "Türkistan Hareket-i Arzi", s. 319.

⁵ "Asya-yı Vusta Felaket-zedeganı", (Şuun), *Sirat-ı Müstakim*, C. V, S. 126, İstanbul 1911, s. 368.

⁶ "Türkistan'da Sefalet", (Şuun), *Sirat-ı Müstakim*, C. V, S. 125, İstanbul 1911, s. 351

⁷ Mikhailova, N. N., Mukambayev, A. S., Aristova, I. L., Kulikova, G., Ullah, S., Pilz M., Bindi, D., "Central Asia Earthquake Catalogue from Ancient time to 2009", *Annals of Geophysics*, 58/1, 2015, pp. 7.

depremlerin yıllarına baktığımızda sırasıyla; 1807, 1869, 1874, 1880, 1884, 1887, 1889, 1893, 1911, 1938, 1970, 1978, 1990 yıllarını görmekteyiz. Burada geçen 1911 yılına ait depremin 3 Ocak'ta meydana geldiği ve 8,2 şiddetinde olduğu belirtilmektedir.⁸ *Kebin* veya *Kemin* olarak isimlendirilen bu depremde, *Issık Gölü* ve *Verni* (Alma-Ata) gibi yerlerin isminin geçmesi ve 10.000 kilometrekarelik bir alanda etkisini gösterdiği gibi *Sırat-ı Müstakim* dergisindeki bilgilere benzer bilgilerin verilmesi dergide bahsi geçen depremin *Kebin* veya *Kemin* depremi olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.⁹

Sırat-ı Müstakim dergisinde bahsi geçen bu depremin bazı akademik çalışmalarında 1910 yılında meydana geldiğine dair bilgiler de mevcuttur¹⁰. Yukarıda da belirttiğimiz gibi 19. ve 20. yüzyılda bölgede meydana gelen depremlerin yıllarında 1910 yılına ait kayda geçen şiddette bir deprem bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu depremin zikredildiği akademik çalışmaların genelinde 1911 yılı Ocak ayının başlarına dikkat çekilmektedir.

Sırat-ı Müstakim dergisindeki belgelere göre depremin merkez üssü olarak *Issık Gölü*'nün doğu tarafı gösterilmektedir. 10.000 kilometrekarelik çok geniş bir alanda etkisini gösteren bu deprem, pek çok kaybın yaşanmasına ve şehirler üzerinde büyük tahribata yol açtı. Bu depremde, en çok zarar *Verni*¹¹, *Prezevalski*¹² ve Taşkent şehirlerinde meydana geldi. *Verni*'de birçok ev harap olduğu gibi pek çok aile de evsiz kaldı.¹³ Artçı sarsıntıların günlerce devam ettiği depremde, yukarıda geçen şehirlerin dışında *Yedisu Vilayeti* (Semireçie) ve *Evlüya-Ata* (Taraz) şehirleri de depremden etkilenen diğer şehirlerdi. Deprem bu şehirlerin de etrafını harap etti. Yukarıda geçen şehirlerde olduğu gibi buralarda da pek çok insan kış mevsiminde evlerini kaybetti ve soğuk hava şartlarında yaşam mücadelesi vermek zorunda kaldı. 200 kadar köy ve kazanın sadece enkazı kaldı. Birçok yeri sular bastığı gibi dağ kütlelerinin parçaları da köylerin üzerine yuvarlanarak felaketlere sebep oldu. Depremin merkez

⁸ Abdrachmatov, K.E., Djanuzakov, K.D., Delvaux, D., "Active Tectonics and Seismic Hazard of the Issyk-Kul Basin in the Kyrgyz Tian-Shan", In: Klerkx J., Imanackunov B. (Eds), Lake Issyk-Kul: Its Natural Environment. NATO Science Series (Series IV: Earth and Environmental Sciences), Vol 13, Springer 2002, Dordrecht, pp. 149.

⁹ Delvaux, D., Abdrachmatov, K. E., Lemzin, I. N., Strom, L., "Landslides and Surface Breaks of the 1911 Ms 8.2 Kemin Earthquake (Kyrgyzstan)", *Russian Geology and Geophysics*, V. 42, No 10, 2001, pp. 1583.

¹⁰ Depremin 1910 yılında meydana geldiğine dair birkaç örnek verecek olursak; Muharrem Dağyanç, "Bahkesir ile Türkistan'da Deprem ve Tefkik Fikret'e Sitem", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 2, 2007, s. 123-140; Ömer Çakır, "II. Meşrutiyet Döneminde Sırat-ı Müstakim ve Sebülürreşad Dergilerine Türk Dünyasından Gönderilen Bazı Bazı Mektuplar", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 1, Aralık 2019, s. 237-246.

¹¹ 1854 yılında *Verniy* ismiyle Rus askeri kalesi olarak kurulan şehir, incelediğimiz *Sırat-ı Müstakim* dergisinde *Verni* olarak geçmektedir. 1867'de *Semireh* isimli askeri bölgenin merkezi olan *Verniy*, 1927'de *Alma-Ata* ismini aldı. *Alma-Ata* ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Mustafa L. Bilge, "Alma-Ata", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. II, İstanbul 1989, s. 505-506.

¹² Bazı kaynaklarda *Prjevalsk* veya *Prejevalsk* olarak da geçmektedir. Ruslar tarafından *Issık Gölü*'nün güneydoğu sahilinde kurulan bir şehirdir. Günümüzde Kırgızistan'da bulunan *Karakol* şehrinin eski adıdır. Bkz. Taşağıl, *agm.*, s. 136; Kzyz B. A., "Çarlık Rusya Döneminde Kırgızistan'daki Eğitim Kurumları ve Durumları", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, S. 20-21, 2015, s. 292.

¹³ "Türkistan Hareket-i Arzı", s. 319.

üssü *Issık Gölü*'nde telgraf direklerinin depremin şiddetine bağlı olarak uzağa fırladığı belirtilmektedir.¹⁴

Depremler sebebiyle kırılmaların ve çökmelerin bazı oluşumları meydana getirmesi de kaçınılmazdır. Bu depremin de bazı oluşumları meydana getirdiği görülmektedir. Depremin şiddetine bağlı olarak bazı yerlerin çökmesine karşılık bazı yerler de yükseldi. Civar arazide büyük ve derin çatlaklar oluştu. *Prezevalski* şehri tamamen ortadan kalkarak yerine bir göl ortaya çıktı.¹⁵ *Prezevalski* şehrinin dışarıyla bağlantısı kesildi. Şehrin etrafında hendekler ve vadiler oluştu. Binlerce kişi soğuk kış mevsiminde çadırlar altında hayat mücadelesi vermek zorunda kaldı.¹⁶ Depremin psikolojik ve manevi yıkımlara da sebep olacağı açıktı. Depremin verdiği korku ve dehşet pek çok insanın şuurunun bozulmasına sebep oldu. Buna bağlı olarak depremedeler yaşadıkları yerleri terk etmeye başladılar. Dağlık köylerde yaşayıp depremin arkasından köylerini terk eden kişiler de kayboldular.¹⁷

Sirat-ı Müstakim dergisinin Kafkasya'da yayım hayatını sürdüren *Necat*'tan verdiği bilgiler de dikkat çekicidir. Buna göre, ilk depremin arkasından meydana gelen artçı depremler insanların korkarak panik olmasına sebebiyet verdi. Etki alanı çok geniş olan depremde taştan ve topraktan olan yapılar yıkıldı. Sadece ahşaptan olan yapılar sağlam kalabildi. Heyecan ve panik halinde olan insanlar, soğuk kış şartlarına aldırmayarak kaçtılar. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi *Verni* şehrinde hasar büyüktü. Artçı olarak meydana gelen depremlerden dolayı endişe içerisinde olan insanlar, yurtlarını terk etmekteydi. Depremedeler bu afet sebebiyle oldukça perişan bir haldeydiler.¹⁸

Bu depremin o zamana kadar Rusya'da meydana gelen en büyük deprem olduğu, uzun süre sarsıntıların devam ettiği, 2.500 kişinin yok olduğu, 10.000 kişinin de ne olduğunun bilinmediği belirtilmektedir. Deprem, soğuk, açlık ve fırtına insanları olduğu gibi hayvanları da telef etti. Depremden önce zengin olanlar depremden sonra dilenmeye mecbur kaldılar. Binlerce insan -25, -30 derece soğukta çadırda yaşamaya mecbur kaldı. Annelerin çocuklarını emzirememesi sebebiyle yeni doğan çocuklar da hayatlarını kaybettiler.¹⁹

Bu deprem anlaşıldığı üzere, pek çok zararın ortaya çıkmasına sebep oldu. Şehirlerin enkaza dönüşmesi, insanların ve hayvanların telef olması, pek çok insanın soğuk kış aylarında yersiz kalması tabiat olaylarının insanlar üzerindeki gücünü göstermektedir. *Sirat-ı Müstakim* dergisinden anlaşıldığı üzere, binlerce insan bu depremde mağdur oldu. Çoğu insanın yeni bir depremin meydana gelmesinden korkarak şuurunu kaybetmesi ve yaşadıkları yerleri terk etmesi hasarın çok büyük olduğunu da ortaya koymaktadır. Bütün bun-

¹⁴ "Türkistan'da Sefalet", s. 351-352.

¹⁵ "Türkistan Hareket-i Arzı", s. 319.

¹⁶ "Asya-yı Vusta Felaket-zedegamı", s. 368.

¹⁷ "Türkistan Hareket-i Arzı", s. 319.

¹⁸ "Kafkasya'da İntişar Eden Necat Refikimiz Yazıyor:", *Sirat-ı Müstakim*, C. V, S. 127, İstanbul 1911, s. 384.

¹⁹ "Türkistan'da Sefalet", s. 351.

lara bağlı olarak deprem mağdurlarına bir an önce yardım ellerinin uzatılması mecburiyet haline geldi. Bu amaçla çeşitli girişimlerde bulunuldu. Rus ve Osmanlı hükümetlerinin, Rusya'daki Müslümanların ve depremzedelere yardım etmeyi insani bir vazife olarak gören herkesin çeşitli yerlerden depremzedelere yardım ellerini uzattıklarını görmekteyiz.

2. Depremzedelere Rusya Müslümanlarının Yardımları

Rusya'da yaşayan Müslümanlar, aralarında topladıkları yardımları; depremzedelere göndermek üzere Rusya'daki Müslümanların ulema reisi olan Bayezidof Efendi'ye emanet ettiler. Rusya Müslümanlarının eskiye göre, daha yardımsever oldukları ifade edilmektedir. 1887'de yine Türkistan'da meydana gelen depremde Rusya Müslümanlarının depremzedelere yardım konusunda gerekli duyarlılığı ve yardımseverliği göstermedikleri; ancak bu depremde her türlü fedakârlığı ve yardımseverliği gösterdikleri belirtilmektedir.²⁰

Dergide Bayezidof Efendi'ye gönderilen yardımların dışında Buhara'nın yeni emiri Alim Han'ın da şahsi yardımına dikkat çekilmektedir. Buna göre Emir Alim Han, Türkistan Depremi mağdurları için dönemin miktarıyla 25.000 ruble yardımda bulundu. Emir'in bu yardımseverliğinden, cömertliğinden ve merhametinden oldukça etkilenen dönemin Rus çarı II. Nikola'nın (1894-1917) eşi çariçe Aleksandra Fyodorovna'nın Emir Alim Han'a telgraf çekerek teşekkür ettiği belirtilmektedir.²¹

3. Depremzedelere Rus Hükümetinin Yardımları

Rus hükümetinin depremzedelerin yardımına koştuğu; ancak hasarın çok büyük olması sebebiyle yeteri kadar para yetiştiremediği ifade edilmektedir. Bununla birlikte; *Sırat-ı Müstakim*'de Rusların da depremzedeler için ellerinden geleni yaptıkları belirtilmektedir. Bu bağlamda; Rus hükümeti, depremzedelere yardım etmek amacıyla bazı teşebbüslerde bulundu. Çariçe Aleksandra Fyodorovna'nın başkanlığında yardım toplanması için bir komisyon kuruldu. Çar II. Nikola, 50 bin ruble para yardımında bulundu ve bütün Rusya'da yardım toplanması için emir verdi. Rusya'nın her yerinde depremzedelere yardım toplanması için gayret gösterildi. Kış soğuşuna rağmen Rusya'nın her yerinde kadınların ve kızların yaralılara yardım etmek amacıyla Türkistan'a koştuğuna dair haberlerin Rus gazetelerinde yer aldığı ifade edilmektedir.²²

4. Depremzedelere Osmanlı Müslümanlarının Yardımları

Depremden en fazla Müslümanların etkilenmesine bağlı olarak bu Müslümanlara yardım edilmesi gerektiğine dikkat çekilmekteydi. *Messina Depremi*'nde²³ bütün Hristiyan halkın depremzedelere yardıma koştuğu, hatta

²⁰ "Türkistan'da Sefalet", s. 351.

²¹ "Buhara Emiri'nin Türkistan Felaket-zedeganına İanesi", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, İstanbul 1911, s. 432.

²² "Türkistan'da Sefalet", s. 352.

²³ 28 Aralık 1908 tarihinde İtalya'ya bağlı Messina'da meydana gelen depremdir. Etki alanı çok geniş olan bu deprem ve sonrasında Tsunami nedeniyle binlerce insan hayatını kaybetti. *Messina*

İstanbul gazetelerinden bazılarının da bu yardıma katıldığı hatırlatılarak Türkistan depremzedelerine de yardım edilmesi gerektiğinin altı çizilmektedir. *Sirat-ı Müstakim*'de zaman zaman Osmanlı Müslümanlarının ve basınının depremzedelere karşı olan ilgisizlikleri dolayısıyla eleştirildiklerini görmekteyiz.²⁴ Bu anlamda; bütün Rusya'nın Türkistan depremzedelerine yardım etmek amacıyla gayret göstermelerine karşılık bu depremin İstanbul'da unutulup gitmesinden yakınılmaktadır. İstanbul'da çıkan günlük gazeteler ve bu gazetelerin okuyucuları tarafından depremin ve yardım edilmesi gerektiğinin unutulması üzüntüye sebep olmaktadır.²⁵ Bununla birlikte; yine *Sirat-ı Müstakim*'den anlaşıldığı üzere hiçbir şey yapılmamış da değildir. Bölgenin Osmanlı topraklarına uzaklığı ve dönemin ulaşım şartlarının da göz önünde bulundurulması gerektiği unutulmamalıdır.

Sirat-ı Müstakim dergisi 125. sayısında verdiği haberinde Türkistan depremzedeleri için bir defter açarak yardım toplamaya başladığını ilan etti. Bu amaçla dergi, *Emniyet Sandığı* ile görüşüklerini ve toplanan meblağın "Asya-yı Vusta Felaket-zedegani" ismiyle *Emniyet Sandığı*'nda muhafaza edileceğini duyurdu. Bununla birlikte; depremzedeler için konferans verileceği ve aynı zamanda özel bir sayı da yayımlanacağı okuyuculara bildirildi.²⁶

Sirat-ı Müstakim'in bir defter açarak yardım toplamaya başladığını ilan etmesinin üzerine depremzedeler yararına olmak üzere dergiye birçok yerden yardımlar gönderildi. Dergide yardımlarla ilgili belgeleri incelediğimizde gerek Osmanlı Devleti'ne bağlı eyaletlerdeki Müslümanlardan, gerekse Berlin gibi yurtdışında yaşayan Müslümanlardan, bununla birlikte Müslüman olmayıp depremzedelere yardım etmeyi insani bir görev olarak görenlerden yardımlar gönderildi. Dergide yardımları yapanların isimleri ve ne kadar miktar yardımda buldukları listeler halinde verilmektedir. Derginin yardım defteri açarak toplumdaki farkındalık duygusunu pekiştirmeye çalışması da oldukça önem arz etmektedir.

Sirat-ı Müstakim'in 123. sayısında "Türkistan Hareket-i Arzı" başlığıyla Türkistan depreminin meydana geldiği haberinden sonra ilerleyen sayılarda depremin ayrıntıları, yaşanan sıkıntılar ve yardım listeleri hakkında bilgiler verilmektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi *Sirat-ı Müstakim*'de bu yardımları yapanların isimleri ve ne kadar miktar yardımda buldukları yer almaktadır. "Asya-yı Vusta Felaket-zedegani" başlığının altında yer alan bu listeleri incelediğimizde yardımların geldiği yerlerin çeşitliliğini görmemiz mümkündür. Bu listelerde Osmanlı subaylarının ağırlıkta olduğu görülmektedir. Subayların dışında farklı işlerle uğraşan kişilerin de bu yardım kampanyasına katıldıklarını görmekteyiz. Bunlar arasında müderris, talebe, tüccar, eşraf, kâtip vs. bulunmaktadır. Yine yardım listelerinden anlaşıldığı üzere listelerde

Depremi ile ilgili Bkz. Carcione J. M., Kozak J. T., "The Messina-Reggio Earthquake of December 28, 1908", *Stud. Geophys. Geod.*, 52, 2008, pp. 661.

²⁴ "Türkistan Hareket-i Arzı", s. 319.

²⁵ "Asya-yı Vusta Felaket-zedegani", s. 368.

²⁶ "Türkistan'da Sefalet", s. 352.

ismi verilen bazı kimselerin eşleri ve kayınvalidelerinin de yardım kampanyasına katıldıkları görülmektedir. Yardım kampanyasına *Sırat-ı Müstakim* dergisinin kurucuları olan Eşref Edip ve Ebü'l-ula Zeynelabidin'in de katıldıkları yine bu yardım listelerinden anlaşılmaktadır. Bu listelerde sadece Türk veya Müslüman isimlere değil Fraulein Schuli gibi Alman birinin ismine de rastlamaktayız. Bu kişinin ismi *Sırat-ı Müstakim*'e Berlin'den gönderilen listede yer almaktadır. Tahsil görmek için Berlin'e giden Osmanlı subaylarının kaldığı pansiyonun sahibi olduğu bu listelerden anlaşılmaktadır. Bu anlamda depremzedelere yardım eli uzatmayı insani bir vazife bilen herkesin bu yardımlara katıldığını bu listelerde görmemiz mümkündür.

Bab-ı Celil-i Fetva'da²⁷ ise Şeyhülislam Musa Kazım'ın başkanlığında oluşturulacak bir komisyon tarafından depremzedeler için yardım toplanması hususu kararı alındı. Toplanacak olan meblağ komisyonun göstereceği yere emanet edilecekti.²⁸ Şeyhülislam Musa Kazım'ın depremzedeler için yaptığı yardım çağrısı da dikkat çekicidir. Musa Kazım, *Kur'an-ı Kerim*'in; “*Her emri meşru ve ma'kulü ifa etmek ve her türlü fenalıktan mücanebet eylemek üzere yekdiğerinize muavenet ediniz.*”²⁹ ayetine dayanarak Türkistan depremzedelerine yardım etmenin gerekliliğinden bahsetti. Böylelikle; depremzedelere yardım etmenin dini bir vazife olduğuna dikkat çekerek insanları yardıma teşvik etmeye çalıştı. Aynı zamanda, bunun insani bir vazife olduğunun da altını çizen Musa Kazım, bu yardımları yapmak amacıyla Şeyhülislamlık dairesinde “*Türkistan İane Komisyonu*” isminde bir encümenin kurulduğunu haber verdi. Yardım biletleri de *Tanin* gazetesi başyazarı ve İstanbul mebusu Hüseyin Cahit Beyefendi³⁰ tarafından çıkarıldı. İstanbul'da olduğu gibi her vilayet, sancak ve kazada naiplerin başkanlığı altında yardım komisyonlarının kurulması kararlaştırıldı. Bu komisyonlar vasıtasıyla toplanan yardımlar Şeyhülislamlık makamına gönderilecekti.³¹ Osmanlı arşiv belgelerine baktığımızda Şeyhülislamlık dairesinde kurulan iane komisyonuna gönderilen yardımların, devlet dairelerine yapılan yardım çağrısına bağlı olarak halktan ziyade daha

²⁷ Şeyhülislam Dairesi hakkında kullanılan bir tabirdir. Fetvalar burada verildiğinden dolayı bu tabir kullanılmaktadır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul 1983, s. 142.

²⁸ “Türkistan'da Sefalet”, s. 352.

²⁹ Maide suresinin 2. ayeti olduğu ifade edilen bu ayetin, diyanet mealine göre tamamı şöyledir: “*Ey iman edenler! Allah'ın (koyduğu din) nişanelerine, haram aya, hac kurbanına, (bu kurbanlıklara takılı) gerdanlıklara ve de Rab'lerinden bol nimet ve hoşnutluk isteyerek Ka'be'ye gelenlere sakın saygısızlık etmeyin. İhramdan çıktığınızda (isterseniz) avlanın. Sizi Mescid-i Haram'dan alıkoydular diye birtakımlarına beslediğiniz kin, sakın ha sizi, haddi aşmaya sürüklemesin. İyilik ve takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma) üzere yardımlaşın. Ama günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın. Allah'a karşı gelmekten sakının. Çünkü Allah'ın cezası çok şiddetlidir.*” Bkz. *Kur'an-ı Kerim Meali*, Haz. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ayet. 5/2.

³⁰ Hüseyin Cahit Yalçın olarak bilinen kişidir. 1875 yılında doğdu. 1957 yılında vefat etti. Gazeteci, roman ve hikâye yazarlığı, aynı zamanda edebiyat eleştirmenliği yaptı. II. Abdülhamit, meşrutiyet ve cumhuriyet dönemlerinde gerek edebi, gerek siyasi, gerekse fikri alanlarda yaptığı çalışmalarla önemli şahsiyetlerden birisi olarak tarihte yerini aldı. Detaylı bilgi için Bkz. Ömer Faruk Huyugüzel, “YALÇIN, Hüseyin Cahit”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XLIII, Ankara 2013, s. 300-301.

³¹ Musa Kazım, “Türkistan Felaketi İçin”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 128, İstanbul 1911, s. 397.

çok devlet memurları tarafından yapıldığı görülmektedir. Örneğin *Sadaret Dairesi*³² memurlarına yapılan yardım çağrısına memurların nakdi yardımlarla ve yardım biletlerini satın almakla karşılık verdikleri anlaşılmaktadır³³. Bununla birlikte; iane komisyonu sadece devlet dairelerine yardım çağrısında bulunmadı. Aynı zamanda, *Hariciye Nezareti* vasıtasıyla Osmanlı sefaret ve şebenderliklerine de ulaşılarak yardımlar toplanmaya çalışıldı. Bu anlamda; Londra sefaretine ve bağlı bulunan şebenderliklerine³⁴, aynı zamanda Sofya sefaretine ve bağlı bulunan Vidin³⁵, Rusçuk³⁶ ve Varna³⁷ şebenderliklerine ulaşılarak yardımlar toplanmaya çalışıldı.³⁸ Yine arşiv belgelerine göre iane komisyonu Osmanlı'ya bağlı pek çok mektebin müdüriyetine bağlı çalışan memurlara da çağrıda bulunarak yardım kampanyası ağını daha fazla genişletmeyi amaçladı. Böylelikle yardım biletleri daha fazla kişiye ulaşacak ve depremzedelere daha fazla yardım gönderilecekti.³⁹

Depremzedelerin ihtiyaçlarının bir an önce karşılanması için Osmanlı Devleti'ne bağlı her yerden yardımlar gönderilmekteydi. Bu bağlamda yardımların gönderilmesini kolaylaştırmak ve daha fazla yardımsever insana ulaşabilmek amacıyla taşralarda komisyonlar kuruldu. Gündelik gazetelerin bu konuda yeterince bilgi vererek Osmanlı'daki İslam hissini tahrik edecek makaleler yazmamaları sebebiyle bu görevin haftalık İslam gazetelerinin gayretine kaldığı ve bu sebepten yardımların biraz geciktiği ifade edilmektedir.⁴⁰ Dergide vilayet gazetelerinin önemine de dikkat çekilmektedir. Buna göre İstanbul'da bulunan gazetelerin kardeşlik hislerini kuvvetlendiremediklerinin altı çizilerek bu görevi vilayet gazetelerinin üstlendikleri ifade edilmektedir.⁴¹ Görüldüğü gibi *Sirat-ı Müstakim* dergisi yardım kampanyasının daha fazla insana ulaşabilmesi ve gerekli duyarlılığın oluşması için yayım faaliyetlerinin önemi her seferinde dikkat çekmektedir. Dergi, gündelik gazetelerin ve özellikle İstanbul'da bulunan gazetelerin yeterli gayreti göstererek kardeşlik hislerini uyandıracak yayımlar yapmadıklarını ifade ederek dikkatleri üzerine toplama çalıştı. Dergi bu gazeteleri eleştiri yoluyla meseleye dâhil etmeye ve bu yolla daha fazla duyarlılık oluşturmaya gayret etti. Bu anlamda; dergi sadece yardım toplama ve duyarlılık oluşturma faaliyetlerini yürütmedi. Meseleye il-

³² Osmanlı'da Sadrazamlık makamını ifade eder.

³³ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)- 3889-291634-1; BOA. BEO-3889-291634-2; BOA. BEO-3889-291634-3.

³⁴ BOA. Hariciye Sefaret (HR. SFR)-(3)-650-12-10.

³⁵ BOA. HR. SFR-(04)-372-91.

³⁶ BOA. HR. SFR-(04)-627-14-2.

³⁷ BOA. HR. SFR-(04)-852-49-3.

³⁸ BOA. HR. SFR-(04)-372-91; BOA. HR. SFR-(04)-624-14-1; BOA. HR. SFR-(04)-402-75; BOA. HR. SFR-(04)-853-107-1; BOA. HR. SFR-(04)-853-107-2.

³⁹ BOA. Maarif Mektubi Kalemi (MF. MKT)-1168-1; BOA. MF. MKT-1168-39-1; BOA. MF. MKT-1168-39-2; BOA. MF. MKT-1168-39-3.

⁴⁰ "Türkistan Felaket-zedeganına Osmanlı Müslümanlarının Muaveneti", *Sirat-ı Müstakim*, C. V, S. 129, İstanbul 1911, s. 416.

⁴¹ "Türkistan Felaket-zedeganına Osmanlı Müslümanlarının Muaveneti", s. 416.

gisiz olan basın organlarını eleştirerek onların duyarlı olmalarını sağlamaya çalışmak gibi önemli bir görevi de üstlendi.

5. Depremzedeler Yararına Düzenlenen Konferans

Sırat-ı Müstakim'in depremzedelerin yararına olmak üzere 125. sayısında bir konferans düzenleneceğine dair haber ilan ettiğini daha önce belirtmiştik. Derginin 3 hafta sonra yayımlanan 128. sayısında bu konferansa ait detaylar ile birlikte Akçuraoğlu Yusuf Bey⁴²'in nutku geniş bir şekilde yer almaktadır. Bu konferans Şubat'ın birinci salı günü⁴³ "*Kırım Talebe Cemiyeti*" tarafından *Direklerarası*⁴⁴ *Şark Tiyatrosu* salonunda yapıldı.⁴⁵ Osmanlı arşivine bakıldığında depremzedeler yararına düzenlenen bu konferansın Şeyhülislam Musa Kazım'ın taht-ı himayesinde olmak üzere Şubat'ın birinci salı günü akşamı yapıldığı ve Osmanlı padişahının depremzedelere para yardımında bulunduğu ifade edilmektedir.⁴⁶

Düzenlenen bu konferansta salonunun tamamen dolmaması üzüntüye sebep oldu. Konferansta söz alan *Hikmet* gazetesi yazarı Hilmi Beyefendi, İstanbul'da 700 binden fazla Müslüman bulunmasına rağmen katılımın az olmasından yakındı. Konferansta *Meclis-i Mebusan* azasından Mustafa Asım Efendi, *Darülmua'llimin* Müdürü Satı Beyefendi, *Sırat-ı Müstakim* dergisi yazarlarından Akçuraoğlu Yusuf Bey, Muallim Vahyi Bey ve yukarıda adı geçen Hilmi Bey söz aldılar. Her ne kadar katılımın az olmasından yakınılsa da bu konferans vesilesiyle de depremzedeler için yardımlar toplandı.⁴⁷

Yukarıda adı verilen isimler depremzedeler yararına olmak üzere tek tek konuşmalarını yaparak duyarlılık oluşturmaya çalıştılar. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi *Sırat-ı Müstakim*'de detaylı olarak Akçuraoğlu Yusuf Bey'in konuşması yer almaktadır.

⁴² *Sırat-ı Müstakim* dergisinde bu isimle geçmekle birlikte daha çok Yusuf Akçura ismiyle bilinmektedir. Türk siyasetçi, yazar ve tarihçidir. 1876 yılında *Kazan*'ın *Simbir* şehrinde doğan Yusuf Akçura, 1883 yılında *Kazan*'dan ayrılarak *İstanbul*'a göç etti. Türkçülüğün önemli temsilcilerinden birisi olan Akçura, zaman zaman *Kazan*'a yeniden döndü ve çeşitli gazetelerde çıkan yazılarıyla Rusya Türklerinin mücadelesine de destek oldu. Aynı zamanda, Rusya Türkleri arasında uzun yıllar devam eden *Kadim-Cedit* çekişmesinde *Cedit* hareketinin yanında yer aldı. İstanbul'da Türkçülük ile ilgili faaliyetlerde ön plana çıkan Akçura, milli mücadeleye de Anadolu'ya geçerek destek sağladı. 1924 yılında İstanbul mebusu olarak meclise girdi. *Türk Tarih Kurumu* başkanlığı görevine 1932 yılında seçildi ve ömrünün sonuna kadar bu görevi sürdürdü. 1935 yılında vefat eden Akçura, *Edirnekapı Mezarlığı*'na defnedildi. Bkz. Nuri Yüce, "Akçura, Yusuf (1876-1935)", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. II, İstanbul 1989, s. 228.

⁴³ Şubat'ın birinci salı günü 7 Safer 1329/7 Şubat 1911 tarihine denk gelmektedir.

⁴⁴ 19. yüzyılda İstanbul'un önemli kültür ve sanat merkezlerinden birisiydi. "*Eskiden Vezneciler-Şehzadebaşı yolunun Onaltımart şehitleri ve Dedeefendi caddeleriyle birleştiği noktalar arasında kalan bölümüne, her iki yanda yer alan kâgir dükkanların önündeki alçak mermer sütunlar üzerine oturtulmuş revaklardan dolayı Direklerarası deniliyordu. Yaya kaldırımı bu sütunlar arasından geçtiği için benimsenen isim, daha sonraları caddeyle birlikte çevrenin de adı haline geldi.*" *Direklerarası* ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Bekir Tosun, "Direklerarası", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. IX, İstanbul 1994, s. 367-368.

⁴⁵ "Asya-yı Vusta Felaket-zedegani Menfaatine Verilen Konferans (Akçuraoğlu Yusuf Bey'in Nutku)", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 128, İstanbul 1911, s. 397.

⁴⁶ BOA. Mabeyn İrade (MB. İ)-150-76.

⁴⁷ "Asya-yı Vusta Felaket-zedegani Menfaatine Verilen Konferans (Akçuraoğlu Yusuf Bey'in Nutku)", s. 397.

Akçuraoğlu Yusuf, bu konferansta yerli gazeteleri eleştiren önemli ve etkileyici bir konuşma yaptı. Gündelik gazetelerin Batı'ya ait bir sürü gereksiz haberleri vermelerine rağmen Türkistan'da meydana gelen depremle alakalı kısa ve karışık bilgiler vermeleri ve aynı zamanda depremde büyük hasar gören şehirlerin isimlerini de yanlış zikretmeleri Akçuraoğlu Yusuf'un eleştirisine sebep oldu. Gazetelerin hemen hemen hiç birisinin depremin meydana geldiği yerde Müslüman ve Türklerin oturduğunu anlatmamalarına ve buna ilk dikkat çeken gazetenin ise bir yabancı gazete olan *Osmanischer Lloyd* olduğuna dikkat çekerek üzüntüsünü dile getirdi.⁴⁸

Akçuraoğlu Yusuf, gündelik gazetelerin Türkistan depremzedelerine olan ilgisizliğini dile getirerek İtalya'ya bağlı Messina'da meydana gelen depremde depremzedelere gösterilen ilginin Türkistan depremzedelerine gösterilmeyişini eleştirdi. Onun eleştirilerinden İstanbul aydınları da nasibini aldı. Onlar da *Messina Depremi*'ne gösterdikleri ilgiyi dindaşları olan Türkistan depremzedelerine göstermedikleri için eleştirildiler. Akçuraoğlu Yusuf, İstanbul aydınlarını Batı'ya olan ilgileri, buna karşılık Doğu'ya olan ilgisizlikleri konusunda da eleştirdi ve bunu kendi bakış açısından yorumladı. Buna göre, bu aydınları yetiştiren mekteplerde İslam memleketlerine yeterince önem verilmemesi onları etkilemekteydi. Osmanlı gazetelerinin Doğu'ya olan ilgisizliğinin de altını çizdi. Akçuraoğlu Yusuf, Batı'ya yaranılmaya çalışılmasının, Batı'nın gözüne girilmeye çalışılmasının fayda sağlayacağı, buna karşılık Doğu ile ilgilenilmesinin fayda sağlamayacağı anlayışına da karşı çıktı. Akçuraoğlu Yusuf, konuşmacı olarak katıldığı bu konferansın meydana gelmesine bile İstanbullu Müslümanların değil de İstanbul'da misafir olan Kırmırlı Türklerin vesile olması üzerinden İstanbul Müslümanlarını da eleştirdi. Onun düşüncesine göre, bu konferansın meydana gelmesine Osmanlı Müslümanlarının önyak olması Türkistan depremzedelerini daha çok sevindirecekti.⁴⁹

Bu konferansta Akçuraoğlu Yusuf'un depremzedelere karşı olan ilgisizliklerinden dolayı şairleri de eleştirdiğini görmekteyiz. Bu anlamda; özellikle Tefik Fikret'in eleştirildiği görülmektedir. Tefik Fikret, 1898 *Balıkesir Depremi*'ni "*Verin Zavallulara*" şiirinde anlattı. Akçuraoğlu Yusuf, *Balıkesir Depremi*'ne şiiriyle ilgi gösteren Tefik Fikret'i Türkistan'da meydana gelen depreme sessiz kalması konusunda eleştirdi. Balıkesirliler için "*Verin Zavallulara!*" şiirini yazan Tefik Fikret ile ilgili;

"...Şimdi Türklüğün beşiği bir felaket-i azime ile parçalanır da neden o şairin büyük kalbi feryad etmiyor. "Şikeste" dediği "Rebah"ın kalpleri nur-ı hayra sevk eden sesleri bugün işitilmeyecek olursa ne vakit işitilecek?"⁵⁰

⁴⁸ "Asya-yı Vusta Felaket-zedegani Menfaatine Verilen Konferans (Akçuraoğlu Yusuf Bey'in Nutku)", s. 398.

⁴⁹ "Asya-yı Vusta Felaket-zedegani Menfaatine Verilen Konferans (Akçuraoğlu Yusuf Bey'in Nutku)", s. 398-399.

⁵⁰ "Asya-yı Vusta Felaket-zedegani Menfaatine Verilen Konferans (Akçuraoğlu Yusuf Bey'in Nutku)", s. 400.

sözlerini söyleyerek Tefik Fikret'e adeta gönderme yaptı. Bununla birlikte; Tefik Fikret'ten Türkistanlı depremzedeler için de şiir yazmasını beklediğini ifade etti. Bunu ise şu sözleriyle dile getirdi;

“ben daha hep büyük Türk şairinden bir ikinci “Verin Zavallulara!” bekliyorum. Bana öyle geliyor ki pek yakında o kalb-i müşfik “Sis”ten sıyrılmış sandığı İstanbul'a, yalnız İstanbul'a değil; bütün ali-cenab vatanına, o mecruh ve na-tüvan anamız Türkistan'ın feci levhalarını tasvir edecek ve yine nida eyleyecek:

*Sizin de kalbiniz elbette acır, değil mi? –Verin,
Verin şu zavallılara, yoksul kalan şu eytama”⁵¹*

Anlaşıldığı üzere konferans depremzedelere karşı duyarlı olunmasına yönelik konuşmaları ve eleştirileri içermektedir. Bununla birlikte; konferansta maddi yardımların da toplandığı görülmektedir. Bu anlamda; dönemin Osmanlı padişahı V. Mehmed (1909-1918) deprem mağdurlarına 10 bin kuruş para yardımında bulundu.⁵² Osmanlı arşivinde de padişahın Türkistan depremzedelerine para yardımında bulunduğu ile ilgili belge mevcuttur. Belgede aynı şekilde 10 bin kuruşluk bir para yardımından söz edilmektedir.⁵³ Konferansta gayretin ve masumiyetin timsali olan bir çocuğun kalpağıyla⁵⁴ birlikte Gürcü asilzadelerinden Yusuf İzzeddin Efendi tarafından verilen kıymetli bir saat açık artırmaya konuldu ve dönemin miktarıyla 25 lira toplandı.⁵⁵

6. Depremzedeler İçin Yazılan Şiirler

Sırat-ı Müstakim dergisinde Türkistan depremzedeleri için yazılan şiirlere de yer verilmektedir. Akçuraoğlu Yusuf gibi *Sırat-ı Müstakim* dergisinin de Türkistan depremzedelerine şiir yazmadığı yönünde Tefik Fikret'e gönderme yaptığını görmekteyiz. Dergi bunu; “*Rubab-ı Şikeste'nin mecruh anamız Türkistan'ı acıyarak inleyen sesi, sımah-ı müterakkıbımıza henüz gelip erişmedi*”⁵⁶ sözleriyle ifade etmektedir. Dergide ilk olarak genç bir şair olduğu belirtilen İzzet Ulvi Bey'in *Tanin* gazetesinden alınan aşağıdaki şiirine yer verilmektedir:

“İlk Yurd

*-Türkistan zelzele ve i'anesi münasebetiyle-
Bir ovada düşünüyor tasalı bir ihtiyar
Her yer harab.. Her gelen ses sanki baykuş feryadı*

⁵¹ “Asya-yı Vusta Felaket-zedegani Menfaatine Verilen Konferans (Akçuraoğlu Yusuf Bey'in Nutku)”, s. 400.

⁵² “Asya-yı Vusta Felaket-zedegani Menfaatine Verilen Konferans (Akçuraoğlu Yusuf Bey'in Nutku)”, s. 397.

⁵³ BOA. MB. İ-150-78.

⁵⁴ Çeşitli şekilleri olan *Kalpak* postekiden yapılmış başlık hakkında kullanılan bir tabirdir. Post kalpak, Çerkes kalpağı, Tatar kalpağı, Rus kalpağı gibi çeşitleri vardır. Kalpağın kalıplı olanlarına “Şubara” denilir. Şubara'yı Osmanlı'da topçu askerleri kullanırdı. Pakalın, a.g.e., II, s. 152-153.

⁵⁵ “Asya-yı Vusta Felaket-zedegani Menfaatine Verilen Konferans (Akçuraoğlu Yusuf Bey'in Nutku)”, s. 397.

⁵⁶ “Zavallı Türkistanlılar İçin”, (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 131, İstanbul 1911, s. 14.

*Semasını korkunç, büyük bir kartal kanadı
Kapamış hep her tarafta kanlı, uzun mızraklar*

*Ey kardeşler! Zelzeleden alt-üst olan, yıkılan
Bu yer bizim -bu ihtiyar- ilk yurdumuz Türkistan*

*Osmanlılık burdan çıktı, bu mukaddes topraktan
Layık mı ki bu ananın işi olsun yas, fıgan?*

*(Almatu) da, (Yedisu) da, kar üstünde aç, çıplak
İniliyor sakat gençler, ihtiyarlar, yetimler,*

*Bahtsızları -yazık, yazık!- yoksulluklar boğacak.
Bütün bunlar öz kardeşdir, imdad ister, isterler,*

*Her şey diyor: cinse yardım!.. Vermem deme ah sakın!
Dul kadınlar ve genç kızlar düşmana el açmasın!"⁵⁷*

Dergide Türkistan depremzedeleri için İshak Refet tarafından yazılan aşağıdaki şiiri de görmekteyiz:

"Türkistan

*Bir dul kadın yavrusunu almış kaçır dağlara;
Bir sakat kız "babam!" diye inleyerek sürünür
Hep yıkılmış, yıkılmakta; uzaklardan görünür
Türk ocağı, anayurdu, benzer iken bağlara
Bakın şimdi nasıl olmuş? Hep ocaklar bir mezar,
Hep evleri bir harabe, sokaklardan geçilmez;
Hep yaralı, ezilmişler, sağlam kimdir seçilmez?!
Cenk artığı askerlere benzedilse yeri var..
Sağlamları bulunsa da yaralanmış içinden
Ya dul kamyş bir kadındır, ya anasız bir çocuk;
Bir dağ gibi oğlu gidip kendi kalan daha çok!
Din kardeşi! Yardım etmek sana bana farz iken
Ne durursun? Aç, susuzdur zavallılar; yuvasız,
Kar altında inliyorlar yakacaksınız, parasız!"⁵⁸*

13 Şubat sene 1326

İshak Re'fet

Yine Tepedelenli-Zade Kamil tarafından da Türkistan depremzedeleri için yazılan şiir şöyledir:

"Asya-yı Vusta Felaket-dideleri İçin"

⁵⁷ "Zavallı Türkistanlılar İçin", s. 14.

⁵⁸ İshak Refet, "Türkistan", *Sirat-ı Müstakim*, C. VI, S. 133, İstanbul 1911, s. 39.

“Te'avün

-Ashab-ı Hamiyyete-

*Bir sahne ki bir anda çöken dud-ı felaket
Altında boğuk... ah-ı gariban gibi mu'lim...
Bir sahne ki, şehbal-i siyeh-reng-i sefalet
Üstünde gerilmiş, ... şeb-i hicran gibi muzlim.*

*Bir sahne-i giryende ki göstermede yer yer,
Bir lane-i jülide, hezaran sönük amal..
Yüzlerce yanık sineli, matem-zede mader,
Yüzlerce soluk çehreli, bi-valide etfal.*

*Bir sahne-i dil-suz-ı fecayi' ki-yakından
Görmek değil- etmek bile bir lahza tahayyül,
İnsanda bırakmaz -ne kadar olsa- tahammül.*

*Halince biraz yardım et ey sahib-i vicdan?
Vicdanı olanlar eder ibzal-i mürüvvet
Hem-nev'ine, hem-ırkına, hem-dinine elbet.”⁵⁹*

Tepedelenli-Zade Kamil

Sonuç

Türkistan'da fay hatları üzerinde bulunan *Issık Gölü* civarında 1911 yılında meydana gelen şiddetli deprem, geniş bir alanda etkisini göstererek şehirler üzerinde büyük bir tahribata yol açtı. Deprem meydana getirdiği yıkım ve tahribat dolayısıyla evleri yıkılan insanlar zorlu kış şartlarında yaşam mücadelesi vermek zorunda kaldılar. Depremde maddi ve manevi pek çok zarara uğrayan bu insanlar, kendilerine yardım ellerinin uzatılmasını beklemekteydiler. Bu depremzedelerin yardıma muhtaç olduklarının duyulmasının ardından pek çok yerden onlara yardım elleri uzatıldı. Osmanlı ve Rus hükümetleri ile birlikte bu devletlerde yaşayan Müslümanlar başta olmak üzere depremzedelere yardım etmeyi insani bir görev sayan pek çok yerden yardımlar gönderildi. Depremzedelere yardım edilmesi anlamında Osmanlı Müslümanları ve basını ilgisizliklerinden dolayı sürekli eleştirilmiş olsalar da meseleye tamamen kayıtsız da kalmadıkları *Sırat-ı Müstakim* dergisinden anlaşılmaktadır. Osmanlı'ya bağlı bulunan pek çok yerden yardımlar gönderilmekle birlikte toplum içerisinde duyarlılık oluşturulması için çeşitli faaliyetlerde bulunuldu. Deprem meydana geldiği bölgenin Osmanlı'ya uzaklığı ve dönemin ulaşım şartlarını da düşündüğümüzde yardımların zaafa uğraması da kaçınılmaz oldu. Buna rağmen yardım toplanması anlamında Osmanlı'da meydana ge-

⁵⁹ Tepedelenli-Zade Kamil, “Teavün”, (Asya-yı Vusta Felaket-dideleri İçin), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 135, İstanbul 1911, s. 70.

len faaliyetler ve özellikle *Sirat-ı Müstakim* dergisinin çabaları yardımseverliğe örnek teşkil edecek mahiyettedir. Derginin depremzedelere yardım çağrısında bulunarak bir yardım defteri açtığını duyurması duyarlılık duygusunun oluşmasında önemli bir rol oynadı. Derginin bir yardım defteri açtığını ilan etmesinden sonra pek çok yerden depremzedelere gönderilmek üzere dergiye yardımlar gönderildi. Akçuraoğlu Yusuf tarafından İstanbul'da verilen konferans da yardımların toplanmasında ve insanların bu olayla ilgili bilinçlenmelerinde önemli rol oynadı. Depremzedelerin yaşadığı sıkıntılar şiirlere de yansdı. Çeşitli şairler tarafından depremzedelerin yaşadığı sıkıntıları ifade eden şiirler kaleme alınarak duyarlılık oluşması için çaba gösterildi. Bütün bu faaliyetler en nihayetinde sonuçsuz da kalmadı. Binlerce insan depremzedelere yardım ellerini uzatarak onların acılarına ortak oldular. *Sirat-ı Müstakim* dergisi depremin meydana geldiği andan itibaren yapmış olduğu yayımlarla ve yardım toplama faaliyetleriyle depremzedelerin Osmanlı'daki sesi olma görevini üstlendi. Dergi, yayım faaliyetlerinin insanların bilinçlenmelerindeki önemini bir kez daha ortaya koydu. Depremden sonra yapmış olduğu faaliyetleriyle önemini ortaya koyan dergi, sadece yaşadığı döneme damga vurmadı. Derginin yapmış olduğu yayımlar geçmişten günümüze deprem tarihi araştırmalarına da kaynak oluşturdu. Bu bakımından dergi, üzerinde dikkatle durulması gereken bir dergi olma özelliğini günümüzde de koruyan önemli bir dergidir.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) belgeleri;

- BOA. Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)-3889-291634-1.
- BOA. Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)-3889-291634-2.
- BOA. Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)-3889-291634-3.
- BOA. Hariciye Sefaret (HR. SFR)-(3)-650-12-10.
- BOA. Hariciye Sefaret (HR. SFR)-(04)-372-91.
- BOA. Hariciye Sefaret (HR. SFR)-(04)-627-14-2.
- BOA. Hariciye Sefaret (HR. SFR)-(04)-852-49-3.
- BOA. Hariciye Sefaret (HR. SFR)-(04)-624-14-1.
- BOA. Hariciye Sefaret (HR. SFR)-(04)-402-75.
- BOA. Hariciye Sefaret (HR. SFR)-(04)-853-107-1
- BOA. Hariciye Sefaret (HR. SFR)-(04)-853-107-2
- BOA. Maarif Mektubi Kalemi (MF. MKT)-1168-1.
- BOA. Maarif Mektubi Kalemi (MF. MKT)-1168-39-1.
- BOA. Maarif Mektubi Kalemi (MF. MKT)-1168-39-2.
- BOA. Maarif Mektubi Kalemi (MF. MKT)-1168-39-3.
- BOA. Mabeyn İrade (MB. İ)-150-76.
- BOA. Mabeyn İrade (MB. İ)-150-78.

Sirat-ı Müstakim Dergisi Belgeleri;

- İSHAK REFET: "Türkistan", *Sirat-ı Müstakim*, C. VI, S. 133, İstanbul 1911, s. 39.
- MUSA KAZIM: "Türkistan Felaketi İçin", *Sirat-ı Müstakim*, C. V, S. 128, İstanbul 1911, s. 397.
- TEPEDELENLİZADE KAMİL: "Teavün", (Asya-yı Vusta Felaket-dideleri İçin), *Sirat-ı Müstakim*, C. VI, S. 135, İstanbul 1911, s. 70.

Derginin Yazarı Belli Olmayan Belgeleri;

- "Türkistan Hareket-i Arzı", (Şuun: Türkistan), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, İstanbul 1911, s. 319.
- "Türkistan'da Sefalet", (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 125, İstanbul 1911, s. 351-352.
- "Asya-yı Vusta Felaket-zedegani", (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 126, İstanbul 1911, s. 368.
- "Kafkasya'da İntişar Eden Necat Refikimiz Yazıyor:", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 127, İstanbul 1911, s. 384.
- "Asya-yı Vusta Felaket-zedegani Menfaatine Verilen Konferans (Akçuraoğlu Yusuf Bey'in Nutku)", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 128, İstanbul 1911, s. 397-400.
- "Türkistan Felaket-zedeganına Osmanlı Müslümanlarının Muaveneti", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 129, İstanbul 1911, s. 414-416.
- "Buhara Emiri'nin Türkistan Felaket-zedeganına İanesi", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, İstanbul 1911, s. 432.
- "Zavallı Türkistanlılar İçin", (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 131, İstanbul 1911, s. 14.

Diğer Kaynaklar;

- ABDRACHMATOV, K.E., DJANUZAKOV, K.D., DELVAUX, D: "Active Tectonics and Seismic Hazard of the Issyk-Kul Basin in the Kyrgyz Tian-Shan", In: Klerkx J., Imanackunov B. (Eds), Lake Issyk-Kul: Its Natural Environment. NATO Science Series (Series IV: Earth and Environmental Sciences), Vol 13, Springer 2002, Dordrecht.
- BİLGE, Mustafa., L: "Alma-Ata", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. II, Ankara 1989, s. 505-506.
- CARCIONE, J. M., KOZAK, J. T: "The Messina-Reggio Earthquake of December 28, 1908", *Stud. Geophys. Geod.*, 52, 2008, pp. 661-672.
- ÇAKIR, Ömer: "II. Meşrutiyet Döneminde Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerine Türk Dünyasından Gönderilen Bazı Bazı Mektuplar", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 1, Aralık 2019, s. 237-246.
- DAYANÇ, Muharrem: "Balıkesir ile Türkistan'da Deprem ve Tefvik Fikret'e Sitem", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 2, 2007, s. 123-140.
- DELVAUX, D., ABDRAKHMATOV, K. E., LEMZIN, I. N., STROM, L: "Landslides and Surface Breaks of the 1911 Ms 8.2 Kemin Earthquake (Kyrgyzstan)", *Russian Geology and Geophysics*, V. 42, No 10, 2001, pp. 1583-1592.
- EFE, Adem: "Sebilürreşad", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXVI, Ankara 2009, s. 251-253.
- HUYUGÜZEL, Ömer Faruk: "YALÇIN, Hüseyin Cahit", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XLIII, Ankara 2013, s. 300-301.
- KUR'AN-I KERİM MEALİ*, (Haz. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011.
- KYZY, B. A: "Çarlık Rusya Döneminde Kırgızistan'daki Eğitim Kurumları ve Durumları", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, S. 20-21, 2015, s. 289-314.
- MIKHAILOVA, N. N., MUKAMBAYEV, A. S., ARISTOVA, I. L., KULIKOVA, G., ULLAH, S., PILZ M., BINDI, D: "Central Asia Earthquake Catalogue from Ancient time to 2009", *Annals of Geophysics*, 58/1, 2015, pp. 1-9.
- PAKALIN, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-II*, İstanbul 1983.
- TAŞAĞİL, Ahmet: "Isık Göl", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XIX, Ankara 1999, s. 135-137.
- TOSUN, Bekir: "Direklerarası", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. IX, Ankara 1994, s. 367-368.
- YÜCE, Nuri: "Akçura, Yusuf (1876-1935)", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. II, İstanbul 1989, s. 228-229.

Ek 1. *Sirat-ı Müstakim* dergisinde yer alan bu nüsha, depremzedelere gönderilmek üzere hazırlanan yardım listelerinden birisidir.

آسیای وسطی فلاکتزدکانی	
اعلاہ رفتری	
بارہ	غروش
کیون هفته دن تغلیکون	۳۶۸
جمیتی برعائله نك ذکور وانات هر فردی طرفندن ویریلان	۱۵۳۹
قوالده دالایانلر ملتزی سلیمان سودی افندی	۱۴۲۵
ادرنه - قره آغاج : ایکنجی اردو پیاده کوچک ضابط	۲۷
مکتبی برنجی بلوک بوز باشیدی حسین بک	
سراط مستقیم مؤسسلرندن ابوالعلا بکدن	۱۰۸
» » » اشرف ادیب »	۱۰۸
ارفاق عسکریه . تمهدی و پلترینی علی بک زاده	۴۰
محمد بک .	
آفسراپده قانون اساسی اجزاخانه سی صاحبی سوریه	۲۰
اشرافندن نجیب بک .	
حیدر پاشا خسته خانه سنده امراض عصبیه متخصصی	۲۰
رشدی بک	
امراض ولادیه و اطفال متخصصی باندله لیزوتوس افندی .	۲۰
	۳۶۷۵
	۲۰

Ek 2: Depremzedeler için yazılan "İlk Yurd" isimli şiir.

— تورکستان زلزله و اعانه سی مناسبته —
بر او واده دوشونوبور ناصالی براختیار ،
هر بر خراب .. هرکان سس سانکه بافتوش فریادی ،
-مانی قورقونج ، بویوک برقارنال قانادی
قاباش هب هر طرفده قانی . او زون سزراقلر .
ای فاردده شلر ! زلزله دن آلت اوست اولان ، بیقبیلان
بوبر بزم - بو اختیار - ایلك بوردیمز ، تورکستان ،
عئانلیق بوردن چیقدی ، بومقدس طوبراقدن
لاقمی که بو آنالک ایسی اولسون یاص ، فغان ؟
(آمانو) ده ، (بدی صوده) ، قار او سنده آج ، چیبیلاق
ایکبلده بور سقط کنجیلر ، اختیارلر ، بیملر ،
بختسزلی - یازیق ، یازیق ! - بوقه . و لفلر بوغاجاق .
بوتون بوزلر اوز فاردده شدر . امداد ایستر ، ایسترلر ،
هرشی دیبور : جنبه یاردم ! .. ویرمه دبه آه صافین !
طول قادینلر و کنج قیزلر دوشمانه نل آجاسین !

Ek 3: İshak Refet tarafından depremzedeler için yazılan "Türkistan" isimli şiir.

تورکستان
بر دول قادین یاوروسنی آلمش قاجار داغاره ،
بر سقط قیز « بام ! » دیبه ایگه بک - سورونور .
هپ بیقیلمش ، بیقیلمتمده ، اوزاقلردن کورونور
تورک اوجانی . آنا یوردی . بکزهه ایکن باشاره
بانک شیمدی ناسل اولمش ؟ . هپ اوجاقلر بر مزار ،
هپ نهویری بر خرابه . سواقاقلردن کیگامز ؛
هپ بارالی ، ازیباشار . داغلام کیقدر سچیمز ؟!
چنک آتشی عسکرلره بکزه دیسه بری وار ..
داغلاملری بولونسه ، ده بارالاش ایچیندن .
یادول قلمش بر قادیندر . یا آنا سیز بر جوجی ؛
بر داغ کی اوغنی کیدوب کندی قالان دها جوق ؛
دین قارده می ؛ یاردم ایتمک سکا . بکا قرش ایکن
نه دورورسک ؟ . آج ، صوسنذر زوالایلر ؛ یواسنزه .
قار آلتنده ایگه بولر یاقاقلیمز ؛ یاراسنر ؛ .
۱۳ . شباط سنه ۱۳۲۶
اسحق رأفت

Ek 4. Tepedelenizade Kamil tarafından Türkistan depremzedeleri için yazılan "Teavün" isimli şiir

« آسبای وسطی فلاکتیده لری ایبون »
تعاون
— اصحاب حمیته —
برصحنه که ، برآنده چوکن دود فلاکت
آلتنده بوغوف ... آه غربان کی وؤلم ...
برصحنه که ، شهبال سیهرنک سفالت
اوستنده کریمش ، ... شب هجران کی مظلم .

Devamı

برصحنه کریمده که ، کوسترمه ده بریر ،
بیگ لایه زولیده . هزاران سونوک آمال ..
بوزلرجه یانق سینه یی ، ماتمزه مادر .
بوزلرجه سولوق چهره لی ، بی والده اطفال .
§
برصحنه دلسوز فجایع که — یاقیندن
کورمک دکلی — ایتمک بیله برلطظه تغیل .
انسانده براقاز - تقدر اولسه - تحمل
§
حالكچه بران یاردم ایت ای صاحب وجدان ؟
وجدانی اولانلر ایدر ابدال مسروت
هم نوعنه ، هم عرقنه ، هم دینه البت .
تیه دلنی زاده
کامل

Extended Abstract

According to Sirat-i Mustakim Magazine Russian Muslims in 1911 Turkestan Earthquake

The severe earthquake that occurred in and around Lake Issyk in Turkestan in early January 1911 was widely covered in the Sirat-i Müstakim magazine, which was founded in 1908 by Esref Edip and Ebu Ula Zeynelabidin. The magazine, which covered this disaster in many of its issues, played an important role in informing its readers and raising awareness by expressing the troubles of Muslims who suffered from the earthquake. This earthquake caused many destructions, especially the destruction of the structures in which people lived. This earthquake, which cost the lives of thousands of people, left the survivors in need of help. The fact that the earthquake occurred in the winter was also a disaster. Thousands of people whose consciousness and psychology were disturbed due to the continuation of aftershocks left their places, ignoring the winter season. Thousands of people disappeared due to these abandonments. The people who suffered the most from this earthquake, which had a wide impact area, were Muslims. Because there was a large Muslim population in the region. The damage was great in the cities of Yedisu Province (semireçe) and Evliya-Ata (Taraz), especially in the cities of Verni, Prezevalski and Tashkent. In particular, the disappearance of the city of Prezevalski and the emergence of a lake in its place revealed that the earthquake was quite severe. Under these circumstances, it was understood that earthquake victims should be helped. In this sense, both the Ottoman government and the Russian government did their best. The Russian tsar of the period II. Nikola himself contributed Money. At the same time, he ordered the collection of aid throughout Russia. A commission was set up to collect donations under the chairmanship of Nikola's wife Aleksandra Fyodorovna. Aid was tried to be collected all over Russia through this commission. The Ottoman sultan of the period V. Mehmed, also provided financial aid to the earthquake victims. At the same time, a commission was established under the presidency of Musa Kazım, the Ottoman sheikh al-Islam of the time, and thus aid was collected. Musa Kazım pointed out that it is a religious duty to help earthquake victims based on the verses of the Qur'an. It was decided to establish aid commissions in every province, sanjak and district of the Ottoman Empire. In this way, the collected aid would be sent to the commission in the Office of the sheikh al-Islam. Although necessary efforts were made by the state with such activities, it is seen that Ottoman Muslims, intellectuals and the press were criticized for being indifferent to the earthquake victims. Particularly, although some newspapers in Istanbul participated in the campaign to collect aid for the victims of the Messina earthquake that took place in Italy in 1908, the same newspapers indifference towards the Turkestan earthquake victims caused criticism. Again, Ottoman intellectual Tevfik Fikret's commemoration of the Balikesir earthquake in 1898 with his poem "Verin Zavallulara" and his in-

difference to the earthquake victims in Turkestan caused him to be criticized both by the *Sirat-i Mustakim* magazine and Yusuf Akçura. We also see that there is an effort that can be considered important despite all the criticisms of being indifferent to earthquake victims. In this sense, it is necessary to open a separate parenthesis for the aid activities of *Sirat-i Mustakim Magazine*. By announcing that it launched an aid campaign for the benefit of the Turkestan earthquake victims, the magazine was instrumental in the arrival of aid from many places. The names of the donors are also listed in the magazine. In these lists, it is seen that Ottoman officers serving in various places predominate. Apart from Ottoman officers, many different names, including Esref Edip and Ebu Ula Zeynelabidin, who were the founders of the magazine, appear on the aid lists in the magazine. The magazine did not only conduce to the arrival of aid through the aid book. At the same time, he tried to raise awareness against earthquake victims. In this sense, he also pioneered the creation of sensitivity by organizing a conference in Istanbul. In these conferences, many speakers, especially Yusuf Akçura, took the floor and emphasized the need to be sensitive to earthquake victims. At this conference, donations were also collected through auctions. A certain amount of donations was raised by putting up for auction a precious watch along with a child's hat. Apart from the aid activities of the *Sirat-i Mustakim* magazine together with the Ottoman and Russian governments, it is necessary to mention the aid activities of Muslims living in Russia. In the *Sirat-i Mustakim* magazine, it is stated that the Muslims of Russia are more helpful than before. It is stated that the Muslims of Russia, who did not show the necessary benevolence in the earthquake that took place in Turkestan in 1887, were more sensitive in this earthquake. Beyazidof, who was the ulama of the Muslims in Russia, pioneered the collection of aid from the Muslims of Russia. Apart from this, it should be noted that Alim Khan, the new ruler of Bukhara, also provided personal assistance. It is also noteworthy that Aleksandra Fyodorovna, who was impressed by this help, sent a telegram to Alim Khan and thanked him. Again, the poems written by various names in the sense of creating awareness and commemorating the earthquake victims are also noteworthy.

Wilhelm Von Rubruk'a Göre Moğolların Etnografyası

Ethnography Of The Mongols According To Wilhelm Von Rubruk

Ergin AYAN*

* Prof. Dr., Ordu-Türkiye

Orcid Id: 0000-0003-4552-6164

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Ergin Ayan, Ordu Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

E-posta / E-mail:

alpsunkar@hotmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:

23 Nisan 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:

24 Ağustos 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atrf / Citation:

Ergin Ayan, "Wilhelm Von Rubruk'a Göre Moğolların Etnografyası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 265, İstanbul 2023, s. 167-182.

doi: 10.55773/tda.1286721

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Bu çalışmada 1253-1255 yılları arasında papanın elçisi olarak Moğolların başkenti Karakorum'a gitmiş olan Wilhelm Von Rubruk'un seyahatnamesi esas alınarak Moğolların etnografyası incelenmiştir. Moğollar, göçebe bir kavim idi, bu nedenle diğer Orta Asya bozkır kavimleri gibi yaşam tarzları daima hareketliliğe sahip olmuştur. Göçebeler, hayvanlarına tam olarak bağımlı idiler. Hükümdarlarına koşulsuz itaat gösteriyorlardı. Wilhelm Von Rubruk, Moğolları gördüğünde Avrupa'dan tamamen farklı adeta başka bir dünyayla karşılaştığını hissetmişti. O, Cengiz Han'ın kurmuş olduğu Moğol İmparatorluğu içinde seyahat ediyordu, Moğolların kökeni ve kültürü hakkında edindiği bilgileri seyahatnamesinde kaydetmiştir. O, ayrıca Moğolların beslenme koşullarını, giyim kuşamlarını, ölü gömme adetlerini de açıklayarak din ve inanışları hakkında da bilgiler vermiştir. Moğolların yurt denilen çadırları geniş öküz arabalarında taşınırdı. Erkeklerin asıl mesleği avcılıktı; ayrıca erkekler, yurtların ve arabaların imalatıyla ilgilenirlerdi. Kadınların ev işlerinin yanında ekonomik ve toplumsal alanda da önemli rolleri vardı. Moğolların adalet uygulaması kısmen çok katı olmakla beraber hukuki alanda itiraz hakkı da bulunmaktaydı. Evlilik bir sözleşme ile sonuçlandırılır, düğünler ciddi bir şekilde kutlanırdı. Dul bir kadın, öldükten sonra kocasına yeniden hizmet etmesi gerektiğine inanıldığı için yeniden evlenmezdi. Wilhelm Von Rubruk, Moğolların dini düşünce ve eylemlerinde Uygurların ve aralarında yaşayan Nasturilerin de etkili olduğu görüşündedir. Moğollar ve Uygurlar tek Tanrı'ya inanıyorlardı, bununla birlikte, Tanrı'ya tapınmaları, atalar kültüyle şekillenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rubruk, Moğol, Cengiz Han, Karakorum, Möngeke.

Abstract

In this study, based on the travelogue of William Von Rubruk, who served as the envoy of the Pope to the Mongol capital Karakorum between 1253-1255, the ethnography of the Mongols was examined. The Mongols were a nomadic tribe, and therefore their way of life was always character-

ized by mobility, similar to other Central Asian steppe tribes. The nomads were entirely dependent on their animals and showed unconditional obedience to their rulers. When William Von Rubruck encountered the Mongols, he felt like he was in a completely different world, unlike Europe. He was traveling within the Mongol Empire established by Genghis Khan, and he recorded his observations about the Mongols' origin and culture in his travelogue. He also provided information about the Mongol's dietary conditions, clothing, funeral customs, as well as their religious beliefs and practices. The Mongols lived in mobile dwellings called yurts, which were transported on large ox-drawn carts. Animal husbandry was the primary occupation of men, and they were also involved in the production of yurts and carts. Women played important roles in household chores as well as in the economic and social spheres. While the Mongols' administration of justice was somewhat strict, they also had the right to appeal in legal matters. Marriage was concluded with a contract, and weddings were celebrated in a serious manner. A widow was believed to continue to serve her deceased husband even after death, so they did not remarry. William Von Rubruck opined that the Uighurs and the Nestorians living among the Mongols also had an influence on their religious beliefs and practices. The Mongols and Uighurs believed in one God, but their worship of God was shaped by ancestor worship.

Keywords: Rubruck, Mongol, Genghis Khan, Karakorum, Mongke.

Giriş

Moğollar güney Rusya'yı istila ettiklerinde, 1240'ta Alman İmparatorluğu'nu da tehdit eder hale geldiler.¹ Moğollar, güçlerini Breslau bölgesinde yoğunlaştırdıktan sonra, Silezya Dükü II. Henry'nin birkaç küçük prensle birlikte onlarla savaşmaya hazırlanmak istediğini öğrendiler. Yakıp yıkan bir savaş anlayışıyla Moğollar, Breslau'dan Liegnitz'e doğru ilerlediler. Burada, 9 Nisan 1241'de II. Henry'nin, Moravyalı Uçbeyi Boleslaus'un, ayrıca Silezya ve Polonya'nın diğer birçok büyüğünün savaş alanında öldüğü unutulmaz kanlı savaş gerçekleşti.² Moğollar, dükü ve ordusunu tamamen kuşatmıştı ve dük, Bohemya kralı Wenceslaus yardımına gelene kadar savaşmak zorunda kaldı.³ Moğollar, Liegnitz yakınlarındaki savaş alanında tamamen galip geldi ve tüm Avrupa, onların hızlı ilerleyişinden titremeye başladı. Almanlar, bu tehlide karşı ancak Moğollar zaten sınırların önündeyken pozisyon aldı. Moğollar coğrafi olarak çok uzaktı ve dünyanın fethi planları siyasi olarak ciddiye alınmıyordu. İmparator II. Frederick, 20 Haziran 1241 tarihli genelgesinde bu nedenleri şöyle açıklamıştır:

"Bunları zaten duymuştuk, ama duyduklarımızı inanmayarak kabul etmesek de başta coğrafi uzaklık nedeniyle, ama aynı zamanda bu kadar direniş nedeniyle, bu tür şeylerin bizden çok uzak olduğuna inanıyorduk."⁴

Macaristan Kralı IV. Bela, yeni düşman Moğollar hakkında daha fazla bilgi almak için 1237'de Fransiskanları ve Dominiklileri göndermişti.⁵ Moğollar

¹ Georg Bachfeld, *Die Mongolen in Polen, Schlesien, Böhmen und Mähren Ein Beitrag zur Geschichte des großen Mongolentums im Jahre 1241*, Innsbruck 1889, s. 67.

² Gustav Strakosch-Grassmann, *Der Einfall Der Mongolen In Mitteleuropa In Den Jahren 1241 Und 1242*, Innsbruck 1893, s. 43.

³ Caroli Jaromiri Erben, *Regesta Diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Maroviae*, I, Prag 1855, s. 480.

⁴ Huillard-Breholles, *Historia Diplomatica Frederici Secundi*, I, Paris 1859, s. 480.

⁵ Erben, I, s. 473.

1241'in başında Kiev'den Polonya üzerinden Almanya'ya doğru ilerlediğinde, Almanya'da tehlikenin büyüklüğü anlaşılmıştı. Bunun üzerine Dominikliler ve Fransiskanlar öne çıktılar ve haçı Almanya'nın her yerinde vaaz ettiler.

Salimbene, Johann de Plano Carpini'nin elçi olarak gittiği Moğolistan'dan 1247'de Papa IV. Innozenz'e döndüğünü anlatır.⁶ Papa onu üç ay yanında tuttu ve ardından gizli bir görev için Kral IX. Louis'ye gönderdi. Carpini'nin dönüşünden bu yana, Moğol meselesinde papa ile Fransız kralı arasındaki iş birliğinden şüphe edilemez. Wilhelm von Rubruk'un görevi de kendisinden önceki elçilerinkine benzer bir amaca sahipti. Kralın düşünceleri ve arzuları yakında harekete geçmek için uygun bir fırsat bulacağına dairdi. O sıralarda, Aşağı Volga'nın batısındaki bölgede hüküm süren Moğol Hanı Sertak'ın ailesi ve tebaasından bazılarıyla birlikte Hıristiyan inancını kabul ettiği söylentisi yayılmıştı.⁷

Moğollarla dostane ilişkiler kurma arzusu Hıristiyan Batı'da genel olarak büyüyordu. Rubruk'un görevinin gerçek sebebinin Sertak'ın din değiştirmesi olduğu doğrudur. Ancak gerçekte han bir Hıristiyan değildi. Bu olumsuz görüş, Rubruk'un yolculuğu sırasında bu adamın dini hakkında edindiği anlayışta iyi bir gerekçe bulmaktadır. Resmi belgeler eksik olduğundan ve elçilik lideri, misyonunun amacı konusunda her zaman açık olmadığından, bu elçiliğin misyonunu daha net bir şekilde karakterize etmek kolay değildir. Rubruk, Moğol hanına olan yolculuğu kendi inisiyatifiyle veya tarikatının misyoner ruhunun bir sonucu olarak üstlendiği izlenimini defalarca veriyor.

Öte yandan, öncelikle onun gerçekten Kral Ludwig tarafından gönderildiğini kabul etmeliyiz. Ancak muhtemelen resmi vasıflara sahip bir elçi değildi. Bu nedenle Rubruk, bu insanlar arasında kalıcı misyonerlik çalışması başlatmak için Moğollara gönderildi. Onun seyahatnamesindeki bazı imalardan, Batı Asya kavimlerinin göç hareketleri hakkındaki tarihi eserlerden faydalandığını ve bu bilgileri Moğolların kendi zamanındaki geçişleriyle karşılaştırdığını da anlıyoruz. Nispeten iyi olan bu teorik hazırlıkla yetinmeyen Rubruk, kendisinden kısa bir süre önce Moğolların ülkesine gitmiş olan gezginlere odaklanmıştır. Bu çalışmada ise sadece Rubruk'un seyahatnamesindeki etnografik bilgileri ele alacağız.

1. Wilhelm Von Rubruk'a Göre Moğolların Etnografyası

Moğollar, sabit bir meskenleri olmayan göçebe bir kavim idi.⁸ Tuna'dan güneşin doğduğu yere kadar uzanan Avrupalıların tabiriyle İskitya (Cithiam)⁹

⁶ Salimbene von Parma, *Chronik*, I, Ed. Alfred Doren, Leipzig 1914, s. 179.

⁷ Matthaei Parisiensis, *Monachi Sancti Albani Chronica Majora*, Ed. Henry Richards Luard, London 1883, s. 310.

⁸ Herhangi bir yerleşimleri (daimi konakları), hiçbir şehirleri yoktur ve gelecekte nerede oturacaklarını önceden bilmezler. Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul 2020, s. 42; Karş. Sven Hedin, *Durch Asiens Wüsten*, Leipzig 1910, s. 404.0

⁹ Wilhelm Von Rubruk, İsidor'un ve ayrıca Johann de Plano Carpini'nin Asya hakkında verdiği coğrafi bilgileri biliyordu. Bk. Isidori, *Patrologia latina*, Bd. 82, Ed. Migne, Paris 1850, s. 500; Johann de Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, Tercüme ve Notlar Ergin Ayan, İstanbul 2020.

topraklarını kendi aralarında paylaşmışlardır. Her kabile reisi (capitaneus) halkının sayısına göre otlaklarının sınırlarını tanır ve kış, yaz, ilkbahar ve sonbaharda sürülerini nerede otlatması gerektiğini bilir.¹⁰

Orta Asya bozkır kavimlerinin tipik bir hayat tarzları vardır. Sadece tabiata muhtaç olan göçebelik, ziraat istemez ve insanlara sabit bir yerleşim yeri olmadan yaşamayı mümkün kılar. Otlaktan otağa sürülen muhtelif hayvanlar; hayatın beslenme, giyinme, çadırda barınma ve yakacak ihtiyaçlarını karşılayan vazgeçilmez unsurları idi ve hâlâ öyledir. Böylelikle göçebe, hayvanlarına tam olarak bağımlıdır ve bu onun atı ve deveyi hem nakliye hem de savaş aracı olarak geliştirmesine vesile olmuştur. Nitekim at ile olan sürekli mesaisi ve ok ve mızrağıyla göçebeler, Avrupa'nın ağır teçhizatlı ordularını mağlup ettiler. Baskın yapma ve savaş anındaki taktikleri, yaşam tarzlarından dolayı daima hareketlilik üzerine kurulu olmuştur.

Moğollar Avrupalılardan ne kadar farklı olsalar da medeni halklar gibi her yerde kendi çıkarlarını gözetiyorlardı. Wilhelm Von Rubruk, Moğolları gördüğünde yeni bir dünyayla karşılaştığını hissetti. Doğanın çocukları olarak meraklı, küstah, açgözlü ve şüpheciydiler. Gelen yabancılara hemen ne amaçla geldiklerini sordular, eşyalarını incelediler ve hediyeler istediler. Herhangi bir istekleri reddedildiğinde tacizde bulundular, ancak fiziksel şiddet kullanmadılar. Hükümdarlarına koşulsuz itaat gösterdiler.¹¹ Göze çarpan bir özellikleri, kendine güven ve güç arzusu; çünkü her zaman ve her yerde kendilerini dünyanın efendileri olarak gördüler.¹²

Rubruk, Moğol İmparatorluğu'nun kökeni hakkında şunları bildiriyor:¹³ Franklar Antakya'yı zapt ettiklerinde (1098)¹⁴ Karahıtaylar¹⁵, Cor Cham¹⁶ adında güçlü bir hükümdar tarafından yönetiliyordu. Ancak, Rubruk muh-

¹⁰ Wilhelm Von Rubruk, s. 42; Moğolların araziyi kullanımını hakkında bk. B. Y. Vladimirstov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, Terc. A. İnan, Ankara 1987, s. 168; Ayrıca bk. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992, s. 55.

¹¹ Wilhelm Von Rubruk, s. 59 vd.

¹² Wilhelm Von Rubruk, s. 174.

¹³ Wilhelm Von Rubruk, s. 77 vdd.

¹⁴ Haçlılar Antakya'yı ele geçirmeleri hakkında bkz. *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Fethine Kadar*, Çev. Ergin Ayan, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 231-269; Anonim, *Haçlı Tarihi*, Çev. Ergin Ayan, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 82-139; İbnü'l-Kalânisi, *Zeyl-i Târih-i Dimaşk*, Neşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 135 vd.; El-Azîmî, *Tarih (Selçuklularla İlgili Bölümler)*, Çev. ve Neşr. A. Sevim, Ankara 1988, s. 31; daha bkz. H.E. Mayer, *Geschichte der Kreuzzüge*, Stuttgart 1989, s. 53.

¹⁵ Eski Hitay (Kitan) kavminin bakiyeleri olan Karahıtaylar, Kuzey Çin'deki Liao adı verilen devletin yıkılmasından sonra, XII. yüzyılda batıya göç ederek, Tarım Havzası sahasında büyük bir devlet kurmuşlar fakat Moğol devrinde bu devlete de son verilmiştir. Kaşgarlı Mahmûd'un (*Divân-ı Lûgati't-Türk*, I, Terc. Besim Atalay, Ankara 1986, s. 28), Türk kabul ettiği Yabahu, Tangut ve Kitayların, yazarın zamanında batıya ilerleyerek Türklerin oturduğu yerleri işgal etmelerinden dolayı bu yargıya vardığını kabul edebiliriz. Ferdinand Freiherrn Von Richthofen, *China. Ergebnisse Eigener Reisen und Darauf Gegründeter Studien*, Bd. I, Berlin 1877, s. 298, 580.

¹⁶ Chor Cham [muhtemelen Kür Han] Karahıtay hükümdarıydı. Cor onun asıl adı; Cham ise bir unvan olup, daha ziyade bir kâhini ifade ediyordu, zira onların bütün kâhinlerine "Kam" deniyordu. Türk edebiyatının en eski yazılı metni olan Yusuf Has Hâcib'in eserinde (*Kutadgu Bilig*, günümüz Türkçesine uyarlayarak haz. Fikri Silahdaroğlu, 1996, s. 315, 421) birkaç yerde "kam" sözcüğü geçmektedir. Bu mısralardan biri şöyledir:

temelen burada Karahanlıları kastetmiş olabilir. Zira Haçlılar'ın Antakya'yı aldıkları tarihte, daha ziyade Büyük Selçuklular'ın hâkimiyeti zirvededir. Selçuklular ise bir Türk-İslâm devleti idi. Rubruk'un bahsettiği gibi, Selçukluların Karahanlıların daha doğusunda oturmakta olan putperest Karahitaylar'dan yardım istemeleri ise ihtimal dışı görünüyor.

Rubruk belki de kendi zamanına daha yakın olan Karahitaylar'ı Karahanlılarla karıştırmıştır. Ele alınan konuya devam edildiğinde Rubruk'un ifadesine göre, Cor Cham'ın ölümünden sonra, Naymanlar'dan¹⁷ Hıristiyan bir çoban hükümdar tahta geçti. Nasturiler, ona Kral John derdi ve onun hakkında efsanevi çok şey anlatılırdı.¹⁸ Yönetimde yerine Hristiyan Keraitlerin, Rubruk'a göre, Hristiyan Merkitlerin şefi olan kardeşi Ong geçti. Memleketleri Orhon ve Tula nehirleri arasında bulunan Kerayit kabilesinin reisi olan To'oril, amcası Kür Han'ın hücumuna maruz kalınca, Cengiz Han'ın babası olan Yesügey Bahadır'a sığınmış; Yesügey de ona memleketini iade etmiştir. Böylece ikisi arasında bir dostluk antlaşması da yapılmış olmaktadır. Sonra To'oril, Cengiz Han ile bu dostluğu devam ettirmişse de zaman zaman dedikodular yüzünden araları açılmıştır. To'oril, Cengiz Han ile beraber Tatarları bastıkları için Kin hükümdarı tarafından Ong Han lakabı ile adlandırılmıştır.¹⁹ Fakat, neticede Ong Han, Karakurum'un kuzeydoğusundaki bölgelerde yaşayan müttefik Moğol kabilelerinin lideri Cengiz Han'a karşı savaşta yenildi. Cengiz Han daha sonra büyük Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu oldu.²⁰

Wilhelm Von Rubruk, Moğolların kültürü hakkında ilginç tafsilat vermiştir. Moğollar dairesel bir çerçeve üzerinde ot örgülerinden yurtlarını, uyudukları ve oturdukları çadırları yaparlardı. Göçebe çadırları, çapı otuz ayağa varan dairesel bir keçe yapıydı ve tepede küçük yuvarlak bir çembere doğru daralıyordu ve üzerinde genişletilmiş bir yaka baca görevi görüyordu. Çadırlar, kireç veya kemik unu ile sıvanmış, baca ve girişlerde hayvan ve bitki dünyasından renkli işaretlerle süslenmiş keçe ile kaplanmıştı. Çatıyı beyaz keçe ile kaplarlar

*"Kamug igke ot ol emi belgültüg
Ol ig emlegüci kamu belgültüg"*

*(Şüphesiz her derde deva var belli
O devayı kulan kamu bulunur)*

Burada kam, büyü yoluyla tedavi eden şaman anlamındadır. Gerek Yusuf Has Hâcib'in gerekse Radloff'un (*Sibirya'dan*, III, Ankara 1994, s. 83 vd.) ifadeleri Rubruk'un verdiği bilgileri teyit etmektedir.

¹⁷ Cengiz Han ve Ong Han'ın müttefik kuvvetleri tarafından Kişilbaş civarında yenilmişler, sonra da 1204'te Cengiz Han tarafından Altay Dağları önünde kesin surette itaate alınmışlardır. *Moğolların Gizli Tarihi*, I, Terc. A. Temir, Ankara 1995, prg. 196.

¹⁸ Henry Yule, *Cathay And The Way Thither*, London MDCCCXIV, s. 19; Henry Yule, *The Book of Ser Marco Polo*, I, London 1903, s. 226-232; Wilhelm Von Rubruk (s. 76 vdd.) da Johann de Plano Carpini (76)'den geri kalmayarak, Papaz Johannes'in Naymanların hükümdarı olduğunu söylüyor; Papaz Johannes hakkında ayrıca bkz. L. Liğeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. S. Karatay, Ankara 1986, s. 303.

¹⁹ Manghol-un Niuça Tobça'an, I, prg. 134, 150-152.

²⁰ Rubruk'un verdiği bu rapor efsane-tarih karışımı bilgilerden oluşmaktadır. Efsanevi rahip Johannes'i Kara Hitayların hükümdarı yapar, onu ve sözde kardeşi Ong Han'ı Moğol fatihi Cengiz Han ile ilişkilendirir. Wilhelm Von Rubruk, s. 80 vd.

ve bunu parlaması için sık sık kireç, beyaz toprak ve kemik unu ile sıvarlar. Nadiren siyah keçe de kullanırlar. Bacanın etrafını resimli keçelerle çevirerek süslerler. Girişin önüne de renkli nakışlarla süslenmiş bir keçe asarlar. Bu nakışları asma kütüğü, ağaçlar, kuşlar ve vahşi hayvan figürleri teşkil eder.²¹

13. yüzyılda “hayvan üslubu”nun Türk-Moğol sanatında hâlâ büyük bir rol oynadığını anlatan bu sonuncu cümle çok değerlidir. Esasen bize kadar gelen maddi kültür kalıntıları da bunu gösteriyor. Moğollar, özellikle de kadınlar giysilerini süslemeyi çok severlerdi.²² Moğolların yurtları geniş öküz arabalarında taşınırdı, ev eşyaları ve diğer değerli eşyalar ise develerin çektiği hasır ve siyah keçe kaplı büyük sandıklarla birlikte yüksek arabalarda taşınırdı. Daha uzun süreli konaklamalarda, mesken çadırları arabalardan indirilir, girişleri güneye doğru düz bir çizgi halinde kurulur ve her iki tarafı arabalarla çevrilerek adeta bir muhafaza duvarı oluşturulurdu. Zengin Moğollar muhtemelen bu arabalardan yüz-iki yüz tanesine sahipti. Rubruk’a göre böylesine bir göçer kampı²³, hareketli bir şehre benziyordu.

Rubruk, ayrıca bize bir çadırın iç düzenlemesinin bir tasvirini yapıyor. Evin reisinin oturağı, güneye bakan girişin karşısında kuzey tarafında olurdu. Erkekler çadırındaki kadınlar bölümü doğuda, erkekler bölümü ise batıdaydı. Girişlerdeki ve duvarlardaki keçe resimler veya maketler, çadırın koruyucuları olarak kabul edilir ve şenlikler sırasında törenle içi içilirdi.

Moğollar esasen süt, tereyağı, peynir ve hayvanların etleriyle²⁴ beslenirdi.²⁵ Et, hemen kullanılmak üzere şişlerde kızartılır veya uzun şeritler halinde kesilir, kurutulur ve kış için saklanırdı. Zengin Moğolların güney bölgelerdeki mülklerinde kış için darı ve un sakladıkları ambarları vardı. Daha fakir insanlar, yiyecekleri koyun ve hayvan derileri ile takas ederlerdi. Moğollar içecekleri hazırlamakta çok ustaydılar. Ulusal içkileri özellikle yaz aylarında içilen sarhoş edici kırmızı veya kosmos²⁶ idi.

Ayrıca buğday, darı veya pirinçten bal şurubu ve bira hazırlarlardı.²⁷ Ya-

²¹ Wilhelm Von Rubruk, s. 43; Bu çadırların (yurt) tasviri için ayrıca bkz. Johann de Plano Carpini, s. 44; Karş. Marco Polo, *Seyahatname*, I, Haz. Filiz Dokuman, İstanbul (tarihsiz), s. 69.

²² Karş. Yakubovskiy, s. 102.

²³ Rubruk böyle bir kampı yurt adıyla tanımlar, ancak bu sözcük gerçekte yalnızca Moğolca Ordu adını (hükümdarın çadırı) yansıtır. Ancak Quatremere, ordunun (veya orda) orijinal olarak öküz arabalarında taşınan Moğol çadırları anlamına geldiği görüşündedir. Rashid al-Din Tabib, *Histoire des Mongols de la Perse*, Ed. Quatremere, Paris 1836, s. 101.

²⁴ Rubruk, yedikleri hayvanlar arasında koyun, at ve yük sığırlarının yanı sıra özellikle ceylan, tavşan, yaban eşeği, arkaliyi (büyük boynuzlu koyun) saymaktadır. Ayrıca “soğur” dedikleri birçok dağ sıçanı bulunur. Bunlar yirmi otuzluk sürüler halinde bir mağarada kışlarlar ve altı ay boyunca uykuya yatarlar. Bunlardan çok miktarda yakalanır. Wilhelm Von Rubruk, s. 50.

²⁵ Moğolların beslenmeleri hakkında bkz. Wilhelm Von Rubruk, s. 47 vdd.

²⁶ Kırmızı kırsak sütünden yapılır. Hazırlanması hakkında bkz. Wilhelm Von Rubruk, s. 46.

²⁷ Bu içki ilk olarak Çin’den ve Kıpçaklardan öğrenilmiştir. W. W. Rockhill, *The Journey of William of Rubruk to the Eastern Parts of the World*, London 1900, s. 62 n. 1; 13. Yüzyıl Çinli seyyahlar, Kıpçakların baldan yapılan fermante bir içkiden bahsetmektedirler. E. Bretschneider, *Notes On Chinese Mediaval Travellers to the West*, London 1875, s. 118; Marco Polo, kumiz olarak adlandırdığı içkinin bir de “Kara Kırmızı” çeşidinin bulunduğunu kaydediyor. Yule, *The Book of Ser Marco Polo*, I, s. 259 vd.

bancı ülkelerden şarap ithal ederlerdi.²⁸ İçkili eğlenceler sırasında insanlar çalgı çalar, ellerini çırpır ve çalgı eşliğinde oynarlardı.²⁹ Rubruk, Avrupalıların bildiği büyük kanun veya kemandan orada görmediğini, fakat bilmediği birçok enstrümanlarının olduğunu naklediyor. Hükümdâr içmeğe başladığında, çalgıcı çalgısına dokunur dokunmaz, hizmetçi “Ha!” diye bağırırdı. Büyük bir ziyafet şöleninde herkes alkış tutar ve melodiye göre dans ederler; erkekler hükümdârın ve kadınlar hatunun önünde. Hükümdâr sarhoş olursa, hizmetçi bir önceki gibi bağırır ve çalgıcılar susardı.³⁰

Moğollar, giysileri için Çin ve İran’dan ipek ve pamuklu kumaşlar, Rusya ve diğer kuzey ülkelerinden kürkler alırlardı. Ayrıca sürülerinin yünlerinden kendi giysilerini yaparlardı. Kışın en az iki kürk manto giyerlerdi. Bunlar üst tabakadaki zenginler için kurt, tilki veya ayı derisinden, fakirler için keçi veya köpek derisinden yapılırdı. Erkekler saçlarını kare şeklinde kazırlardı. Öndeki saçlarını kaşlarına kadar uzatırlar ve başlarının arkasındaki saçları iki at kuyruğu şeklinde örerlerdi. Kadınlar başlık olarak ağaç kabuğu veya diğer hafif malzemelerden yapılmış, genellikle ipek bir bezle kaplanan ve tavus kuşu tüyü ve değerli taşlarla süslenmiş bir başlık takarlardı.³¹

Erkeklerin mesleği avcılıktı; şahinler ve doğanlar bu iş için kullanılırdı. Ayrıca erkekler, yurtların ve arabaların imalatıyla ilgilenirler, atları korurlar ve içki hazırlarlardı. Kadınlar ev işlerinin yanı sıra yurtların kurulup sökülmesinden ve yolculuklarda arabaların sürülmesinden de sorumluydular. Kadınların inekleri sağmak, yağ ve peynir yapmak, derileri dabaklamak ve birbirine dikmek gibi işleri de vardı. Bu işi hayvan sinirlerinden elde ettikleri ipliklerle yaparlar, sinirleri çok ince ipliklere bölerler ve uzun bir ipliğe dönüştürürler, ayrıca ayakkabı, çorap ve diğer giysileri dikerlerdi.³² Eski Moğol kadını, ekonomik hayatta önemli bir yer işgal ettiği için toplumsal alanda da belli başlı rol oynuyordu. Sefer esnasında kumandanları karıları da takip ederdi.³³

Moğolların adalet uygulaması kısmen çok katıydı; cinayet, büyük hırsızlık ve zina, köle kadınlar dışında, ölümle cezalandırılırdı. Aynı şekilde, devlet dininin otoriteleri dışındaki sahte elçiler, büyücüler ve kahinler de öldürülmüştür. Suçun açıkça kanıtlanması veya kabul edilmesi gerekiyordu; makul şüphe varsa, işkence yoluyla itirafa zorlamak için girişimlerde bulunulurdu. Hukuki bir davada kaybedenler için itiraz kapısı açıktı. Köleler efendilerinin insafına kalmışlardı.³⁴

²⁸ Bkz. Johann de Plano Carpini, s. 64.

²⁹ Türk boylarının en eski müzik aletleri kaval, davul ve sazdı. Kalmuklar davul, bir tür kanun, flüt ve ıklığ kullanırlardı. Karş. Benjamin Bergmann, *Nomadische Streifereien Unter den Kalmuken in den Jahren 1802 und 1803*, Riga 1804, s. 173, 197.

³⁰ Wilhelm Von Rubruk, s. 46 vd.

³¹ Wilhelm Von Rubruk, s. 50 vdd.; Moğolların giyim kuşamları için karşı. Johann de Plano Carpini, s. 43.

³² Wilhelm Von Rubruk, s. 53 vd.; Marco Polo, Moğollarda bütün ev işlerini, öteberi almak ve satmak gibi işleri kadınların gördüğünü; erkeklerin ise bu tür işlerle hiç uğraşmadıklarını, sadece ava çıkıp savaş hazırlığı ile meşgul olduklarını belirtmektedir. Marco Polo, I, s. 69.

³³ Vladimirstov, s. 88.

³⁴ Wilhelm Von Rubruk, s. 55 vd.; karşı. Johann de Plano Carpini, s. 42; Eski Moğolların gelin

Evlilik bir sözleşme ile sonuçlandırılırdı. Düğünler ciddi bir şekilde kutlanırdı. Herhangi bir kimse bir evlilik anlaşması yaptığında, kızın babası ziyafet düzenler. Gelin kan akrabalarına kaçar ve onlarda gizlenir. Baba damada şunları açıklar; “Şimdi kızım sana aittir; her zaman bulabileceğin yerden onu al!” Bunun üzerine damat arkadaşlarıyla gelini bulana kadar arar. Onu zorla tutup yine zorla kendi yurduna getirmelidir. Birinci ve ikinci derece kan bağı evliliğe engel sayılıyordu. Dul bir kadın, öldükten sonra kocasına yeniden hizmet etmesi gerektiğine inanıldığı için yeniden evlenmezdi. Bu nedenle, mirasçı olan en küçük oğlun, kendi annesi dışında babasının eşlerini haremine götürmesi adetti. Anne ve babanın çadırı en küçük oğula düştüğünden o, babasının bütün karılarına bakmak zorundaydı. Eğer isterse onları kendi karısı yapar. Öldükten sonra, onların babasına dönüp ona hizmet edeceklerinin bilincinde olmasına rağmen bu hata sayılmazdı.³⁵ Bundan dolayıdır ki, küçük oğullara ejen “sahip” denilirdi. Aynı zamanda küçük oğullar aile ocağının muhafızı idiler, bundan dolayı onlara odçigin “ateş beyi” denirdi.³⁶

Bir Moğol öldüğünde ona hıçkırıklarla ağlayarak ağıt yakarlar. Onun aile mensupları bir yıl vergiden muaf tutulur. Kim bir yetişkinin ölümüne şahit olursa bir yıl süreyle; ölen çocuksa, bir ay geçmeden Büyük Han'ın otağına girmelerine izin verilmezdi. Ölen soylu biriye; Cengiz Han'ın³⁷ soyundansa, mezarının yanında daima bir çadır bulundurulur. Mezarının yerini kimse bilmez.³⁸ Soyluların mezarlarının bulunduğu yerde daima bir müfreze nöbet tutar.³⁹ Moğollar, büyüklerinin mezarlarının üzerine küçük piramitler, taş kuleler veya köşelere dört dikey taş dikerlerdi. Bu mezar yerleri, yüksek mezar höyüklerinin üzerine doğuya bakan bir balbal diken Kumanlar'inkinden önemli ölçüde farklıydı. Kumanlar, mezarların üzerinde bir tepe yaparlar.⁴⁰ Bunun üzerine doğu yönüne dönük ve karnının üzerinde elinde bir kase olan

mukabilinde kalın (mehir) ödediklerine, nikâh mukavelesinde ise kızın babasına nişan olarak hediye verdiklerine dair malûmat mevcuttur. Bk. Vladimirstov, s. 89; Ayrıca, genç kadının kocasının evine cihaz getirdiğine dair kayıtlara rastlamak da mümkündür. Meselâ bk. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-tevârih*, I, neşr. Muhammed Rüşen-Mustafa Müsevî, Tahran 1373 hş., s. 703.

³⁵ Wilhelm Von Rubruk, s. 56 vd.; Kısmen Cengiz Han'ın katı disiplinine dayanan Moğol adaleti hakkında karşı. Johann de Plano Carpini, s. 65.

³⁶ Vladimirstov, s. 86 vd.

³⁷ Kalkaşandı, *Mesâlikü'l-ıbsâr* adlı esere dayanarak kendi eserinde asıl adı Temercin (Temuçin) olan Cengiz Han'ın nesebini şöyle vermektedir; Cengiz Han b. Yesükey b. Bahadır b. Tümen b. Bertil Han. Bk. Kalkaşandı, *Subhu'l-aşâ*, IV, Kahire 1334, s. 305.

³⁸ Marko Polo (I, s. 68) bu konuda şunları yazmaktadır: “Eski bir geleneğe göre Cengiz Han'a en yakın olanlar öldükleri zaman Altay Dağı'na gömülürler. Ne kadar uzakta ölürlerse ölsünler, isterse yüz günlük mesafede olsunlar, büyük bir törenle Altay Dağı'na cenazeleri götürülür ve burada gömülür. Bir Han ölürse, cenazesi törenle gömülmek için Altay Dağı'na götürülürken, yolda karşılarına çıkan kim olursa onu hemen kılıçtan geçiriyorlar. Bir söylentiye göre, Môngke Kaan'ın cenazesi Altay Dağı'na götürülürken, mezar yerine varıncaya kadar yolda tahminen yirmi bin kişinin kafası uçurulmuştur”.

³⁹ Reşidüddin (I, s. 541)'den Cengiz Han'ın mezarının bekçiliği için bin Uryankitli'nin görevlendirildiğini öğreniyoruz.

⁴⁰ Rubruk'un bahsettiği “Yüksek Tepe” (kurgan), muhtemelen İbn Fazlan'ın Oğuzlarda rastladığı “ölünün mezarının üzerine çamurdan kubbe gibi bir tümsek yaparlar” tavsifinin aynıdır. Karş. İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, Haz. R. Şeşen, İstanbul 1995, s. 40; Bu hususta ayrıca bak. Yakubovskiy, s. 11 vd.

heykel dikerler.⁴¹ Zenginler bir piramit ya da küçük evler inşa ederler. Bazen yanmış tuğladan yapılmış büyük kuleler ve taş bulunmayan yerlerde taştan evler gördüm. Bir cenazede, on altı at postunu mezarın etrafındaki dört kazık arasında astıklarını gördüm. Ayrıca buna içmek için at sütü ve yemek için et ilâve ettiler ve vaftiz edileceğini söylediler. Doğuya doğru gittikçe daha büyük ve merdivenli, kısmen yuvarlak, kısmen dört köşe görünüm arz eden farklı mezarlar da gördüm. Bu mezarlarda yukarıya göğe doğru dikilmiş dört taş vardır.⁴²

Moğolların dini hakkında daha fazla bilgi edinmek için Rubruk'un Uygurların⁴³ dini hakkında verdiği bilgiler dikkate alınmalıdır. Uygurlar manevi bir Tanrı'ya inanıyorlardı. Wilhelm Von Rubruk, onların bu tek tanrı inancına Nas-turiler ve Müslümanlar ile sık sık kurdukları ilişkiler yoluyla vardıklarını iddia ediyor. Tapınaklarında neden bu kadar çok put olduğu sorulduğunda bir Uygur rahibi, bu resimlerin Tanrı'yı temsil etmediğini, bunun yerine akrabaları veya yakın arkadaşları tarafından ölülerine bağışlanan anıtlar olduğunu söyledi. Uygur rahipleri safran renginde bir etek, kemer ve sol omuzda göğüsten ve sırttan kıvrımlar halinde dökülen bir pelerin giyerlerdi. Başlarını ve sakallarını kazıtırlar, bekâr kalırlar ve yüz ila iki yüz kişilik büyük topluluklar halinde birlikte yaşarlardı. Belli günlerde mabedlerde toplanır, başları açık derin bir sessizlik içinde kutsal kitaplarını okurlardı. Her zaman yanlarında yüz veya iki yüz tanelik tesbih taşları ve sık sık şu sözleri söylerlerdi: "on man baccam" = "Tanrı, bunu biliyorsun" veya "Tanrı, bize merhamet et."⁴⁴ Tapınaklar doğudan batıya doğru idi. Kapılar güney tarafındaydı. Ana resmin bulunduğu sunak ya kuzeydeki apsiste ya da tapınağın ortasında yer alıyordu. Sunağın üzerine şamdanlar ve adaklar yerleştirilirdi. Tapınak, rahiplerin sık sık kaldığı etrafı duvarla örülmüş bir avluya çevriliydi. Dua ettiklerinde diz çöküp, kuzeye dönerler, ellerini birleştirirler ve başlarını üzerine yaslarlardı. İç Asya'nın Hıristiyan olmayan çeşitli mezheplerinin Uygur diniyle ortak bir yanı vardı. Wilhelm Von Rubruk'un açıkça ifade ettiği gibi, Moğollar ve Uygurlar tek Tanrı inancına

⁴¹ Mezar üzerine konan heykelin, ölünün heykeli mi, yoksa balbal mı olduğunu kestirmek güçtür. Bk. A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1986, s. 179. R. Şeşen'e göre (s. 94, 127), bazen mezarların üzerine konan heykeller mükemmel olup, bunları balballarla karıştırmamak gerekir. Bu heykeller ölüyü temsil ettiği halde, balballar ölünün hayatta iken öldürdüğü insanları temsil eder. Genellikle bu heykellerin biri kocayı, biri karyı temsil etmek üzere iki tane yapılırdı. Bu çeşit heykellere VIII. asır mezarlarında daha çok rastlanmaktadır. Kitanlar'da, devletlerini kuran hükümdârın altından bir heykeli ile sekiz oğlunun heykelleri yapılarak, Muye dağında bulunan ölülerle ilgili bir mabede konmuştur. Ebü Dülef, Karluklar'ın taştan yapılmış bir mabede sahip olduklarını, bunun duvarlarında eski hükümdârlarının resimlerinin bulunduğunu kaydeder.

⁴² Wilhelm Von Rubruk, s. 57; Karş. Johann de Plano Carpini, s. 54-57.

⁴³ Uygurlar, Tienşan'ın kuzey ve güneyinde oturan tanınmış bir Türk kavmidir. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde (I, prg. 151, 152, 177) Ong-Han'ın Kür-Han'a sığınması bahsinde Uygur ve Tangkutlar'ın ülkesinden geçtiği zikredilmektedir. Prg. 279'da Uiurtai ve Çanai adlı iki memurun, çöl mıntıkasındaki yerleşme işini düzenlemekle görevli olduklarından bahsedilmektedir. Yine prg. 238'de Uygur hükümdâr İdikut'un kendi isteğiyle 1206'da Cengiz Han'a itaat ettiği belirtilmektedir. Moğollar üzerinde kültür ve medeniyet bakımından büyük tesir icra eden Uygurlar, savaşmadan Moğol birliği içerisine alınmışlardır.

⁴⁴ Tesbihlerinde kanunlarının 108 maddesine karşılık gelen 108 boncuk vardı. Rockhill, s. 145, 146 n. 1.

sahipti. Bununla birlikte, Tanrı'ya tapınmaları, atalar kültüyle şekillenmiştir. Bunun dışında dini hayatları tamamen pagan unsurların hakimiyetindeydi.⁴⁵ Şamanlar, halkı özellikle de halkın ileri gelenlerini ve zenginlerini sihir etkisi altında tutmuşlar ve yaptıklarıyla hurafeleri yaygınlaştırmışlardır. Moğollar daima meskeni Büyük Han'ın saray çadırının yanında olan bir baş şamanın emrinde dururlardı. Göçleri sırasında, Büyük Han'ın danışmanlığını yapan şamanın işaret ettiği yere konarak ilerlerlerdi. Bunlar büyü araçlarıyla hem büyük genel felaketlerde hem de özel konularda yardımcı oluyormuş gibi görünüyordular. Son olarak, Moğollar arasında alışlagelmiş olan ateşle arındırma işlemini gerçekleştirmek şamana kalmıştı. Saraya ne gönderilir veya getirilirse ateşin arasından geçirirler. Bununla birlikte hediyelerden kendilerine düşen payı alırlar. Ölen kişinin bütün ev eşyasını iki ateş arasından geçirerek temizlemiş olurlar. Bir kişi öldüğünde ona ait olan her şey ayrılır. Kamptan hiç kimenin eline, ateşle temizlenmeden önce hiçbir parça verilmez.⁴⁶

Moğollar'ın dini düşünce ve eylemlerinde aralarında yaşayan Nasturilerin de etkisi olmuştur. Rubruk, yolculuğunda, özellikle Möngke Han'ın sarayında bu Hıristiyanlarla sık sık karşılaştı. O, Nasturi rahiplerden büyük bir küçümsemeye bahsediyor. Hıristiyan hizmetlerini sürdürmelerine ve Kutsal Kitap'a sahip olmalarına rağmen, ona göre, Süryanice kitaplar dini ibadetler için doğru anlayıştan ve yeterli bilgidен yoksundu. Bu yüzden Nasturi rahipler, mutlak bir ahlaksızlık içinde yaşadılar ve kendilerini daha çok içkiye verdiler. Böylece bizim yaptığımız gibi şarkı söylemek için manastıra giderler ama gramatik bilmezler ve ayrıca çok ahlaksızdılar. Her şeyden önce vurguncu ve ayyaştırlar. Onlardan Moğollarla beraber yaşamakta olan bazıları, bunlar gibi çok karıya sahiptirler.⁴⁷ Kiliseye girmek istediklerinde Müslümanlar gibi alt uzuvlarını yıkarlar (abdest alırlar). Ayrıca Müslümanlar gibi Cumaları et yerler.⁴⁸ Pek çok pagan unsur onların doktrinlerine ve anlayışlarına sızmıştı. Muhtemelen bu nedenle Nasturiler, Möngke Han'ın biraz olsun güvenini kazanabildiler. Doğu'nun pagan dinlerinin aksine, Nasturiler çan kullanmadılar.⁴⁹ Çin'de on beş şehirde kolonileri vardı. Doğu bölgeleri için piskoposları da

⁴⁵ Bir ayinden önce dört yöne doğru sundukları içkiler: güneyde ateşe, doğuda havaya, batıda suya, kuzeyde ölülere tapınmak içindi. Wilhelm Von Rubruk, s. 45, 98 vdd; J. Witte, *Das Buch des Marco Polo als Quelle für die Religionsgeschichte*, Berlin 1916, s. 61; P. Leon Lemmens, *Die Heidenmissionen des Spätmittelalters*, Münster 1919, s. 24; Moğollara Uygur kültürünün tesiri hakkında bk. W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. H. Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 411-416.

⁴⁶ Wilhelm Von Rubruk, s. 168.

⁴⁷ Wilhelm Von Rubruk, s. 106; Çok kadın alma Moğollarda çok yaygın bir adetti, fakat birinci kadın daha büyük sayılırdı. Vladimirstov, s. 77.

⁴⁸ Hem Budistler hem de Hıristiyanlar, Müslümanların amansız düşmanı idiler. Bununla beraber, Rubruk'un da belirttiği gibi Nasturiler, Cuma'yı kutsal sayarak ve abdest alarak, Müslümanları taklit ediyorlardı. Bu düşmanlığın sebebi ise aslında dinden ziyade ticari menfaatlere veya devlet memuriyetlerine sahip olma rekabetine dayanmaktaydı. Rubruk'un belirttiği gibi, Nasturi Hıristiyanlarında Manihaist tesirler görülmektedir. Ermeni rahibi Sergius, şüphesiz bu mezhebi Orta Asya'da duymuştur. Buna karşılık Hıristiyanların da Budizme tesiri olmuştur. Meselâ, XIII. yüzyılda sıkça kullanılan Nom tabiri geniş bir sahada kullanılmakta idi. Bu tabir aslında Süryaniler tarafından Grekçe'den alınmış ve Manihaistler tarafından Uygur ülkesine getirilmiştir. Barthold, s. 414.

⁴⁹ Wilhelm Von Rubruk, s. 99.

burada Segin adlı bir şehirde ikamet ediyordu.⁵⁰ Bu, Moğol İmparatorluğu'ndaki tebaasına nadiren geldi; ama geldiğinde, sık sık küçük çocukları rahip olarak atadı. Rahipler bekarlığa riayet etmediler ve ailelerini makamlarından desteklemek zorunda oldukları için, aralarında manevi tefecilik yaygındı. Wilhelm Von Rubruk, Nasturilerle ilgili açıklamalarını onların ahlaklarının pagan rahiplerinkinden daha düşük olduğu sözleriyle bitirir.⁵¹

Sonuç

Etnoğrafik boyutlu olan bu çalışmada 1255-1257 yılları arasında Moğolistan'a giderek Moğol İmparatorluğu'nun en parlak dönemini gözlemleyen Wilhelm Von Rubruk'un seyahatnamesinde çizdiği Moğolların etnografik şeması incelenmeye çalışılmıştır. Rubruk, o devirde Flander'da bugünkü Fransa'da Department du Nord'da bir köydü. Wilhelm Von Rubruk anadil olarak Almanca öğrenmişti. Doğum tarihi bilinmemektedir. Onun Paris'le ve Fransa Kralı ile iyi bir ilişkisi olduğu görülüyor. Seyahatine başlama noktası İstanbul olmalıydı. Kral Ludwig'in, Sertak Han'a yazdığı Türkçe ve Arapça'ya tercüme edilen mektubunu Wilhelm Von Rubruk 1252'de İstanbul'da aldı. Onun eserinin, zamanının İç Asya'nın sosyal ve siyasal ilişkilerini yansıtmaları bakımından nesnel ve doğru bir kaynak olduğu gayet iyi anlaşılmaktadır. Mesela Don ve Volga nehirlerinin tasviri karşısında insan adeta canlı bir seyir yapmış gibi olmaktadır. O, Karakurum ve Moğolistan'ın yanında ilk defa Tunguzlar, Koreliler ve diğer kavimler hakkında bilgiler vermiştir. Görülmektedir ki, onun verdiği bilgiler, tarihi coğrafyadan etnografyaya kadar geniş bir alanı kapsamaktadır.

Ayrıca Kumanlar, Kırım'daki Got Kabileleri, Tuna Bulgarları hakkında da çağdaşları ile aynı bilgileri paylaşmaktadır. Özellikle Asya'nın Hristiyan kısımları ile Lamalar ve Budistler ile de ilgilenmiştir. Wilhelm Von Rubruk altı aydan kısa bir süre Moğolların başkenti Karakurum'da kalarak bu ülke, halk gelenek ve göreneklere hakkında çok önemli bilgiler edinme imkânı bulmuştur. Onun bu konularda batı dünyasına aktardığı değerli bilgiler batıların, Moğollar hakkındaki görüş açılarını önemli ölçüde genişletmiştir. Wilhelm Von Rubruk, döndükten sonra seyahatnamesini sükunet içinde yazdı ve bu eser güvenilir bir kaynak olarak modern araştırmacıların bile saygısına ve takdirlerine mazhar olmuştur. Bu etnografik şema içerisinde yer alan coğrafı, kültürel, sosyal, geleneksel, dini ve hukuki motifler, ne Rubruk ne de ondan önceki Avrupa'lı seyyahlar tarafından şüphesiz tatmin edici olarak analiz edilmiş ve açıklanabilmiş değildir. Yine de, bu seyyahların veya elçilerin verdikleri bilgiler, tarihsel ve dönemsel olarak modern tarihçilere, öngöründe bulunmak bakımından olanak tanımaktadırlar. 1237 yılından itibaren Orta Avrupa'nın Moğol istilası tehdidi altına girmişken, devlet adamları ve papa, Moğollar hakkında bilgi sahibi olabilmek adına Moğollara elçiler göndermeye başlamış-

⁵⁰ Segin muhtemelen Han sülalesi zamanındaki başkent Singanfu veya Schangan idi. Bkz. C. R. Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, II, London 1901, s. 352.

⁵¹ Wilhelm Von Rubruk, s. 106.

lardı. Bu elçilerin bir görevi de Moğollar hakkında istihbari bilgi toplamaktı. Gerçekten de, Johann de Plano Carpini, Wilhelm Von Rubruk gibi elçilerin, askeri ve siyasi alan da dahil olmak üzere Moğollar hakkında her türlü bilgileri yazılı olarak kaleme aldıkları görülüyor. Ancak Avrupa'lı devlet adamlarının, bu seyyahların verdiği malumatı analiz edip etmedikleri bilinmez. Tabii bu hususu tespit edebileceğimiz hiçbir tecrübi gerekçe elimizde yoktur. Sadece seyyahların verdiği bilgilerin yazıya geçirilerek saklandığı şeklinde bir tarihsel gerçeğimiz vardır. Bunlardan çıkan sonuç şu; geçmişin Moğolları, tamamen askeri temelde bir dönem oluşturmakla kalmıyor, aynı zamanda onları gerek uluslararası siyaset sahnesindeki gerekse hâkim oldukları dünyanın değişik bölgelerinin iç siyasetinde, halefleri ve seleflerinden ayıran siyasi vasıflar da taşıyordu.

4. Kaynakça

- ANONİM: *Haçlı Tarihi*, Çev. Ergin Ayan, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- BACHFELD, G: *Die Mongolen in Polen, Schlesien, Böhmen und Mähren Ein Beitrag zur Geschichte des großen Mongolentums im Jahre 1241*, Innsbruck 1889.
- BARTHOLD, W: *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan: H. Dursun Yıldız, Ankara 1990.
- BEAZLEY, C. R: *The Dawn of Modern Geography*, London 1901.
- BERGMANN, B: *Nomadische Streifereien Unter den Kalmuken in den Jahren 1802 und 1803*, Riga 1804.
- BRETSCHNEIDER, E: *Notes On Chinese Mediavel Travellers to the West*, London 1875.
- EL-AZİMÎ: *Tarih (Selçuklularla İlgili Bölümler)*, Çev. ve Neşr. A. Sevim, Ankara 1988.
- ERBEN, C. J: *Regesta Diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Maroviae*, Prag 1855.
- GRASSMANN-STRAKOSCH, G: *Der Einfall Der Mongolen In Mitteleuropa In Den Jahren 1241 Und 1242*, Innsbruck 1893.
- HEDIN, S: *Durch Asiens Wüsten*, Leipzig 1910.
- HUILLARED-BREHOLLES: *Historia Diplomatica Frederici Secundi*, Paris 1859.
- ISIDORI: *Patrologia latina*, Bd. 82, Ed. Migne, Paris 1850.
- İBN FAZLAN: *Seyahatnâme*, Haz. R. Şeşen, İstanbul 1995.
- İBNÜ'L-KALÂNİSÎ: *Zeyl-i Târîh-i Dimaşk*, Neşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
- İNAN, A: *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1986.
- JOHANN DE PLANO CARPİNİ: *Moğolistan Seyahatnamesi*, Tercüme ve Notlar Ergin Ayan, İstanbul 2020.
- KALKAŞANDÎ: *Subhu'l-aşâ*, Kahire 1334.
- LEMMENS, P. L: *Die Heidenmissionen des Spätmittelalters*, Münster 1919.
- LİGETİ, L: *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. S. Karatay, Ankara 1986.

- Moğolların Gizli Tarihi*, Terc. A. Temir, Ankara 1995.
- MARCO POLO: *Seyahatname*, Haz. Filiz Dokuman, İstanbul (tarihsiz).
- MATTHAEI PARIENSIS: *Monachi Sancti Albani Chronica Majora*, Ed. Henry Richards Luard, London 1883.
- MAYER, H. E: *Geschichte der Kreuzzüge*, Stuttgart 1989.
- RADLOFF: *Sibirya'dan*, Ankara 1994.
- RASHİD AL-DİN TABİB: *Histoire des Mongols de la Perse*, Ed. Quatremere, Paris 1836.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLAH: *Câmi'ü't-tevârih*, Neşr. Muhammed Rüşen-Mustafa Mûsevî, Tahran 1373 hş.
- RICHTHOFEN, F. F: *China. Ergebnisse Eigener Reisen und Darauf Gegründeter Studien*, Berlin 1877.
- ROCKHILL, W. W: *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World*, London 1900.
- SALIMBENE VON PARMA: *Chronik*, Ed. Alfred Doren, Leipzig 1914.
- VLADİMİRSTOV, B. Y: *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, Terc. A. İnan, Ankara 1987.
- WILHELM VON RUBRUK: *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul 2020.
- WILERMUS TYRENSIS: *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Fethine Kadar*, Çev. Ergin Ayan, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.
- WITTE, J: *Das Buch des Marco Polo als Quelle für die Religionsgeschichte*, Berlin 1916.
- YAKUBOVSKİY: *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992.
- YULE, H: *Cathay And The Way Thither*, London MDCCCXIV.
- YULE, H: *The book of Ser Marco Polo*, London 1903.
- YUSUF HAS HACİB: *Kutadgu Bilig*, Haz. Fikri Silahdaroğlu, İstanbul 1996.

Extended Abstract

Ethnography Of The Mongols According To Wilhelm Von Rubruk

This study examines the ethnography of the Mongols based on the travelogue of Wilhelm Von Rubruk, who traveled to Karakorum, the capital of the Mongols, as an envoy of the pope between 1253 and 1255. The Mongols were a nomadic tribe, therefore, like other Central Asian steppe tribes, their way of life has always been one of mobility. Nomads were completely dependent on their animals. They showed unconditional obedience to their rulers. When Wilhelm Von Rubruk saw the Mongols, he felt that he had encountered another world, completely different from Europe. He was traveling through the Mongol Empire founded by Genghis Khan, and he recorded in his travelogue what he learned about the origin and culture of the Mongols. He also described the Mongolian diet, clothing, burial customs and gave information about their religion and beliefs. The tents of the Mongols, called yurts, were carried in large ox carts. The main occupation of men was hunting; they were also involved in the manufacture of yurts and carts.

Women had an important role in the economic and social spheres as well as domestic chores. Mongolian justice was partly very strict, but there was also the right to appeal in the legal field. Marriage was concluded with a contract and weddings were solemnized. A widow did not remarry, as it was believed that she had to serve her husband again after his death. Wilhelm Von Rubruk believes that the religious thoughts and actions of the Mongols were influenced by the Uighurs and the Nestorians living among them.

The Mongols and Uighurs believed in one God, however, their worship of God was shaped by the cult of ancestors. In this ethnographic study, Wilhelm Von Rubruk, who traveled to Mongolia between 1255 and 1257 and observed the heyday of the Mongol Empire, tried to examine the ethnographic schema of the Mongols drawn in his travelogue. Rubruk was a village in Flanders at that time, in the Department du Nord in today's France. Wilhelm Von Rubruk had learned German as his mother tongue. His date of birth is unknown. He seems to have had a good relationship with Paris and the King of France. The starting point of his journey would have been Constantinople. It was in Istanbul in 1252 that Wilhelm Von Rubruk received King Ludwig's letter to Sertak Khan, translated into Turkish and Arabic. It is well understood that his work is an objective and accurate source in terms of reflecting the social and political relations of Inner Asia of his time. For example, his description of the Don and Volga rivers makes one feel as if one has been on a live cruise. In addition to Karakorum and Mongolia, he gave information about Tungus, Koreans and other tribes for the first time. It can be seen that his information covers a wide range from historical geography to ethnography. He also shares the same information with his contemporaries about the Cumans, the Gothic tribes in Crimea and the Danube Bulgarians. He was particularly interested in the Christian parts of Asia, the Lamas and Buddhists. Wilhelm Von Rubruk

stayed in Karakorum, the capital of the Mongols, for less than six months and had the opportunity to learn a great deal about this country and the customs and traditions of its people. The valuable information he conveyed to the western world on these subjects significantly broadened the westerners' view of the Mongols. After his return, Rubruk wrote his travelogue in silence, and this work has earned the respect and appreciation of even modern researchers as a reliable source.

The geographical, cultural, social, traditional, religious and legal motifs within this ethnographic scheme have certainly not been satisfactorily analyzed and explained by Rubruk or the European travelers who preceded him. Nevertheless, the information provided by these travelers or ambassadors allows modern historians to make historical and episodic insights. From 1237 onwards, as Central Europe was threatened by the Mongol invasion, statesmen and the Pope began to send envoys to the Mongols in order to learn about them. One of the tasks of these envoys was to gather intelligence information about the Mongols. Indeed, ambassadors such as Johann de Plano Carpini and Wilhelm Von Rubruk wrote down all kinds of information about the Mongols, including military and political information.

However, it is not known whether European statesmen analyzed the information provided by these travelers. Of course, we do not have any empirical grounds to determine this. We only have the historical fact that the information given by the travelers was written down and preserved. It follows that the Mongols of the past not only constituted a purely military era, but also had political qualities that distinguished them from their successors and predecessors both on the international political scene and in the domestic politics of the different parts of the world they dominated.

Müstəqillik Dövrü Azərbaycan Ədəbiyyatında Qarabağ Mövzusunun Əks Etdirən Dram Əsərlərin, Ssenarilərin, Filmlərin Janr Xüsusiyyəti, Problematikası və Obrazları

Bağımsızlıq Dönemi Azərbaycan Edebiyatında Karabağ Temasını Yansıtan Dramlar, Senaryolar ve Filmlerin Tür Özellikleri, Sorunları ve Görüntüleri

Genre Characteristics, Problems And Images Of Dramas Works, Scenarios, And Films Which Reflect The Theme Of Karabakh In Azerbaijan Literature Of The Independence Period

Salide ŞERİFOVA*

* Prof. Dr., Bakü Azərbaycan

Orcid id: 0000-0001-8788-6366

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Salide Şerifova, Filoloji Bilimler Doktoru, Azərbaycan Ulusal Bilimler Akademisi, Nizami Genjavi Edebiyat Enstitüsü, Azərbaycan Edebiyatı Bağımsızlıq Dönemi Anabilim Dalı Baş Araştırmacısı

E-posta / E-mail:

salidasharifova@yahoo.com
s.sharifova@lit.science.az

Geliş Tarihi / Recived Date:

15 Nisan 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:

28 Ağustos 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:

Salide Şerifova, "Müstəqillik Dövrü Azərbaycan Ədəbiyyatında Qarabağ Mövzusunun Əks Etdirən Dram Əsərlərin, Ssenarilərin, Filmlərin Janr Xüsusiyyəti, Problematikası və Obrazları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 265, İstanbul 2023, s. 183-216.

doi: 10.55773/tda.1283634

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Xülasə

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin, filmlərin janr xüsusiyyəti maraqlıdır. Birinci Qarabağ müharibəsinə və Vətən müharibəsinə aid məqamları ictimaiyyətə təqdim edən dram əsərləri, ssenarilər, filmlər milli şüura təsirsiz ötürməmişdir. Məsələn, ədəbiyyatın ən konservativ, ən mühafizəkar növü olan dramaturgiya ədəbi həyata təsir edərək, bədii fikrin inkişafına təkan verir. Dramatik növdə bədii nümunə yaratmağın məsul iş olması tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin, filmlərin problematikasında müharibənin xalq həyatına təsiri açıqlanır. Həmçinin xalqın müharibə dövründəki yaşantılarının kiçik modeli yaradılaraq interaktiv şəkildə cəmiyyətə təqdim edilir. Müharibə mövzusu real həyat hadisələri fonunda bədii material deyil, cəmiyyətin keçdiyi tarixi mərhələnin bədii inkişafıdır. Qarabağın azadlığı uğrunda mübarizənin əsas qayəsinə çevrilmiş milli birliyimiz, azərbaycançılıq, itirilmiş torpaqlarımızın azad olunması ideyaları əsas olaraq özünü göstərir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin, filmlərin problematikası, əsasən millətin problemlərini iki istiqamətdə əks etdirir: Birinci Qarabağ müharibəsi və Vətən müharibəsi.

Açar Sözlər: Azərbaycan Ədəbiyyatı, Qarabağ Mövzusu, Dram Əsərləri, Ssenarilər, Filmlər.

Öz

Bağımsızlıq dönemi Azərbaycan edebiyatında Karabağ temasını yansıtan drama eserlərinin, senaryoların ve filmlərin tür özelliği ilgi çekicidir. Birinci Karabağ Savaşı ve Vatan Savaşı olaylarını halka sunan drama çalışmaları, senaryolar ve filmler milli bilinç üzerinde bir etki bırakmıyor. Örneğin edebiyatın en muhafazakar türü olan dramaturji, edebî hayati etkilemekte ve sanatsal düşüncenin gelişimini teşvik

emektedir. Dramatik tipte sanatsal bir örnek oluşturmanın sorumlu bir iş olduğu araştırmacılar tarafından belirtilmektedir.

Savaşın halk yaş amına etkisi, bağımsızlık dönemi Azerbaycan edebiyatında Karabağ konusunu yansıtan drama eserlerinde, senaryolarda ve filmlerde yaşanan sorunlarda kendini gösterir. Ayrıca savaş sırasındaki insanların yaşamlarının küçük bir modeli oluşturulmuş ve interaktif olarak topluma sunulmuştur. Savaşın konusu, gerçek yaşam olaylarının arka planına karşı sanatsal bir malzeme değil, toplumun içinden geçtiği tarihsel aşamanın sanatsal bir vizyonudur. Karabağ'ın kurtuluş mücadelesinin mihenk taşı haline gelen milli birliğimiz, Azerbaycanlılık ve kaybettiğimiz toprakların kurtuluşu fikirleri ağırlıklı olarak tezahür ediyor.

Bağımsızlık dönemi Azerbaycan edebiyatında Karabağ konusunu yansıtan dramatik eserler, senaryolar ve filmler sorunu, milletin sorunlarını esas olarak iki yönde yansıtır: Birinci Karabağ Savaşı ve Vatan Savaşı.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Edebiyatı, Karabağ Teması, Dramatik Eserler, Senaryolar, Filmler.

Abstract

The genre feature of drama works, screenplays, and films reflecting the Karabakh theme in the Azerbaijani literature of the period of independence is of interest. Drama works, screenplays, and films that present the events of the First Karabakh War and the Patriotic War to the public do not leave an impact on the national consciousness. For example, dramaturgy, which is the most conservative type of literature, influences the literary life and stimulates the development of artistic thought. It is noted by researchers that creating an artistic example in a dramatic type is a responsible job.

The influence of the war on the people's life is revealed in the problems of drama works, screenplays and films reflecting the subject of Karabakh in the Azerbaijani literature of the period of independence. Also, a small model of the people's life during the war was created and presented to the society interactively. The subject of war is not an artistic material against the background of real-life events, but an artistic vision of the historical stage that society has passed through. The ideas of our national unity, Azerbaijanism, and the liberation of our lost lands, which have become the cornerstone of the struggle for the liberation of Karabakh, are mainly manifested.

The problem of dramatic works, scripts, and films reflecting the subject of Karabakh in Azerbaijani literature of the period of independence mainly reflects the problems of the nation in two directions: The First Karabakh War and the Homeland War.

Keywords: Azerbaijani Literature, The Theme Of Karabakh, Dramatic Works, Scenarios, Films.

Giriş

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunu əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin, filmlərin janr xüsusiyyəti maraqlıdır. Birinci Qarabağ müharibəsinə və Vətən müharibəsinə aid məqamları ictimaiyyətə təqdim edən dram əsərləri, ssenarilər, filmlər milli şüura təsirsiz ötürüşdür. Məsələn, ədəbiyyatın ən konservativ, ən mühafizəkar növü olan dramaturgiya ədəbi həyata təsir edərək, bədii fikrin inkişafına təkan verir. Dramatik növdə bədii nümunə yaratmağın məsul iş olması tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilir. Məmməd Arif dramaturq tərəfindən əsərin məfkurəvi qayəsinin aydınlaşdırılmasının vacibliyini vurğulayır: “Dram yazan şəxs əvvəlcə öz əsərinin məfkurəvi qayəsini təyin etməlidir, yəni tamaşaçıya nə demək istədiyini, hansı böyük bir fikri təbliğ etmək istədiyini özünə aydınlaşdırmalıdır; bunsuz heç bir bədii əsər yarana bilmədiyini kimi, dram əsəri də yarana bilməz.”¹

¹ M. Arif., Seçilmiş Əsərləri, 3 cildə. I c. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1967, 620 səh. s. 156;

M.F. Axundzadə isə dramın tərbiyəvi əhəmiyyət daşımasına toxunmuşdur. “Dram sənətinin məqsədi insanların əxlaqını yaxşılaşdırmaq, oxucu və qulaq asanları ibrətləndirməkdir”² kimi tərbiyəvi, maarifləndirici xüsusiyyətə malik olmasını qeyd edir. Azərbaycan dramaturgiyası yarandığı və inkişaf etdiyi dövrlərdə bu məqamı ana xəttə çevirir: M.F. Axundzadənin komediyaları (“Hacı Qara” və s.), C. Məmmədquluzadənin tragikomediyaları (“Dəli yığıncağı”, “Anamın kitabı”), N. Vəzirovun faciəsi (“Müsbəti-Fəxrəddin”), S. Vurğunun dram əsəri (“Vaqif”) və s.

Birinci Qarabağ müharibəsini və Vətən müharibəsini əks etdirən dram əsərləri, ssenarilər, filmlər tarixi yaddaşda yer tutan hadisələrin gələcək nəsillərə ötürücüsü rolunda iştirak edir.

Müstəqillik Dövrü Azərbaycan Ədəbiyyatında Qarabağ Mövzusunun Əks Etdirən Dram Əsərlərin, Ssenarilərin və Filmlərin Janr Xüsusiyyəti

Müstəqillik dövrü dramaturgiyamıza nəzər yetirdikdə, onun ənənə üzərində təkamül etməsi diqqətdən yayınmır. Bu təkamül zamanı yeniliçilik nəzərdən qaçırılmamalıdır. Müstəqillik dövrü dramaturgiyasının nümayəndələrini ənənə və yenilik baxımından iki qrupa ayırmaq məqsədə uyğundur. Ənənəvi dramaturji xətti Əli Əmirlinin, Fikrət Qocanın, Hüseynbala Mirələmovun, Hidayət Orucovun, Afaq Məsudun, Əjdər Olun, Elçin Hüseynbəylinin, Firuz Mustafanın, Elçin Mehraliyevin, Aygün Həsənoğlunun, Vəfadarın, İbrahim İbrahimlinin yaradıcılıqlarında, dramaturji xətdə yeniliyi isə Kamal Abdullanın, Elçinin, Əyyub Qiyasın, Qan Turalının yaradıcılıqlarında görmək mümkündür. Bu ədiblərin yaradıcılıqları fonunda müasir dramaturgiyanın təşəkkül prosesini izləmək mümkündür. Ancaq təəssüflə qeyd etməliyik ki, Müstəqillik dövrü dramaturgiyasına aid olan bu ədiblərin bəzilərinin yaradıcılığında Qarabağ müharibəsi ilə bağlı nümunələrə rast gəlinmir. Firuz Mustafa “*Dramatik pauzalar: əvvəl və sonra - Azərbaycan dramaturgiyası qurultaylararası dövrdə*” adlı yazısında milli dramaturgiyanın inkişaf xüsusiyyətlərinin qənaətbəxş, daha dəqiqi ürəkəcağı olmasını vurğulayır: “*Hal-hazırda dünya dramaturgiyasında olduğu kimi, bizim milli dramaturgiyamızda da ciddi ədəbi-estetik axtarışlar gedir; forma və məzmun komponentlərinin yeni, orijinal təqdimatı diqqəti cəlb edir. Yaradıcılığın bütün mövcud sahə və sferalarında olduğu kimi, dramaturgiyada da varislik prinsipi, əgər belə demək caizdirsə, “ədəbi iyerarxiya” bərqərar olunmaqdadır. Yəni dünən yoxsa, bu gün də yoxdur. Bu gün yoxsa, sabah da olmayacaq. Başqa sözlə, ədəbi zamanlar arasında əbədi bağlar mövcuddur.*”³

Firuz Mustafa israrla yazıda Azərbaycan dramaturgiyasının yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasını vurğulasa da, aydınlıq gətirə bilmir: “Bəri başdan bunu deyə bilərik ki, bu gün Azərbaycan dramaturgiyası özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu dramaturgiya mahiyyət etibarilə yenidir, lakin artıq deyildiyi kimi, öz kökləri etibarilə ənənələrə bağlıdır.

² Axundov M.F. Mirzə Aganın pyesləri haqqında kritika. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987. 364 səh. s. 336;

³ <https://kulis.az/xeber/media/firuz-mustafanin-dramaturgiya-meruzesi-41077>;

Dramaturgiamızla bağlı düşünürkən gəldiyimiz ilkin qənaət budur: biz get-gedə daha təsirli dramaturji semantika və intonasiyaların şahidi olmaqda-yıq. Lakin bu “dəyişmədə” hansısa bir qanunauyğunluqdan daha çox, bir nizamsızlıq də nəzərə çarpır”. Daha sonra Firuz Mustafa fikirlərini təkzib edərək, “yeni dram”, “yeni dalğa” kimi proseslərin qabarıq şəkildə təzahür etməməsini iddia edir: “Bizim dramaturgiya təsərrüfatında bir çox yaxın və uzaq ölkələrdə gedən analogi proses, məsələn, “yeni dalğa”, “yeni dram” yaratmaq prosesi qabarıq şəkildə təzahür etmir. Amma bu o demək deyildir ki, dramaturgiamızda yeniləşmə yoxdur. Məlumdur ki, uzun illər indi “sovet imperiyası” adlandırılan cəmiyyətdə ədəbiyyat, o cümlədən dramaturgiya, daha çox ideologiyanın əlavəsi kimi çıxış etmişdir. İdeologiyanın sifarişi də məlum idi: yazıçı öz əsərini sosializm realizmi əsasında yazmalıdır. Lakin bir həqiqəti də unutmamaq olmasın ki, bir çox məhdudiyətlərə baxmayaraq, hətta bugünün özündə belə ədəbiyyatın çox yüksək əyarlı nümunələri məhz həmin mərhələdə yaradılmışdır. Artıq Sovet cəmiyyəti yoxdur. Sosializm realizmi metodu və metodologiyası da tarixin arxivinə gömülüb. Əvəzində yeni cərəyanlar və həmin cərəyanlara “müqabil” əsərlər yaradılmaqdadır”.⁴

Dramaturji mükəmməlliyi və xarakterlərin dolğunluğu ilə diqqəti cəlb edən Azərbaycan dramaturgiyasının zəngin janrlara malik olması tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmaqdadır. Tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı yaranmaqdadır. Tədqiqatçıların bir qismi Azərbaycan dramaturgiyasının monoton olmasının, bir qismi isə janr baxımından “müxtəlif və çeşidli” olmasını iddia edirlər. Məsələn, B. Əhmədov Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın janr baxımından “müxtəlif və zəngin çeşidli” olmasına toxunur: “Əgər 30-40 və ya 60-cı illərdə bizim iki-üç dramaturqlarımız var idisə, bu gün Azərbaycan dramaturgiyasının mənzərəsi çox genişdir. Hazırda Azərbaycan dramaturgiyası təkcə klassik janrlar - komediya, dram və ya faciələrdən ibarət deyil. Drama-turgiyanın müxtəlif və zəngin çeşidli janrları yaranmaqdadır. Bunlar teatrın inkişafı ilə bağlı müxtəlif aspektlərdə və şəkildə inkişaf edir. Yəni, bütövlükdə götürdükdə, Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafını qənaətbəxş hesab etmək olar.” B. Əhmədov dramaturgiamızda meydana çıxan dram janrlarına aydınlıq gətirməyə cəhd edir: “Belə ki, faciə, komediya, pyeslərdən başqa, müasir teatrın tamaşaya qoya biləcəyi ən kiçik janrlarda - monodramlardan tutmuş, faciəyə qədər geniş nümunələr yaranır”.

Akademik N. Paşayeva isə dramaturgiyanı zamanla mütəffiq janr olması amilinə toxunur: “*Dramaturgiya həmişə dövrlə, zamanla daha çox mütəffiq olan bir janrdır*”.⁵

Dramatik növə faciə, komediya və dram aid olması bəlli faktdır. Dramatik növün janrları ictimai-sosial mənzərəni, xarakterik həyat hadisələrini, münəqişələrin dərinliyini bədii realılıqla əks etdirir. Məsələn, faciə faciəli münəqişə üzərində qurulur, sosial ziddiyyətlərin həll olunmazlığını göstərir. Faciə çox

⁴ <https://kulis.az/xeber/media/firuz-mustafanin-dramaturgiya-meruzesi-41077>.

⁵ Paşayeva N. Yeniləşən Ədəbiyyatın Yeni İnsanı (Xalq yazıçısı Elçinin yaradıcılığı əsasında). Bakı: 2004. 211 səh. s. 136.

vaxt qəhrəmanın ölümü ilə sonlanır. Komediya isə müəyyən sosial mühitin adət-ənənələrini əks etdirən satirik və ya yumoristik xarakterə malikdir. Dram kəskin, faciəvi xarakter daşımayan dramatik toqquşmaların və vəziyyətlərin təsvirini, hərəkətin böyük intensivliyini özündə əks etdirir. Hüseyn İsmayılov dramatik növdə konfliktin olmasını bu janrı təyin edən şərt hesab etmişdir: “Dram janrında güclü konflikt mühüm şərtidir. Konfliktin xarakteri, komik, tragik və ya dramatik həlli bu janrın növünü təyin edir.”⁶

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərləri, ssenarilər və filmlərin janrı xüsusiyyətinə diqqət yetirdikdə, əsasən dram və faciə janrında təqdim edilməsinin şahidi oluruq. Bu mövzu ilə əlaqəlidir. Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən bədii və sənədli filmlərdə, dram əsərlərində faciə və dram özünü göstərir. Çağdaş Azərbaycan dramaturgiyasında Qarabağ mövzusunun əhatə edən əsərlərdə faciə aktuallığı ilə diqqət cəlb edir. Bu da, xalqın faciəsini əks etdirmək məqsədindən irəli gəlir.

Faciənin kəskin, barışmaz konfliktləri təsvir edən, fəlakətli nəticələri gizlədən və əksər hallarda qəhrəmanın ölümü ilə bitən dramatik əsər olması bəllidir. Faciədə baş qəhrəman insana qarşı iradəsinin, ağılının və hissələrinin gücü ilə məğlubedilməzliyi pozur. Faciənin qəhrəmanı ya öz günahından ümumiyyətlə xəbərsiz ola bilər və ya da uzun müddət fərqiində olmaya bilər. Faciənin qəhrəmanı iradəli, öz seçiminə uyğun hərəkət edən bir şəxsdir. Faciə qəhrəmanı yenilməz qanunlara qarşı mübarizələr aparır, şəraitə müqavimət göstərir. O, öz hərəkətləri ilə varlığın əbədi suallarını həll etməyə çalışır, onunla ən yüksək idealları təsdiq edərək şüurlu şəkildə ölümə gedir. Faciə qəhrəmanın ölümü ilə başa çatır. Yenilməz qüvvələr və ya qayda-qanunlara qarşı mübarizədə məğlubiyət katarsisə səbəb olur. Faciədə qəhrəmanın öz məqsədinə doğru can atması təqdirəlayiqdir. Məqsədinə çatmaq üçün istəyi bəzən mühitə qarşı çıxmasına, taleyə müqavimət etməsinə səbəb olur. Faciə mənəvi şüurumuza təsirsiz ötüşmür. İstər - istəməz qəhrəmanın ölümü ilə başa çatan faciə taleyin özünə qarşı yönəlmiş olur. Faciə qəhrəmanının ölümü faciənin nəticəsi kimi yekunlaşdırılır. Y. Borevin vurğuladığı kimi, “Faciə tarixi və dünya ziddiyyətlərinin dərk edilməsi, bəşəriyyət üçün çıxış yollarının axtarış sahəsidir.”

Dram şifahi və teatral sənətin kəşifində yerləşir. Özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Dramatik əsəri oxuyarkən (yaxud teatra baxanda) bunları yadda saxlamaq lazımdır. Hadisələri və personajları əks etdirən əsər, yəni dram hərəkətə əsaslanır.

Dram personaj və hadisələrin obrazını birbaşa hərəkətdə, özünü ifadədə birləşdirir. Dramda hərəkətin inkişafı ilə insan münasibətləri, hissələr aləmi açıqlanır. Hərəkətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi münasibətdir.

Dram mətni aktlar adlanan hissələrə bölünür. Aktlar da öz növbəsində səhnələrə, eləcə də şəkillərə bölünür. Dramda təsvirə yer verilmədiyindən, personajların nitqi əsas vasitəyə çevrilir. Personajların nitqi dialoqlar, monoloqlar və replikalar şəklində olur. Yəni, dram obrazların dialoqu və monoloqu üzərində qurulub. Burada dialoq və monoloqlar hərəkətin yerini, vaxtını xarakterizə

⁶ İsmayılov H, *Ölümlər*. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1966. 170 səh. s. 70.

edir. Ən əsası isə qəhrəman obrazlarının yaradılmasında həlledici əhəmiyyətə malik olur. Dramda müəllif müdaxiləsi isə məhdud şəkildədir. Dram əsərinin səhnələşdirilməsi artıq baş verənləri reallıq kimi deyil, konvensiya kimi qəbul edilməsinə səbəb olur. Konvensionallıq dramaturgiyanın əsas prinsiplərindəndir. Dramın süjet vaxtı şərtidir. Təqdim edilən hadisələr müddətindən asılı olmayaraq qısa bir zamana, yəni bir neçə saata yerləşdirilir. Dramatik süjetin cərəyan etdiyi məkan da geniş ərazini əhatə etmir. Personajların davranışının bəzi xüsusiyyətləri şərti xarakter daşıyır. Bir amili vurğulamaq lazımdır ki, tədqiqatçıların bir qismi dram növünün digər növlər arasında mürəkkəb olmasını vurğulayır. Bu mürəkkəbliyin monoloqlar baxımından meydana gəlməsinin vurğulanması isə mübahisə doğurur: *“Əgər nərsdə təhkiyə əsasdırsa, şeirdə nəzm qaydalarına riayət olunursa, dram janrında monoloqlar var. Bu baxımdan, bu, mürəkkəb janrdır.”* Dram növünün mürəkkəbliyini monoloqlarla bağlanması absurd yanaşmadır.

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunu əhatə edən dram əsərləri milli şüur və özünüdərkə təsir etməkdədir. Dram əsərlərinin qayəsini milli mənlilik ideyalarının təbliği təşkil edir. Əli Əmirlinin 6 səhnəli “Bircə addım” dram əsərində milli birlik, azərbaycançılıq ideyalarının və Vətənə məhəbbətin təbliği, milli ənənələrin inkişaf etdirilməsi özünü əks etdirir: *“Hümbət. Əlbəttə, bilirəm, onun eli-obası, budu, otuz ildə erməni balası ölmüşün təpiyi altında, Kəlbəcərdədi. Muradın da yolu oradı. Mənim oğlum sürüyüb dağdan atacaq o murdarları, elini-obasını, yurdunu-yuvasını geri alacaq, Kəlbəcərin ən uca zirvəsinə taxacaq bayrağımızı.”*⁷

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunu əhatə edən dram əsərlərinin azlığı (dram əsərlərinin azlığı özünü yalnız bu problemə həsr edilmiş dram əsərlərində deyil, həm də bütün dram əsərlərində özünü göstərir) dram əsərlərinin janr baxımından rəngarəng olmasına şərait yarada bilmir. Dramatik növdə yaradılmış bədii nümunələr epik və lirik növdə yaranmış bədii nümunələrdən tamamilə fərqlənir. Tarixi mərhələlərdə lirik və epik növ püxtələşmiş, janr baxımından müxtəlifliklərə yol açmışdı. Dramatik növün tarixi arenadakı rolu lirik və epik növ kimi olmaması real faktdır.

Dramaturgiyada ənənəvi dram, komediya və faciə kimi janrların yaranma və inkişaf tarixi özünəməxsus əlamətləri ilə fərqlənir. Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunda yaradılmış dramaturgiyanın bu janrları tam əhatə etməməsi özünü göstərir. Elə götürək komediya janrını. Müstəqillik dövründə komediya Azərbaycan dramaturgiyasının hegemon janrına çevrilsə də, Qarabağ mövzusunun əks etdirən əsərlərdə bu hegemonluğu əldə saxlaya bilmir. Əlbəttə, Qarabağ mövzusunun Birinci Qarabağ müharibəsinin acılarını komediya janrına sıxışdırmaq qeyri - mümkün idi. Ancaq 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra zəfər əldə etmiş millətimizin bu mövzuda komediya və faciə janrının sintezindən yaranan tragikomediya və s. janrlarına müraciət edəcəklərinə əminik. Hətta hansı cümlələrə, epizodlara yer veriləcəyi də göz önünə gəlir: “Nə oldu Paşinyan”, “unitaz məsələsi” və s.

⁷ Əmirli Ə. Bircə addım. “Azərbaycan” jurnalı, № 11, 2021. s. 88.

Lakin dramaturqların Qarabağ mövzusunda komik əsərlər qələmə almaları faktına toxunmaları bu janra diqqəti yönəldir. Yazıçı-dramaturq Əli Əmirinin 1993-cü ildə qələmə aldığı “Bala bəla sözündəndir” pyesində Qarabağ mövzusunə müraciət edilməsi müəllif tərəfindən vurğulanır. Müəllif özü “Bala bəla sözündəndir” pyesini komik şəkildə qələmə almasına toxunur: “Bu pyesi də (“Bala bəla sözündəndir” - S. Ş.) yazarkən məsələyə komik prizmadan yanaşmışam, vətənin müdafiəsində qorxaqlıq göstərən, qaçan insanları tənqid etməmişdim. Daha doğrusu, onları gülüş hədəfinə məruz qoymuşam. O dövrdə əsər insanlara çox güclü təsir etmişdi. Mən öz tərəfimdən müharibəyə məhz bu cür yanaşmışdım. Amma ondan sonra müharibə mövzusunə demək olar ki, müraciət etməmişəm.”⁸ Pyes sırf Qarabağ müharibəsini əks etdirmir, Qarabağ müharibəsində iştirak etmək üçün övladlarını gizlətməyə cəhd edən vəzifə sahiblərinin olması açıqlanır. Pyesdə nazir İzzət Nəfislinin simasında övladını əsgərlikdən, müharibəyə getməkdən saxlamaq üçün min cür fırıldığa əl atan vəzifə adamları tənqid edilir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunə əks etdirən pyeslərin mühüm komponentləri dialoqlar, monoloqlar və replikalardır. Dialoq və monoloqlarda obrazların şəxsi keyfiyyətləri açıqlanır. Replikalarda isə funksional müəllif qeydləri süjetin səhnəsini, personajların daxili və xarici görünüşünü əks etdirir. Pyesin strukturuna personajların mətni – yəni dialoqlar və monoloqlar daxildir. Replikalar isə hərəkət yerinin təyinatını ehtiva edən qeydlər, interyerin xüsusiyyətlərini, personajların görünüşünü, davranışlarını və s. özündə ehtiva edir. Pyesdə əvvəlcədən personajların siyahısı təqdim edilir. Hətta incəliyə də varılır. Personajların yaşı, peşəsi, titulları, qohumluq əlaqələri və s. təsvir edilir.

Əli Əmirli “Pyesin əsas komponentləri - Süjet və onun qurulması (IV dərş)”⁹ başlıqlı yazısında pyesin əsas xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirir: “Pyesi təşkil edən bütün komponentlər, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr nə qədər əhəmiyyətli olsa da, mənə görə, pyesin ən vacib, ən çətin komponenti onun süjetidir. Bunu başqa cür ifadə etsək, deyə bilərik ki, pyesdə əsas olan strukturdur.” Əli Əmirli pyesdə süjetin strukturunu üç komponentdən ibarət olmasına toxunur. Onların başlanğıc, orta və son olmasını qeyd edir. Əli Əmirli pyesdə süjetin daşdığı funksiyanı izah edir: - “süjet - pyesdə baş verən hadisələr zənciridir, pyesin əsas kateqoriyasıdır. Süjet əsas qəhrəmanın xarakterindəki toqquşma, münəqişə, qarşı-qarşıya dayanma və onun başqa personajlarla münasibətləridir. Süjet obrazın tam açılmasına doğru qət edilən hərəkətdir”.

Əli Əmirli “ədəbiyyatla teatr arasında bir janrdır, növüdür”¹⁰ kimi dəyərləndirdiyi pyesin süjetinin əsas komponentlərinə də aydınlıq gətirir: “Ekspozisiya pyesin, dediyim kimi, başlanğıcıdır. ...Münəqişə vəziyyətində olan tərəflərin ilk toqquşması da məhz ekspozisiyada baş verir, nəticədə düynü yaranır, yəni ekspozisiya düynünün yaranması ilə bitir.

⁸ <https://cenub.az/4295-li-mirli-o-xanmn-yaradcl-dbiyyatmzda-hadisdir-msahib.html>;

⁹ Pyesin əsas komponentləri - Əli Əmirinin ustad dərşi Süjet və onun qurulması (IV dərş) // <https://525.az/news/183297-pyesin-esas-komponentleri-eli-emirinin-ustad-dersi>.

¹⁰ <https://cenub.az/4295-li-mirli-o-xanmn-yaradcl-dbiyyatmzda-hadisdir-msahib.html>.

Düyükün isə konfliktli doğuran vəziyyətdir. Düyükün konfliktli xətti - hərəkətdən əvvəlki iki hazırlıq mərhələsindən keçir:

1. konfliktli situasiya;

2. kolliziya (qəhrəmanlar anlayırlar ki, gec-tez aralarında münaqişə baş verəcək).

Pyesdə xətti - hərəkətin inkişafı ən böyük və vacib şərtidir. İnkişafın özündə kulminasiyaya hazırlıq gedir, konfliktli gücləndirən hadisələr baş verir, yeni informasiyaların aşkarlanması od üstünə yağ kimi tökülür, mübarizə alovlanır, dartsıma son həddə - kulminasiyaya çatır. Kulminasiyadan əvvəl peripetiya deyilən gözlənilməz hadisədən danışımaq istəyirəm.

Peripetiya - gözlənilməz hadisə düyüdüən kulminasiyaya qədər olan vəziyyəti gərginləşdirən komponentdir. Gözlənilməz hadisə dram əsərinin canıdır, onu baxımlı edən, tamaşaçını heyərləndirən, sarsıdan, hadisələrə kəskin dönüş verə bilən, dramaturqdan yaradıcı fantaziya tələb edən elementdir. ...kulminasiyadan sonra açılış gəlir.

Açılış yekundur, daha doğrusu, yekunlaşdırıcı inkişafdır, dediyimiz kimi, dərhal kulminasiyadan sonra gəlir.

Final isə pyesdə baş verən hadisələrin nəticəsi, yekunlaşdırıcı komponentdir.”

Pyeslər yalnız səhnədə çıxış üçün deyil, həm də radio tamaşaları və televiziya tamaşaları üçün də yaradılır. Pyesin mühüm komponentləri dialoqlar, monoloqlar və replikalardır. Obrazların hərəkətləri, əməlləri və danışıqları vasitəsilə həyatın təsvirini açan dramatik əsər, yəni oxunması da mümkün olan pyes fərqli olur. Məsələn, Günel Anarqızının “Sərhədsiz səma”¹¹ pyesi radio - pyes növündə təqdim edilir. Pyesdəki hadisələr iki obrazın, yəni 70-80 yaşlarında olan Azərin və 21 yaşlı Şahidin vasitəsilə həyata keçirilir. Hadisələr hər iki obrazın dialoqları fonunda və replikalarla əks etdirilir: “Sükut.

Azər: – Qağa, sən – o tarixlərə düşəcəək, bitməyən gecənin səhəri həlak olan həmin o Qəhrəman oldun. Sonralar adına nəğmələr qoşulan, şeirlər həsr olunan qəhrəman. Doğduğun küçənin adını dəyişib ona sənin adını qoydular, məktəb dərslərində sənə ayrıca paraqraflar ayırdılar, adına mükafatlar təsis etdilər, hətta fəzada yeni kəşf edilən ulduza da Şahid adını verdilər...

Şahid (*heyətlə*):

– Mən neylədim ki?..

Azər:–Qağa, sən Azərbaycanın bayrağını Xankəndində sancan ilk əsgər oldun”.

Günel Anarqızının “Sərhədsiz səma” radio - pyesini nəzərdən keçirdikdə, pyesin semantik hissəsi daha kiçik komponentləri, yəni hadisələri, epizodları, şəkilləri ehtiva edə bilən akt və ya hərəkətləri də göstərir.

Müstəqillik Dövrü Azərbaycan Ədəbiyyatında Qarabağ Mövzunu Əks Etdirən Dram Əsərlərin, Ssenarilərin, Filmlərin Problematikası

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin, filmlərin problematikasında müharibənin

¹¹ Anarqızı G. Sərhədsiz Səma. “Ulduz” jurnalı, № 11, 2020. s. 41-43.

xalq həyatına təsiri açıqlanır. Həmçinin xalqın müharibə dövründəki yaşantılarının kiçik modeli yaradılaraq interaktiv şəkildə cəmiyyətə təqdim edilir. Müharibə mövzusu real həyat hadisələri fonunda bədii material deyil, cəmiyyətin keçdiyi tarixi mərhələnin bədii inikasıdır. Qarabağın azadlığı uğrunda mübarizənin əsas qayəsinə çevrilmiş milli birliyimiz, azərbaycançılıq, itirilmiş torpaqlarımızın azad olunması ideyaları əsas olaraq özünü göstərir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin, filmlərin problematikası, əsasən millətin problemlərini iki istiqamətdə əks etdirir: Birinci Qarabağ müharibəsi və Vətən müharibəsi. Bu müharibələri əhatə edən mövzular bir-birilərdən fərqlənmələri təbii proses kimi özünü göstərir. Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən dram əsərlərində, ssenarilərdə, filmlərdə Vətən həsrəti, torpaq itkisi, qaçqınlıq həyatı, günahsız insanların məhvi, Qarabağ torpaqlarının qaytarılmasına ümid təsvir edilir. Vətən müharibəsi isə Qarabağ torpaqlarının qaytarılmasını, qələbənin əldə edilməsini, zəfər təntənəsini və s. əks etdirir. Hüseynbala Mirələmovun “Xəcalət”, “Vicdanın hökmü”, Əli Əmirinin “Ünvansız qatar”, Mehman Musabəylinin “Yük vaqonu”, Elçin Hüseynbəylinin “Qaçaq qocalar”, “Fatihe”, Vaqif Əlixanlının “Oğlum, qardaşım əcəl”, Vidadi Babanlının “Ana intiqamı” və s. pyesləri Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən nümunələrdir.

İctimai siyasi hadisələrə aktiv reaksiyası baxımından əsaslı şəkildə fərqlənən Qarabağ mövzusu yalnız bədii ədəbiyyatın mövzusu olmadı. O, həmçinin kinomatoqrafiyanı da düşündürən və maraq dairəsini əhatə edən mövzuya çevrildi. “Fəryad” (1993), “Haray” (1993), “Laçın dəhlizi” (1993), “Ağ atlı oğlan” (1995), “Vətən mənə oğul desə” (1996), “Canavar balası” (1997), “Hər şey yaxşılığa doğru” (1997), “Sarı gəlin” (1998), “Qırmızı qar” (1998), “Cavanşir” (2002), “Arxada qalmış gələcək” (2004), “Girov” (2005), “Yalan” (2005), “Biz qayıdacağıq” (2007), “Bir addım” (2009), “Yaddaş” (2010), “Dolu” (2012), “Xoca” (2012), “Nabat” (2014), “Yarımcıq xatirələr” (2015), “Onun atası” (2015), “Qara Bağ” (2015), “Xüsusi təyinatlı İbad” (2016), “Son nəfəsədək” (2018), “Dönüş” (2018) və s. filmlər Birinci Qarabağ müharibəsinin tarixi məqamlarını əks etdirən film nümunələri kimi maraq kəsb edirlər.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında dram əsərlərinin az olması vurğulanmaqdadır. Məsələn, Vaqif Yusifi bu amilə münasibəti belə əks etdirir: “bugünkü həyatı, gerçəkliyi, müstəqillik illərinin hadisələrini lazımcına əks etdirən, yəni, dövrün qəhrəmanını səhnədə təcəssüm etdirə bilən əsərlərimiz çox azdır.” Azlığa rəğmən, Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ müharibəsi ilə bağlı məqamların dram növündə əksini tapması sevindiricidir. Qarabağ müharibəsinin döyüş səhnələrini deyil, daha çox Qarabağ müharibəsinin ağır nəticələrini, xüsusilə də, didərgin düşmüş insanların qaçqınlıq həyatı işıqlandırılır. Əli Əmirinin “Ünvansız qatar” adlı pyesi qatarla Bakıya gedən Qarabağ qaçqınlarının problemlərini əks etdirməsi baxımından maraq kəsb edir. Qatar pyesinin əsas obrazına çevrilməklə, Qarabağ problemi ilə üzləşmiş insanlara dərd yoldaşı olur. Qatardakı Qarabağ qaçqınlarının bir qismi çatdığı hansısa ünvanda düşür, kimisi isə ölür və s. Qatar isə öz işindədir. Dayan-

madan getməsinə rəğmən, müəllif tərəfindən çıxılmazlıq simvolu kimi təqdim edilir. Qatar zaman axarı kimi dayanmadan hərəkətdədir. Hərəkətdə olmasına baxmayaraq, həyatın sınaqları ilə üzləşmiş müxtəlif yaşa, cinsə mənsub sərnəşinlərini onlara bəlli olmayan ünvanlara aparır. İnsanları Bakı şəhərinə, naməlum ünvanlara aparan qatarın çıxdığı ünvan isə bəllidir: Qarabağ.

Ə. Əmirli “Ünvarsız qatar” pyesində qaçqınlığı ümumbəşəri müstəviyə çıxarır. Müəllif yəhudi Manyə və qızları Klara, Lyuba surətlərinin vasitəsilə göstərir. Müəllif qaçqınlığın yeni bir şey olmadığını, neçə min ildən bəri davam edən qaçqınlığın rəmzinə çevrilən yəhudilərin qaçqınlıq talelərinə işıq salır. Qarabağ köçkənlərinin Bakıya doğru qeyri-müəyyənliyə uzanan yolu pyesin əsas məğzini təşkil edir.

Əli Əmirli “Bircə addım” dram əsərində kökə bağlılığı əks etdirir. Hümbətin atasının şəhid olması, erməni əlinə keçməmək üçün özünü qayadan atan Güleyşənin oğlu olması təqdim edilir: “Gülüstan. Dalı belə odu ki, mən şəhid Fəddahın belindən gəlmişəm, özünü qayadan atan Güleyşənin südünü əmmişəm.

Hümbət. Nədi, az, bəlkə mən Fəddahın yox, başqasının oğluyam? Ya anam Güleyşə qayadan atmayıb özünü?”¹²

Hüseynbala Mirələmovun yazdığı iki hissəli “Xəcalət” pyesi “Xəcalət” povestinin motivləri əsasında qələmə alınmış, “Yaddaş ağrısı” adı ilə (2004) Gənc Tamaşaçılar Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Altı obrazın iştirak etdiyi pyes Qarabağ mövzusunda əsərlər içərisində yeni məzmun əks etdirir. Qarabağ hadisələri zəminində həqiqətin bir üzlü yox, iki üzlü olmasını qabardan müəllif gələcəyə ümidini təsvir edir. Qarabağ müharibəsindən sonrakı hadisələri qələmə almış müəllif Qarabağ probleminin qalibiyyətə sonlamasına ümidini qabardır. Hüseynbala Mirələmovun “Qarabağnamə” silsiləsinə daxil olan pyesdəki hadisələr Bakıda, qaçqınların yaşadıkları yataqxanalardan birində baş verir. Müəllif insanların sosial vəziyyətlərini onların qaçqın düşmələrinin səbəbi kimi açıqlayır. Qaçqınlıq həyatından utanan Gülyazın anası Fərqanəyə ünvanladığı “Bura adam gələr, ana?” sualında acı realıq təqdim edilir. Pyesdə kasıbcılıq ucbatından övladını müalicə etmək üçün, Qarabağ döyüşləri zamanı var-dövlət əldə etmiş Muradın yardımını qəbul etməyə məcbur olan, Bakıda inşası yarımçıq qalmış xəstəxana binasında yaşayan Vətənin keçirdiyi hisslər də diqqəti cəlb edir. Hadisələrin təsviri bir daha göstərir ki, dramaturgiyada “...uydurulmuş əyləncəli konfliktlər, süni münaqişələr yox, əsil həyati konfliktlər, fəryad edən ziddiyyətlər”¹³ özünü əks etdirir. “Konfliktin fəlsəfi məzmununu əsil sənətkarın bütün əsərləri üçün xarakterikdir – belə sənətkarların boz, saya əsəri olmur. Konfliktin ictimai məzmununda izlənen əsas trayektoriya - onun yeni mahiyyət kəsb etməsidir. Belə ki, yeni zaman, yeni konfliktlərlə müşayiət olunur.”¹⁴

Hüseynbala Mirələmovun “Xəcalət” pyesinin problematikasında torpağa, yurda bağlılıq təbliğ edilir. Məsələn, Vətənə atası Ötərxanın qeybdən dediyi söz-lər bunu əks etdirir:

¹² Əmirli Ə. Bircə addım. Dram, “Azərbaycan” Jurnalı. № 11, 2021. s. 89.

¹³ Cəfər M. Dahi sənətkar. “Kommunist” qəzeti, 7 aprel 1973.

¹⁴ Eyvazov S. Xalq yazıçısı Elçinin dramaturgiyası. Bakı, 2008. 110 səh. s. 84.

“Torpaq insandan etibarlıdır. İnsan ələcsiz qalanda yerindən, yurdundan çıxar, amma milyon ildir ki, dağ-daş öz yerində-yurdundadır. Sən arxayın ol ki, torpaqda əmanətə xəyanət yoxdur.” Akademik İsa Həbibbəylinin vurğuladığı kimi Hüseynbala Mirələmov “hansı mövzuda yazırsa-yazsın, cəmiyyət miqyasında düşünən, həyat materialını cəlbədicə ədəbiyyat mətninə çevirməyi bacaran, son nəticədə vətəndaş - publisist sözünü ən müxtəlif tərzdə deməyi ilə fərdiləşdirən sistemli bir yazıçıdır.”¹⁵

Hüseynbala Mirələmovun iki hissəli “Vicdanın hökmü” pyesində də diqqəti cəlb edən amil Qarabağ döyüşü zamanı ermənilərə əsir düşmüş qızın azərbaycanlı Rəhim tərəfindən xilas edilməsi simvolik mənə daşıyır. Ermənilərin əsir aldıkları kişinin gözünü çıxarmalarına baxmayaraq, azərbaycanlı qızının ismətinin qorunması gələcəyə ümidi əks etdirir. Qarabağ döyüşlərinin qalibiyyətlə bitəcəyinə əminlik yaradır ki, biz bunu 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsində bir daha şahidi olduq. Erməni silahlılarının komandiri olan Aşotun Rəhim tərəfindən qətlə yetirilməsi bunu əks etdirir. Pislilər məhv olur.

Ramiz Novruzovun “Hələ sevirəm deməmişəm” pyesində torpaqlarımızın azadlığı problemi diqqəti cəlb edir. Pyesdə xəyanət və sədaqət kimi dilema özünü göstərir. Erməni işğal dövründə Qarabağda unudulub qalmış ruhi xəstəxanada xəstələrə tibb bacısı Sonanın sahib çıxması həm də milli məənəviyyatımızın məhv olmamasını əks etdirir. Müharibə insanları, ümumiyyətlə, cəmiyyəti dəyişikliyə məruz qoymasına rəğmən, Sona kimi insanların simasında tam məhv olmadığını göstərir. Yaralı əsgərin baş həkimin qayıtmayacağını vurğulaması həkimin satqınlığını, xəyanətini əks etdirir. Satqınlıq isə baş həkimin anasının erməni olmasından qaynaqlanması da pyesdə özünü göstərir.

Yusif Kərimovun “Didərginlər” pyesinin birinci hissəsində Qarabağın işğalı zamanı insanların başına gətirilmiş faciə əksini tapır. Doğma yurd-yuvalarından zorən qaçqın salınmış insanların erməni yaraqlılarının əlinə düşməməsi üçün keçirdikləri iztirablar təqdim edilir. Pyesdə ermənilərə əsir düşməmək üçün Sülhiyyənin bir ana kimi ağlayan övladına qıyması, boğmaq məcburiyyətində qalması yalnız bir ananın deyil, cəmiyyətin faciəsi kimi təqdim edilir. Ermənilərin əlinə keçməməsi üçün Gülyanağın doğma qardaşı Cəlil tərəfindən güllələnməsi azərbaycanlıların öz məənəvi dəyərlərini həmişə yüksək tutmalarına işarədir.

Pyesdə ermənilərin dili ilə Azərbaycan əsgərlərinin mərd olmaları da vurğulanır. Erməni polkovniki Manvelyan Azərbaycan əsgərlərinin cəsurcasına vuruşmalarını boynuna alır: “Azərbaycan əsgərləri doğrudan da canavar kimi vuruşurlar...”

Pyesin ikinci hissəsində hadisələrin qaçqın düşərgəsində cərəyan etməsi, əsirlikdə yaddaşını itirmiş Tapdığın səkkiz ildən sonra ailəsinə qovuşması, Cəlilin üsyankarcasına danışması və s. əksini tapır. Cəlilin etiraz dolu fikirlərinin pyesdə əks etdirilməsi cəmiyyətdə baş verən hadisələrə işıq salır: “Düz on ilə yaxındır ki, “milyon qaçqınımız var” deyib, beynəlxalq təşkilatlardan sədəqə

¹⁵ Həbibbəyli İ. Ön söz, yaxud məənəvi-ictimai mühitin bədii dərkii // N. Cəfərovun “Hüseynbala Mirələmovun yaradıcılığı və ya ədəbi tərcümeyi-halı. AzAtaM, Bakı -2014. s. 3.

umuruq. ...gələn yardımlar burada necə bölüşdürürlər, siz məndən yaxşı bilirsiniz... Azərbaycana gələn yardımdan qaçqınlardan çox dövlət məmurları faydalanırlar.”

Ağarəhim Rəhimovun “Canavar balası”, “Xəyanət”, “Qırmızı qar”, “Haray”, “Əsgər anası” pyesləri Qarabağ müharibəsinin həqiqətlərini əks etdirmələri ilə diqqəti cəlb edirlər. Ağarəhim Rəhimov qələmə aldığı pyeslərin problematikasında “xəyanət”in cəmiyyətdə yer tuta bilməsini açıqlayır. Müəllif “xəyanət”i Vətənə, millətə, dogma torpaqlara, ailəyə qarşı törədildikdə onun ağır fəsadlarını açıqlayır. Müəllif “Əsgər anası” pyesinin problematikasında faciələrin səbəbi kimi xəyanətlərin, ictimai ziddiyyətlərin olması faktına toxunur. Qarabağ müharibəsini əks etdirən dram əsərlərinin əksər qismində olduğu kimi, bu pyesdə də döyüş səhnələri ilə rastlaşırıq. Müharibənin ağrı-acısını yaşayan insanların keçirdiyi hisslər, savaşı onlara yetirdiyi mənəvi zərbə açıqlanır. Pyesdə Maral ananın böyük oğlunun itkin düşməsi, kiçik oğlunun şəhid olması, ortancıl oğlun və ananın ölümü müharibənin törətdiyi fəsadlar kimi göz önündə canlanır.

Ağarəhim Rəhimovun “Qırmızı qar” pyesində müharibənin ağrı - acılarına baxmayaraq, milli əlaqə dəyərlərin qorunması amili qabardılır. Yazıcının ədəbi priyom kimi istifadə etdiyi “Gəlinqaya əfsanəsi” də müəllif fikirlərini aydın şəkildə çatdırılmasına xidmət edir.

Firuz Mustafanın “Dəhliz”, Aygün Həsənoğlunun iki hissəli “Mağara” pyeslərində Birinci Qarabağ müharibəsinin millətə yetirmiş olduğu mənəvi zərbə və itkilər təqdim edilir.

Aygün Həsənoğlunun “Mağara” pyesi torpaqlarımızın azadlığı problemini əks etdirir. Müəllif pyesdə insanın ölümdən qorxmamasını, canını qurban verməsini göstərir. Müharibə meydanında özünü tankın qarşısına atan Elyarın həyatını qurban verməsinin şahidi oluruq. Pyesdə erməni xislətini açıqlayan məqamların təqdimini görürük. Komandir Oğuzun arvad-uşağının ermənilər tərəfindən yandırılması erməni yaraqlılarının əməlləri kimi təqdim edilir. A. Dadaşovun pyesdə torpaqlarımızın azadlığının təzahür etməsi amilini gənclərin mağarada qalmaları, Bozqurd əfsanəsinin nəql edilməsi məqamı ilə əlaqələndirməsi özünü doğrultmur. A. Dadaşov bu amili belə vurğulamışdır: “Finalda dolay da olsa Bozqurdun köməyi ilə cavanların mağaradan işıqlı dünyaya çıxmaları xeyirin şər üzərində qələbəsi şəklinə təzahür etsə də, döyüşçü kimi mağaraya düşənlərin sadəcə xilas olmalarına sevinən personajlara çevrilmələri əsərin əsas ideyası olan torpaqlarımızın azadlığının unudulması kimi təzahür etməklə təəssüf ki, pyesin simvolçuluğa yuvarlandırır.”¹⁶

Qarabağ müharibəsini əks etdirən dram əsərləri dram yaradıcılığında tarixi yaddaşı dövrün konfliktləri fonunda ideya-bədii həllini əks etdirir. Onu vurğulamaq lazımdır ki, Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dramaturji yaradıcılıq prosesində ən çətin məsələ konfliktin tapmaq və bu konflikt əsasında pyesi qurmaqdır.¹⁷

¹⁶ Dadaşov A. Müasir Azərbaycan dramaturgiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012. 304 səh. s. 119 // web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=276297&pno=59.

¹⁷ Погодин Н.Ф. С чего начинается пьеса. Изд. Советская Россия, 1969. с. 5.

Əlbəttə, Birinci Qarabağ müharibəsini əhatə edən dram əsərlərində millətin tarixi yaddaşına yazılmış Qarabağ problemi, ərazilərin işğal edilməsi, ərazi bütövlüyünün bərpası, ermənilərin ərazi iddialarının hərbi müdaxiləsini əks etdirir. Vətən müharibəsinə aid dram əsərlərində isə zəfər, qalibiyyət başlıca mövzulardan birinə çevrilir. Məsələn, Həsən Fətullayev-Elsevərin “Xankəndinin qartalı” pyesində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması və qələbə uğrunda aparılan mübarizə ilə yanaşı, Vətən yanğısının ağrı-acıları əksini tapır. Müasir dram əsərlərində zaman - məkan dəyişməzliyi, baş verən hadisənin müddətinin bir günü aşmaması, iştirakçıların sayının dəyişilməz qalması kimi ənənəvi qayda və sərhədlərin pozulması özünü göstərməkdədir. Dramatik düşüncədə xaosun müəyyən nizama tabe edilməsi, həmçinin inkarı özünü bürüzə verir.

Vətən müharibəsindən sonra bu sahədə yaranmış boşluqların doldurulması sahəsində addımlar atılmaqdadır. Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı Qarabağ – Vətən müharibəsi mövzusunda “2783...” adlı pyes müsabiqəsinin elan etməsi bu sahədə görüləcək işlərin göstəricisidir. Müsabiqənin şərtlərində pyeslərin qarşıya qoyduğu məqsədə aydınlıq gətirilir:

“Pyeslərin mövzusu 44 günlük Qarabağ müharibəsi günlərinin ab-havasını, bu zaman kəsiyində baş verənlərin ümumilikdə ölkənin ictimai həyatına təsirini, insan talelərində əksini ifadə etməlidir. Təqdim olunan əsərlərdə bir-başla müharibə və döyüş səhnələrinin olması şərt deyil. Müharibənin tək-tək qəhrəmanların dünyasına təsiri, sevgi və həsrət, ayrılıq və şəhid taleləri ön plana çəkilə bilər. Qazilərin müharibə xatirələri, zəfərdən sonrakı taleyi, həyatı, işğaldan azad edilmiş bölgələrdə həyatın dirçəlişi də əsas mövzu ola bilər.”¹⁸

Müsabiqədə qalib seçiləcək pyesin 2021-22-ci il teatr mövsümündə quruluş verilməsi haqqında məlumatın yer alması da bu sahədə görüləcək işləri əks etdirir.

Mədəniyyət Nazirliyi və Teatro.az sənət portalının təşkilatçılığı ilə keçirilən “4.4 Qısa Tamaşalar Festivalı” (QTF) Gəncə Dövlət Dram Teatrının “Şuşa, sən azadsan” (müəllifi Həsən Cəfərov, rejissoru Elşad Əhmədov), “Bir Səhnə” özəl teatrının “Biz böyüdüük” (müəllifi Xəqani Əliyev, rejissoru Şəhriyar Camalbəyli), Şamaxı Mədəniyyət Mərkəzinin “Savaş” (müəllifi və rejissoru Əbdül Məcidli), Şəki Dövlət Dram Teatrının “Xain” (müəllifi və rejissoru Orxan Həmidli), Lənkəran Dövlət Dram Teatrının “Sonuncu görüş” (müəllifi və rejissoru Tərhan Abdullayev), Qusar Dövlət Ləzgi Dram Teatrının “Xarı Bülbül” (müəllifi Ramiz Duyğun, rejissoru Faiq Qardaşov) və s. tamaşalarını nümayiş etdirmələri bu sahədə görülən təqdirəlayiq işləri əks etdirir.

Son dövrdə dramaturgiya sahəsində görülən işlər bizləri əmin edir ki, 44 günlük Vətən müharibəsinin zəfər yolu və qələbəsinin yüksək bədii həllini tapmağa yardım edən dramaturji materiallar dram və pyeslərin əsas məğzini təşkil edəcək.

1993-cü ildə ictimaiyyətə təqdim edilmiş “Fəryad” filmi Birinci Qarabağ müharibəsinin qızğın dövründə qələmə alınmış, müharibənin ağrı - acısını

¹⁸ <https://manera.az/index.php?newsid=13242>.

göstərməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının mənən məhv olmadığını da qabardır. Azərbaycan xalqının keçirdiyi sarsıntılara baxmayaraq, insanlıqlarını qoruya bilmələri ilə yanaşı, Qarabağ müharibəsinin xalqımıza gətirdiyi sarsıntılar da əksini tapır. Film real həyat hadisələrini əks etdirir.

2012-ci ildə çəkilmiş “Xoca” filminin ssenarisi də real, baş vermiş Xocalı faciəsini əks etdirməsi baxımından diqqəti cəlb edir. Həmin il lentə çəkilmiş, 2013-cü ildə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin teatr, musiqi, təsviri sənət və kino sahəsində təsis etdiyi “Zirvə” mükafatına layiq görülmüş “Dolu” filmi Aqıl Abbasın eyniadlı romanının ssenarisi əsasında qələmə alınıb. Aqıl Abbasın “Dolu” romanında olduğu kimi filmdə də Qarabağ müharibəsinin faciəsi, yurd-yuvalarını tərk edənlərin, torpaq uğrunda canlarını qurban vermiş kəslərin taleləri əksini tapır.

“Yaddaş” (2010) filmində Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı torpaqları üçün mübarizə aparılması əksini tapır. Filmə Əfqanıstan müharibəsində döyüşmüş dörd dostun, Əlinin, Həsənin, Hüseynin və Azərin Qarabağ müharibəsində kəndlərinin azadlığı üçün mübarizə aparmaları filmə təqdim edilsə də, maraqlı məqam dostların uzun illərdən sonra, daha dəqiqi, 19 ildən sonra qeyri-adi şəraitdə görüşmələrinin təqdim edilməsidir. Film keçmişdən gələcəyə körpü rolunu oynayan Yaddaş məfhumu əsasında milli kimliyin itməyəcəyini əks etdirir.

“Son nəfəsədək” (2018) filmi Qarabağ həqiqətlərini açma bilən bədii film kimi maraqlı doğurur. Filmə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı təcavüzünün başlandığı məqamından Xocalı faciəsinə kimi dövrü əhatə etməsi, baş verən faciələri əks etdirməsi ağır faktlar olsa da, xalqımızın üzləşdiyi və yaşadığı acı reallıqdır. Tarixin acı səhifələrini əks etdirən filmə həmçinin Qarabağ müharibəsində vuruşmuş insanların qəhrəmanlıqları da lentə alınmışdır. Film real hadisələr əsasında lentə alınıb. Filmə Birinci Qarabağ müharibəsində son nəfəsindək ermənilərə qarşı döyüşərək torpaqlarımızı qoruyan Yavər İsgəndərov kimi döyüşçülərin döyüş yolu təqdim edilir.

Novruz Nəcəfoglunun “Yollar uzanan gün” və “Ağ qayadan atılan güllə” əsərləri əsasında ekranlaşdırılmış “Yollar uzanan gün” filmində torpaqları əsarət altında olan xalqın doğma yurdlara qayıtmaq istəyi qabardılır. Rəhman kişinin düşmən tapdağı altında qalmış evinin açarlarını qoruyub saxlaması insanların Vətənə qayıdacaqlarına olan inamlarının əksidir. Bədii nəsr nümunələrində olduğu kimi, qələbəyə ümid Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən film ssenarilərinin də qayəsini təşkil edir.

Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən “Sarı gəlin” (1998) filmi azərbaycanlı ilə erməninin faciəli taleyini, könüllü döyüşə yollanmış Qədirin seçim qarşısında qalmasını, erməni əsiri Artavazı öldürə bilməməsini və s. əks etdirir. Filmə Qədir ürəyi yumşaq, hərbi hissənin komandiri, həyatdan ümidini üzmüş Rasim isə sərttdir. Rasimin sərtləşməsi onun müharibədə ailəsini itirməsi ilə əlaqəlidir. Bu sərtləşmə onu qəddarlaşdırmışdır. Film müharibənin insan həyatlarına təsirini göstərir.

Nüşabə Məmmədovanın Xocalı faciəsinə həsr olunmuş “Haray” pyesinin motivləri əsasında lentə alınmış “Haray” psixoloji filmi (1993) maraqlı kəsb edir.

“Haray” filmində müharibənin insan talelərinə vurduğu zərbə əksini tapır. 10 yaşlı qardaşla 14 yaşlı bacının düşmən əhatəsindən çıxmaq üçün olmanın əzablarına düşər olmaları, müharibənin faciələri ilə üzləşmələri əks etdirilir. Filmdə erməni yaraqlılarının azərbaycanlı əsirlərinə verdikləri əzabların şahidi olan qardaş bacının nicat yollarını özlərini dağdan atmaqda görmələri filmdə təqdim edilir.

“Müharibə uşaqları” (2015), “Biz qayıdacağıq” (2015) sənədli filmləri erməni yaraqlılarının 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri Xocalı soyqırımına həsr olunub.

“Müharibə uşaqları” sənədli filmi Xocalı faciəsi zamanı kiçik yaşlarında olan və yaxınlarını itirən yeddi şəxsin taleyini əks etdirir. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Hikmət Nəzərliyə həsr olunmuş “Biz qayıdacağıq” sənədli filmi isə qəhrəmanın həyat yolunu və döyüşlər zamanı göstərdiyi igidlikləri təqdim edir.

Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən sənədli və bədii filmlərdə insanların doğma el-obaya qayıtmaq arzusu, arzudan daha çox inamı əksini tapır. “Biz qayıdacağıq” (2007) adlı bədii filmində də Xocalı faciəsi, bu faciədə həlak olmuş insanlar obraz səviyyəsinə yüksəldilir. Filmin qəhrəmanı 13 yaşlı Zakirin atası Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə şəhid olmuşdur. Zakir ailəsini dolandırmaq üçün atasını əvəz etmək məcburiyyətində qalır. Mərhumuyyətlərə baxmayaraq, Zakirin qəlbində Vətənə olan bağlılıq, sevgi səngimir. Vətəninə qorumaq və erməni işğalçılarından azad etmək üçün hərbiç olmağı qərarlaşdırır. “Biz qayıdacağıq” bədii filminin əsas süjet xəttini vətənpərvərlik mövzusu təşkil edir:

*“Əgər sən öz torpağını sevsən, o torpaq çiçəklənəcək, daha da gözəl olacaq.
Əgər sən öz Vətəninə çox istəsən, heç bir düşmən sənə bata bilməz. Gec-tez
düşməni öz torpağından qovub çıxaracaqsan!”*

“Ümid” (1995) filmində Birinci Qarabağ müharibəsində gedən döyüşlərdə Vətəninə erməni işğalçılarından müdafiə edən Vətən övladlarının şikəst olması, həlak olması, itkin düşməsi, insan talelərinin şikəst edilməsi və s. təqdim edilir. Film Rövsən Almuradlı və Elman Şeydayevin “Doğma” povestinin motivləri əsasında lentə alınıb. Filmdə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də adı bəlli olmayan, yandığına görə başdan ayağa tənziyə bürünmüş naməlum bir əsgərin qəhrəmanlıq rəmzinə çevrilməsidir. Bu məqam filmin əsas süjet xəttini təşkil edir.

Birinci Qarabağ müharibəsində erməni yaraqlılarına əsir düşmüş azərbaycanlıların başına gətirilən müsibətləri əks etdirən filmlərdən biri də “Qırmızı qar” (1998) filmidir. “Qırmızı qar” filmi yazıçı Ağarəhim Rəhimovun “Gəlinqayada qoşa məzar” povesti əsasında lentə alınıb.

“Laçın dəhlizi” (1993) filmi isə Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Laçın dəhlizi uğrunda və onun qorunması üçün aparılan mübarizə xalqın tarixi yaddaşı kimi təqdim edilir. Filmdə strateji əhəmiyyətə malik olan Laçın dəhlizinin ermənilər tərəfindən xəyanətkarlıqla zəbt olunması da əksini tapır.

Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən “Ağ atlı oğlan” (1995) bədii filmində

“...Qarabağın azadlığı uğrunda erməni qəsbkarlarına qarşı aparılan müharibədə yaşlılarla bərabər məktəbli oğlanın da qəhrəmanlıqla vuruşmasından söhbət gedir. Film tamaşaçıları fədakarlığa, vətənpərvər olmağa çağırır.”¹⁹

Mehdi Mükərrəmoğlu Ənvər Əblucu vətənpərvərliyi filmin əsas motivinə çevirə bilməməsində günahlandırır:

“...bizim nağıl gözəlyən vaxtımız artıq tükənib. Rejissor Ənvər Əbluc filmdə vətənpərvərlik motivlərini nə qədər qabartmağa çalışsa da, bunu filmin əsas motivinə çevirə bilməyib.”²⁰

M. Mükərrəmoğlu'nun düşüncələrində yanıldığı Ordumuzun Vətən müharibəsində əldə etdiyi zəfər təsdiq edir. Aydın Kazımzadənin vurğuladığı kimi

“bu fikirlə razılaşmamaq da olar. Çünki Azərbaycan Ordusunda xidmət edən igid cavanlar elə ağırlıq atlı oğlanlardır. Onlar, sadəcə olaraq, Baş komandanın əmrini gözləyirlər...”²¹

Nənəsinin danışdığı nağılları tez-tez xatırlayan 12-13 yaşlı Muradın günlərin birində Qarabağ uğrunda döyüşlərdə öz ağırlıq tankında meydana görünməsi, yeniyetmənin nağıllar aləmindən ayrılıb real həyatda ağırlıq atlı oğlana çevrilməsi xalqın azadlıq rəmzi kimi dəyərləndirilməlidir.

Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə lentə alınmış “Sarı gəlin” (1998) filmində də insan faktoru önə çıxarılır. Mehdi Mükərrəmoğlu “Sarı gəlin” filminin mübahisəli məqamlara işıq salmasını vurğulayır:

“...kəskin süjetli “Sarı gəlin” filmi Qarabağ müharibəsi mövzusunda olsa da, müəlliflər onun əhatəsini genişləndirmiş, bir sıra mübahisəli məqamlara işıq salmışlar.”²²

Anapada (Rusiya) beynəlxalq Kinoşok kinofestivalında ən yaxşı kinosenariyə görə əsas mükafata, Çexiyada Karlovi Varı kinofestivalında Azadlıq mükafatına layiq görülən “Sarı gəlin” filmində müharibənin gərəksizliyini dərk edən insanlar, xalq mahnısı “Sarı gəlin” sülhün simvolu kimi təqdim edilir. Filmə yaddaqalan obraza çevrilmiş Qədirin milliyyətindən asılı olmayaraq heç kimsəni öldürməyə qadir olmadığı göstərilir. Amma Qadir könüllü olaraq orduya getmişdi. Vətəninin xilas olması üçün könüllü olmuşdur. Xidmət etdiyi hərbi hissəyə gətirilmiş erməni əsiri Artavazı hərbi hissənin komandiri, müharibədə ailəsini itirmiş Rasimin əmriylə qətlə yetirməli idi. Lakin müharibəyə könüllü vuruşmağa gələn Qədir Artavazla birgə baş götürüb qaçır. Müəllif bu qaçışın dəyərləndirilməsini tamaşaçının öhdəsinə buraxır. H. Quliyev filmə münasibətini bildirərkən, filmin müharibənin faciəvi xüsusiyyətlərini açıqladığını vurğulayır: “Sarı gəlin” müharibənin perspektivsiz olduğunu və bundan çıxış yollarını göstərməyə çalışmışdır. Bu film dərk etmə, ifşa etmə və barış-

¹⁹ A. Kazımzadə, Kino və Zaman, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2016, 784 səh. s. 592.

²⁰ “Xalq qəzeti”, 8 avqust 2006-cı il.

²¹ A. Kazımzadə, Kino və Zaman, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2016, 784 səh. s. 593.

²² M. Mükərrəmoğlu, “Geriye Yol Yoxdur”, *Qobustan Jurnalı*, №1, 1999. s. 38.

madır. “Sarı gəlin” filmi müharibənin səbəblərini və xarakterini mənəvi - fəlsəfi baxımdan qavramaq kimi düşünülmüşdür. Bundan başqa, film bütün bu hadisələrdən yüksəkdə duraraq, müharibənin insanlara nə qədər faciə gətirdiyini göstərir.”²³

“Sarı gəlin” filminin problematikasında müharibənin faciə olması əksini tapır, həmçinin milli dəyərlərə sahib çıxılmasına çağırış səsləndirilir. Filmdə Sarı gəlin - Qədir - Artavaz üçlüyünün bir yerdə təqdim edilməsi və onlar arasındakı söhbət Sarı gəlinin kimliyinə aydınlıq gətirir: “Artavaz (Sarı gəlinə müraciətlə). Sən ermənisən?”

*Qız işarə ilə “yox” deyib başını bulayır.
Qədir (Sarı gəlinə müraciətlə). Sən azərisən?
Sarı gəlin küskün-küskün başını salır aşağı.*

Sonra diktör mətnində deyilir: “Bilmirəm, bu yuxu idi, yoxsa gerçəklik. Sarı gəlini görsəniz, siz Allah, soruşmayın, sən kimsən?”

Qarabağ müharibəsini əks etdirən filmlərin problematikasında qələbəyə səsləyiş əksini tapır. Aqil Abbasın “Dolu” romanı əsasında eyni adlı filmin lentə alınması qələbəyə inamı əks etdirir. Birinci Qarabağ müharibəsi dövrünü əks etdirən filmlərin hamısında qələbə əldə edəcəyimizə inam lentə köçürülmüşdür. “Dolu” filmində də biz bununla üzləşirik. Filmdə qələbəyə inam açıq - aydın, mesaj şəklində təqdim edilir.

“Filmin finalında böyük bir ümid işığı var. Həlak olan qəhrəmanların ruhları birlikdə sərhədi keçərək ermənilərin əlində olan işğal edilmiş torpaqlara doğru irəliləyirlər. Final onu göstərir ki, tezliklə torpaqlarımızı yağı düşmənin əlindən alacaq və doğma el - obamıza mütləq qayıdacağıq.”²⁴

Müstəqillik Dövrü Azərbaycan Ədəbiyyatında Qarabağ Mövzusunun Əks Etdirən Dram Əsərlərində, Ssenarilərdə, Filmlərdə Obrazlar

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərində, ssenarilərdə, filmlərdə obrazlar qalerası xalqın qan yaddaşını əks etdirməyə xidmət edir. Obrazlar arasında da əsasən, tarixi şəxsiyyətlərin prototiplərinin yaradılması nəzərdən qaçmır. Xalqın qan yaddaşına dönmüş səhifələrin işıqlandırılması, bəzi məqamların obraz səviyyəsinə yüksəldilməsi ilə üzləşmək mümkündür.

Hüseynbala Mirələmovun “Yaddaş ağrısı” adı ilə tamaşaya qoyulmuş “Xocalət” pyesi Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirir. Ermənilər tərəfindən Xocalıda xalqımızın başına gətirilmiş tarixin qanlı müsibətlərindən sonra, yurd-yuvalarından zorən didərgin düşmüş insan obrazları təqdim edilir. Bakıda inşası yarımçıq qalmış xəstəxana binasında yaşayan Vətən və Muradın obrazları müəllif tərəfindən bir-birinə qarşı zidd xarakterlərdə təsvir edilir. Vətən və Muradın obrazlarının bir-birinə zidd şəkildə təqdim edilməsi əsərin məğzi-

²³ “Qobustan” Jurnalı, № 2, 2000. s. 77.

²⁴ A. Kazımzadə, Kino və Zaman, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2016, 784 səh. s. 606.

nin açılmasına yardım edir. E.Y. Fesenkonun vurğuladığı kimi, dram müəssir həyata diqqəti ilə seçilir, taleyə və şəraitə qarşı üsyan edən bir insan, yəni yeni bir qəhrəman yaradır.

“Xəcalət” pyesində ilk növbədə, diqqəti obrazların adı cəlb edir: Vətən və Murad. Vətən bir adamın doğulub böyüdüüyü və vətəndaşı olduğu ölkə, məmləkət, doğma yurddursa, murad isə arzu, məqsəd, niyyət, dilək, istək, kam deməkdir. Müəllif Vətən və Muradın Qarabağ savaşına birgə getmələrinə toxunur, daha sonra isə onların həyat yollarının ayrılmasını vurğulayır. Müəllif pyesdə Vətən və Muradı ayırır. Uzun bir müddətdən sonra pyesin qəhrəmanları görüşdürülür. Uzun zaman axarı isə təqribən 10 il olur. Bu müddət ərzində Vətən torpaq həsrəti çəkmiş, Murad isə Qarabağ döyüşlərində əldə etdiyi sərmayə ilə var-dövlətini artırmışdır. Vətən və Muradın torpaq haqqında fikirlərində haçalıq yaranması da müəllif tərəfindən vurğulanır. Pyesdə qeybdən gələn Vətənin atasının Vətənə dedikləri fikirlər isə tamaşaçının diqqətini torpağa, Vətənə yönəltməyi aşılayır.

Hüseynbala Mirələmov “Xəcalət” pyesində əsərin adına çıxartdığı xəcaləti obraz səviyyəsinə yüksəldir. Birinci Qarabağ müharibəsinin ağrı - acılarını özündə əks etdirən əsərdə Xocalı faciəsini yaşamış, milyonlarla insanın zorən doğma yurdlarından qaçqın düşməsi xəcalət kimi təqdim edilir. Birinci Qarabağ müharibəsinin ağrı - acılarını xəcalət şəklində təqdim edən müəllif, pyesin sonunda Prezident İlham Əliyev cənablarının dilindən “Qarabağ azad olunacaqdır!” bəyanatını səsləndirməsi qələbə əldə edilməsinə inamı əks etdirir. 44 günlük Vətən müharibəsi bir daha təsdiq etdi ki, xalqımız, müəllifin yaratdığı Vətən obrazı öz inamları ilə qələbəyə doğru addımlayırdılar.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərində, ssenarilərdə, filmlərdə “xəyanət”in obraz kimi təqdim edilməsinin də şahidi oluruq. A. Rəhimov “Xəyanət” pyesində əsərin adına çıxartdığı “xəyanət”i obraz səviyyəsinə yüksəldir. B. Əhmədlinin vurğuladığı kimi “Xəyanət” pyesinin baş obrazı süjet boyu müxtəlif şəkillərdə təzahür edən xəyanətdir. Dramaturq bu əsəri ilə ilk dəfə olaraq yaxın keçmişimizin ən böyük faciələrini doğuran xəyanətin anatomiyasını bədii, dramaturji, psixoloji aspektdə təsvir edir və səhnə həyatı verir.”²⁵

Ağarəhim Rəhimovun “Haray” pyesində də xəyanət önə çəkilir. Müəllif xəyanət nəticəsində torpaqların itirilməsi amilini qabardır. Birinci Qarabağ müharibəsinə əks etdirən dram əsərlərində xəyanətin əsas amil kimi qabardılması, tarixdən ibrət dərsi götürülməsinə çağırış əksini tapır. A. Rəhimovun “Haray” pyesində erməni hiyləsinə inanmamağa çağırışı da özünü göstərir. Müəllifin erməni millətinin yazıçısı olan Julyanı təqdim etməklə bizim gözümüzə Zori Balayanın prototipini yaradır. Pyesdə Julyanın dili ilə onların xalqımıza qarşı etdikləri xəyanət, şovinst münasibətləri, siyasi riyakarlıqları açıqlanır. Pyesdə savadlı, ahıl tarixçinin ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsi, müəllifin düşmənin tariximizi məhv edilməsinə uzadılan əllər kimi üstüörtülü şəkildə yanaşmasıdır.

²⁵ B. Əhmədli, *Dramaturq: Sənət və Həqiqət*, Bakı 2011, s. 47.

Vidadi Babanlı “Ana intiqamı” pyesində Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə oğlunu itirmiş ana obrazı (Qumru müəllimə) vasitəsi ilə Birinci Qarabağ müharibəsi haqqında təəssürat yaradır. Gənclik rəfiqəsi olmuş Hayqanuşun fotosuna baxaraq, Şəhanəyə dediyi fikirlərində erməni millətinin xisləti açıqlanır:

“Dostumuzu, düşmənimizi necə ki, yaxşı tanımamışıq başımız hələ çox müsbətlər çəkəcək. Bu gün qanımızı içən, yurd - yuvamızı dağıdan, el-öbalarımızı viran qoyan, adamlarımızı qırıb çatan o erməni murdarlarına biz uzun illər dost demişik. Aclıq - yalavaclıq vaxtlarında ağızımızdan tikəmizi çıxarıb ağızlarına təpmişik.”

Vidadi Babanlı Birinci Qarabağ müharibəsində xalqın yaralı yerinə çevrilmiş insan cəsədlərinin alveri kimi problemə münasibət bildirməsi acı həqiqət olsa da reallığın əksidir. Bəzi insancıqların mənəvi dəyərlərinin dekradasiyaya uğraması müəllif tərəfindən vurğulanır: “Danışılar ki, cəbhədə meyid alveri gedir. Hər şeyi satıb-sovub indi də düşüblər ölümlərin canına... meyidləri bu cürə ağzı bağlı qutularda gətirirlər evlərə. Karlıca pul qopardıb qayıdırlar geri. Gətirdikləri də özgəsinin ölüsü olur. Bəzən də tabutun içinə meyid əvəzinə daş-kəsik doldururlar.” Səltənətin dili ilə deyilənlər acı həqiqətləri əks etdirir. A. Dadaşov əcaibləşmiş mühitin fəsadlarının əsərdə əksini tapmasına rəğmən bu amillərin dramaturji əhəmiyyət daşımasına toxunur: “*Ölü alverinin gəlir mənbəyinə çevrilməsi kimi əcaib bir problemin üzə çıxarılması publisistik səciyyə daşırsa da, əsas hadisənin daxilində təzahür etmədiyindən dramaturji əhəmiyyət daşmır.*”²⁶

Pyesdə insan alveri Qumrunun dili ilə təqdim edilir: “Qanun adından bol-bol danışa-danışa karlıca rüşvət alırsınız. Canlı insan alveri eləyirsiniz. Varlıların, vəzifəliyə uşaqlarını çağırışdan saxlayıb kasıb - kusunların, imkansızların balalarını cəbhəyə basırsınız.”

Ermənilərin əməllərinin əsil mahiyyəti Hayqanuşgildə olan tosqun professorun fikirləri ilə açıqlanır: “*Bizim ulu və ali məqsədimiz birləşməkdir. Yəni, bu gözəl Qarabağ torpaqlarını Ermənistan qatmaqdır. Bəli, biz bütün qədim ərazilərimizi - əcdadlarımızın yaşadığı yerləri birləşdirib böyük Ermənistan dövləti yaratmalıyıq.*” Müəllif ermənilərin bu əməllərini illərlə planlaşdırdıqları məqamına işıq salır. Erməni xisləti hətta Qumru müəllimənin erməni əsgərini öldürməkdən vaz keçməsi, lakin ölümdən xilas olmuş erməninin onu öldürməyən insanı güllələməsində əksini tapır. Erməninin daşnak xisləti pyesin finalında, pyesin əsas qəhrəmanını öldürməsində açıqlanır.

Əli Əmirli “Ünvensiz qatar” pyesində Qarabağ probleminə ciddi yanaşan mənfi surətlər yaradır. Pyesdə qatardakı insanlar arasında daim ümitsizlik toxumu səpən bələdçi qadın, “Qarabağ uğrunda varlıların balaları döyüşsün, mən niyə döyüşürəm?” düşüncəsi ilə yaşayan jurnalist Famil kimi surətlərlə cəmiyyətin əqidəsiz insanlardan xali olmaması göstərilir. Pyesdə yara-

²⁶ Dadaşov A. Müasir Azərbaycan dramaturgiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012. 304 səh. s. 155 // web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=276297&pno=59;

lı əsgər Mixaylo, Bədr və onun erməni qadından doğulan qızını öz balası kimi böyüdən Xoşbəxt kimi obrazlarla isə cəmiyyətdə insani keyfiyyətlər və dəyərlərin hələ məhv olmaması açıqlanır.

Elçin Hüseynbəyli “Fatihə” pyesində erməni obrazını yaradır: “Müsəlmanlar kişi olmayan evə girməzdilər. Ermənilər girərdilər. Adət belə idi. Müsəlmanlar evə girərkən ayaqqabılarını çıxarardı, papaqlarını yox, ermənilər papaqlarını çıxarardı, ayaqqabılarını yox. Adət belə idi. Müsəlmanlar ermənilərdən nə qız alar, nə də qız verərdilər. Çünki kirvə ilə qan qohumu olmaq yasaqdır. Ermənilər hamıya qız verərdilər, təki işləri düz getsin. Adət belə idi”.

Elçin Hüseynbəyli pyesdə dininə xəyanət edən Qəhrəmanın obrazını da təqdim edir. Qəhrəman Arsenin qızı Arpiyə aşiq olaraq onunla evlənmək üçün kilsəyə gedib xaçpərəstliyi qəbul edir. Müəllif bununla da, adını Qəhrəman qoyduğu personajının “qəhrəmanlığı”nın ikrah doğurduğunu əks etdirir, Qəhrəmanın Qaşikə çevrilməsini göstərir.

Filmlərdə erməni obrazlarının yer tutması Qarabağ müharibəsi həqiqətlərinin çatdırılması məqsədini güdür. “Fəryad”, “Girov” və s. filmlərdə erməni obrazları əksini tapır. Məsələn, “Fəryad” filmində erməni kişisinin və ya qadınının qəddarlığı, riyakarlığı və s. mənfur əməlləri inandırıcı şəkildə açıqlanır. Psixoloji dram olan “Girov” (2005) filmində də erməni xisləti çılpaqlığı ilə təqdim edilir. Filmdə erməni xisləti həmçinin erməninin azərbaycanlı qadını Sona ilə dilemasında da açıqlanır. Sona filmdə Azərbaycan qadınına xas olan xarakterinin bütövlüyünü, qeyrətini əks etdirir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərində, ssenarilərdə, filmlərdə obrazların üstüörtülü mənə daşması özünü əks etdirir. Məsələn, H. Mirələmovun iki hissəli “Xəcalət” pyesində maraqlı məqam surətin adının Vətən adlandırılmasıdır. Vətənin əlacsızlıq ucundan övladını müalicə etmək üçün başqasının yardımını qəbul etməsi müəllif tərəfindən baş verən siyasi olaylara üstüörtülü şəkildə yanaşmasıdır.

“Xəcalət” pyesində uşaqlıqdan bir yerdə böyümüş Vətən və Murad obrazlarını təqdim edən müəllif obrazlar vasitəsilə insanların necə dəyişməsi probleminə də diqqəti yönəldir. Qarabağ savaşında birgə vuruşmuş, atəş-kəsə görə yolları ayrılmış Murad və Vətənin dəyişilməsinə nəzər salan müəllif onların keçirdiyi hisslərə də aydınlıq gətirir. Vətən torpaq həsrəti ilə yanıb-yaxılmış, Murad isə Qarabağ döyüşü zamanı var-dövlət əldə etmişdir. Vətənin qızı Gülyazın oxuduğu yoldaşlarından utanması, yaşadıkları yerə görə Gülyazın xəstəliyə düşər olması, imkansızlıq ucbatından oğlunu internat məktəblərinin birinə verməsi atanın əlacsızlığını əks etdirir.

A. Rəhimov’un “Canavar balası” (1997) filmində isə döyüş zamanı xəyanət etmiş insanın kimliyinə aydınlıq gətirilməsi ilə, qanında türk qanı axan insanın satqın və xəyanətkar olmaması təbliğ edilir. Filmdə azərbaycanlı ailəsində böyüyüb boya-başa çatan Nofəlin hərbi xidmət zamanı dövlətə, Vətənə xəyanət etməsi əksini tapır. Bu amil onun qanında axan qanın

türk qanı deyil, erməni qanı olması ilə əlaqələndirilir. Nofəl hər b planları pul xatirinə erməni yaraqlılarına satır. Məhkəmədə Nofəlin azərbaycanlı ailəsi tərəfindən övladlığa götürülməsi faktının açıqlanması filmin təbliğ etdiyi ideyanı açıqlayır. Məhkəmədə Yusif kişi Nofəli övladlığa götürməsinə, onu uşaq ikən meşədə tapıb böyütməsini boynuna alır. Yusif kişinin məhkəmədəki nitqində dediyi sözlər isə insanların deyil, millətlərin də xislətini ortaya qoyur: “Doğru deyiblər ayını, pələngi, meymunu əhilləşdirib tərbiyə etmək olur, ancaq canavarı yox.”

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin, filmlərin obrazları silsiləsində Xarıbül-bülün simvol kimi təqdim edilməsi maraqlı kəsb edir. Ay Bəniz Əliyarin Vətən müharibəsinə həsr edilmiş üçpərdəli “Xarıbül-bül” pyesində Xarıbül-bül azadlıq simvolu kimi təqdim edilir. Müəllif “Monoloq əvəzi” başlıqlı bölümdə, Xarıbül-bül azadlıq simvoluna, qələbənin rəmzinə çevrilməsi kimi təqdim edir:

– *Ölçülməzdi Şəhidliyin dəyəri,
Bir qəlb sönər, alovlanır min ocaq.
Qar altında son nəfəsim göyərir,
Yazağzında Xarıbül-bül olacaq.*²⁷

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin, filmlərin obrazları silsiləsində Milli Qəhrəman obrazlarının yaradılması təqdirəlayiqdir. Məsələn, Qəşəm Nəcəfzadənin iki pərdəli, beş şəkilli “Ölüm qaldı o dünyada” pyesi Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Albert Aqarunovun bədii obrazının təqdimi ilə əhəmiyyət kəsb edir. Pyesdə digər obrazlar diqqəti cəlb etməkdədir: Albert, Arzu, Qaqik, Adela, Cəmil, Səadət, Aydın, Albertin atası, Albertin anası, İsraildən gələn, Qonşu kişi, Qonşu qadın, Komandir, Birinci əsgər, İkinci əsgər, Üçüncü əsgər, Qadın, Qarapaltarlı, Ağgeyimli, Ağgeyimlilər.

Qəşəm Nəcəfzadə Albert Aqarunovun Şuşa döyüşlərində həlak olmasını göstərir. Pyesdəki bu səhnədə qəhrəmanın şəhadətə qovuşması məqamı tamaşaçının və ya oxucunun gözündə canlandırılır: “*Albert Şuşaya doğru irəliləyən, üstündə erməni bayrağı olan 422 nömrəli tankı izləyir, 422 rəqəmi ona tanış gəlir. Bu nömrə Bakı şəhərində Əhmədliyə Yasamala işləyən qırımızı rəngli avtobusun nömrəsidir. Albert həmin avtobusla tez-tez Yasamalda yaşayan xalası ilə gedərdi. Amma bu rəqəm indi ona düşməndi. Birdən ara qarışır, tanklar guruldayır. Əsgərlər harasa qaçırlar. İnsan qışqırıqları uzaqdan eşidilir. İrəli, irəli. Dayan, dayan. Gumb, gumb. Bomb, Bomb. və s. Sükut. Gurum, gurumb, gurumb. Sükut, sükut, sükut. Birdən-birə ara sakitləşir. Əsgərlər ağır-ağır kazarmaya daxil olurlar. İki əsgər xərəkətdə Albertin nəşini kazarmanın ortasına qoyur. Əsgərlərin üzündə kədər olsa da, qürürlə dayanıblar.*”²⁸

²⁷ A. Əliyaz, *Xarıbül-bül*, “Ulduz” jurnalı, 2021, №5. s. 88.

²⁸ Nəcəfzadə Q. Ölüm o dünyada qaldı. “Azərbaycan” jurnalı, № 12, 2020. s. 33.

Müstəqillik dövrü Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş dram əsərləri real tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarının yaradılması baxımından maraqlı kəsb edir. Bu dövrlərə aid dram əsərləri prioritet mövzuları əhatə etməklə yanaşı, azadlıq kontekstində obrazlar yaratması ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, 2017-ci ildə Bakı Gənc Tamaşaçılar Teatrında səhnəyə qoyulmuş “*Yarımqı qalmış...*” tamaşasının qəhrəmanı “*Dördgünlük müharibənin*”, yəni Aprel hadisələrinin qəhrəmanı Samir Kaçayevdir. Leyla Bəyim və Yefim Abramovun “*Xəyalpərəst oğlanlar*” pyesi əsasında səhnələşdirilmiş tamaşa aprel hadisələri zamanı həlak olan gənc heykəltəraş Samir Kaçayevin təmsalında Qarabağda həlak olan bütün qəhrəmanların ümumiləşdirilmiş obrazına çevrilir.

Vüsal Nurunun Birinci Qarabağ müharibəsinin faciəsini deyil, həm də qəhrəmanlıqla vuruşmuş vətən övladlarının obrazını yaratması ilə diqqəti cəlb edən “Qaraqaşlı” romanından əvvəl, müəllif 2016-cı ildə tammətrajlı bədii televiziya filminə ssenari yazmışdır. Azərbaycanın Milli qəhrəmanı İbad Hüseynovun obrazı müəllifin “Xüsusi təyinatlı İbad” tammətrajlı bədii televiziya filminə əksini tapır. İbad Hüseynovun keçdiyi döyüş yolu ilə “Xüsusi təyinatlı İbad” tammətrajlı bədii televiziya filmindən tanış olmaq mümkündür. İbad Hüseynovun həyat yolu qaçqınlıq həyatı yaşamış Vüsal Nuruya doğma və daha yaxın olması baxımından, bu acını real şəkildə təqdim etməyə zəmin yaradır.

Nəriman Həsənzadənin “Qarabağ Azərbaycandı! Qarabağnaməm İlhamdı!” adlı pyesi Vətən müharibəsini əhatə edən pyes kimi maraqlı kəsb edir. Pyesdə Ali Baş Komandanın obrazı təqdim edilir. Qarabağ torpaqlarımızın Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli Ordumuzun 44 günə erməni faşistlərindən azad edilməsi və zəfər qələbəsi pyesin ana xəttini təşkil edir.

Ay Bəniz Əliyevin Vətən müharibəsinə həsr edilmiş üçpərdəli “*Xarıbülbul*” pyesində döyüşən əsgərlərin obrazı əksini tapır. Müəllif döyüşən igidlərimizin obrazını onların dialoqları vasitəsilə təqdim edir:

Vətən sağ olsun!

Qanımızla, canımızla alacağıq torpağı,

Şuşaya özüm sancacam bu üçrəngli bayrağı! (döş cibindən bükülü bir bayraq çıxarıb öpür, alına toxundurur, qaytarıb yerinə qoyur)

Ayağa qalxaraq Koroğlu kimi nəre çəkir:

- And olsun Tanrıya ki, qisas alacağam mən,

Qisas! Qisas! Ancaq qisas!

Qorxum yoxdu ölümdən!”²⁹

“Mən evə qayıdıram” (2014) tammətrajlı bədii filmi real hadisələr əsasında lentə alınıb. Filmdə Vətən uğrunda şəhid olmuş təyyarəçi Vaqif Qurbanovun, qəlbi vətən eşqi ilə döyünən Fərhad Seyidzadənin və digərlərinin obrazları ilə

²⁹ A. Əliyev, *Xarıbülbul*, “Ulduz” jurnalı, № 5, 2021. s. 84.

yaxından tanış oluruq. Bədii filmdə 1992-ci ildə Rusiyanın Sitalçayda yerləşən hərbi aviasiya polkundan qaçırılan təyyarənin Yevlaxda gizlədilməsi məqamına aydınlıq gətirilir. Filmə erməni işğalçılarının Rusiyanın Sitalçayda yerləşən hərbi aviasiya polkun rəhbərləri ilə sövdələşmələri, polk rəhbərliyinə Qarabağın şəhərlərinin koordinatlarını verərək pul qarşılığında bombalamalarını sifariş etmələri əks etdirilir. Filmin baş obrazı qəlbi vətən sevgisi ilə döyünən Fərhad Seyidzadə erməni işğalçılarının məkrli əməliyyat planlarından xəbər tutur və hərbi təyyarəni qaçırır. Qaçırılan təyyarə ətrafında “hay-küy” səngiyəndən sonra təyyarəçi, Qarabağın müdafiəsində igidliklər göstərən Vaqif Qurbanovun döyüş məqsədi ilə uçuşları təsvir edilir. Üç döyüş uçuşundan sonra Vaqif Qurbanovun Əsgərana uçuşu və təyyarəsinin vurulması ağır olsa da bir reallıqdır. Vətənin mərd oğlunun Vətən uğrunda şəhid olması qürurvericidir.

Qarabağ müharibəsi haqqında bədii filmlərlə yanaşı sənədli filmlərin yer alması baş vermiş hadisələrin xalqın həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinin göstəricisidir. Sənədli filmlərdə şəhid olmuş insanların obrazları, didərginlik, qaçqınlıq və s. əksini tapır. Məsələn, “Qədirin sorağında” (1993) sənədli filmində doğma ocaqlarından didərgin düşmüş Azərbaycan qaçqınlarının çətin güzəranı əks olunur. “Şəhidlik zirvəsi” (2001) sənədli filmi isə Azərbaycanın 1990-cı il 20 Yanvar şəhidlərinə həsr olunur. Filmə müxtəlif dövrlərdə ölkəmizin azadlığı uğrunda mübarizə aparmış şəhidlərdən bəhs edilir.

Sənədli filmlər içərisində “Azərbaycan Milli Qəhrəmanları” silsiləsində lentə alınmış sənədli filmlərdə Vətən uğrunda şəhid olmuş qəhrəmanların obrazları təqdim edilir. Bu filmlər içərisində “Mübarizlik zirvəsi” (2012, Mübariz İbrahimov), “Ömrün şah zirvəsi” (2012, Nizami Məmmədov), “Adına yaraşan oğul” (2012, Qorxmaz Eyvazov), “Adadan başlayan yol” (2012, Rasim İbrahimov), “El təəssübü, Vətən sevgisi” (2012, Fəzıl Mehdiyev), “Azərbaycanlı Yura” (2012, Yuri Kovalyov), “Portret” (2012, Sərdar Səfərov), “Haqqa söykənən həyat” (2012, Asif Məhərrəmov), “Cəsur döyüşçü” (2012, Vəzir Orucov), “Vətən sevgisi” (2012, Muxtar Qasimov), “Vətən qeyrəti (2014, Yelmar Edilov), “Biz qayıdacağıq” (2015, Hikmət Nəzərli) və s. sənədli filmlərdə xalqın qan yaddaşında iz buraxmış Vətən övladlarının əbədiyaşar obrazları yaradılmışdır.

“Mübarizlik zirvəsi” sənədli filmində Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, gizir Mübariz İbrahimovun həyatı, hərbi fəaliyyəti, şəhidliyə qovuşması haqqında geniş məlumat verilir.

15 dəqiqəlik “Vətən qeyrəti” sənədli filmi isə Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı, “diversiya” dəstəsinin komandiri Yelmar Edilovun həyat və döyüş yolunu əks etdirir.

Real hadisələr əsasında lentə alınmış “Yarımqıç xatirələr” (2015) bədii filmində təqdim edilən Azər obrazı iki müharibə görmüş ağsaqqaldır. 1941-ci ildə Brest qalasını müdafiəsi zamanı faşistlərə qarşı vuruşmuş bu insan, 50 ildən sonra silaha sarılıb doğma Qarabağın müdafiəsinə qalxır. Azər rus dili müəllimidir. Böyük Vətən müharibəsi zamanı snayperçi olmuşdur.

Filmə yaddaşlara həkk olunan məqam Azərin erməni zabitinin gülləsinə tuş gəlməsidir. Onu qətlə yetirmiş zabitin babası Azərlə faşistlərə qarşı birlikdə

vuruşmuşdur. “Yarımçıq xatirələr” filminə paralel, iki süjet xətti özünü göstərir: Böyük Vətən müharibəsi və Birinci Qarabağ müharibəsi.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərində, ssenarilərdə, filmlərdə əksini tapmış obrazlar xalqın qan yaddaşını yaşada biləcək obrazlara çevrilir, milli mental həyat tərzini əks etdirir. Həmin obrazlar vasitəsilə tarixin müəyyən qaranlıq səhifələrinə aydınlıq gətirilməsi ilə yanaşı, xalqın qan yaddaşında yaşatmağa xidmət edəcəyinə əminik.

Qarabağ konfliktini əks etdirən bədii filmlərdə, pyeslərdə və ssenarilərdə Vətən sevgisinin inandırıcı şəkildə təqdim edilməsinə cəhdlər, xalqımızın ictimai-siyasi şüurunun formalaşmasına təsiri özünü əks etdirir. Məsələn, filmlərdəki obrazlara diqqət yetirdikdə, bayağı düşmən obrazı ilə rastlaşmaq mümkün deyil.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ müharibəsi və Xocalı faciəsi mövzusunda çəkilməmiş filmlər içərisində “Fəryad” (1993), “Haray” (1993), “Mən evə qayıdıram” (2014) kimi filmlər müharibəyə, ən əsası isə erməni vandalizminə ittihamını səsləndirir. Bu mövzuda lentə alınmış filmlərdə yadda qalan obrazlar yaradılmışdır.

Azərbaycan kinofilmlərində yaddaqalan obrazlar kifayət qədərdir. Məsələn, Ceyhun Mirzəyevin İsmayılı, Elçin Musaoğlunun Nəbatı və s. obrazlar... Filmlərimizdəki azərbaycanlı obrazları milli mentaliteti, xalqın mənəvi dünyasının zənginləşməsinə əks etdirir. Məsələn, “Fəryad” filminə İsmayılın ədalətli mübarizəsi, insan faktorunu üzə çıxara bilməsi azərbaycanlıların həmişə sülh tərəfdarı olmasını əks etdirir. İsmayılın canını qurtara biləcəyi halda, körpə erməni uşağının xilas olması üçün humanist hərəkəti insani faktorların göstəricisidir.

“Fəryad” filmi kinomatoqrafiya tariximizdə yer tutan filmlərimizdəndir. Aydın Kazımzadənin film haqqında qeydlərində İsmayılın dolğun obrazını görürük: “Ögey ana” filminin baş qəhrəmanı - balaca İsmayıl artıq böyümüş, ailə sahibi olmuşdur. “Fəryad” hərbi - vətənpərvərlik filminə isə İsmayıl Hüseynov (akt. Ceyhun Mirzəyev) batalyon komandiridir. O, torpaqlarımızın erməni işğalçılarından azad olunması uğrunda mərdliklə vuruşur, əsir düşür, əsirlikdə fiziki və mənəvi əzablara düşür olur.

Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş bu filmin baş qəhrəmanının prototipi var. Burada təsvir olunan hadisələr real faktlara əsaslanır. Film bir çox mükafatlara layiq görülmüşdür. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə erməni qəsbkarları Xocalıda qətlə təhvil verildilər. Onlar günahsız insanları kütləvi şəkildə qətlə yetirdilər, şəhəri darmadağın etdilər. Bu müdhiş hadisə tez bir zamanda bütün dünyaya yayıldı.”³⁰

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən filmlərdə obrazlar rəngarəngdir. “Arxada qalmış gələcək” (2004) filminə qeyri-reallıq fonunda real həyatı məsələlərin əksini tapması və Səməd obrazı

³⁰ A. Kazımzadə, *Kino və Zaman*, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2016, 784 səh. s. 541.

diqqəti cəlb edir. “*Arxada qalmış gələcək*” bədii filminin problematikası ata-anası və qardaşları ilə qaçqın düşərgəsində, vaqonlarda məskunlaşmış 15 yaşlı Səmədlə bağlı hadisələri əhatə edir. Filmdə Bərdədə, qaçqın düşərgəsində məskunlaşmış Səməd yuxularaq başını zədələyir. Zədə nəticəsində yaddaşını itirməsi ətrafındakılarının diqqətini ona yönəldir. Səmədin yuxularaq zədədən huşunu itirməsi, on-on beş il əvvəl, yəni yaxın keçmişin, daha dəqiqi 90-cı illərin əvvəllərində baş vermiş hadisələrin iştirakçısı olması əsərdəki hadisələrin inkişafına təsir edir. Filmdə Qarabağ uğrunda döyüşlərin getməsi, Milli Ordunun əməliyyata çıxmış kəşfiyyatçı dəstəsi ilə Səmədin rastlaşması, dindirilmə zamanı Qarabağ torpaqlarının erməni faşistləri tərəfindən işğal olunmasını deməsi, kəşfiyyatçı dəstəsinin bu xəbərə inanmamaları və s. filmdə əksini tapır.

Keçmişə qayıdan Səməd özünü müharibə bölgəsində - Birinci Qarabağ müharibəsində kəşfiyyat apararı hərbiçilərin arasında görür. Uşaq şahidi olduğu, yəni on-on beş il sonra baş vermiş hadisələri kəşfiyyatçılara nəql edir. Səmədin torpaqların işğal olunması faktını nəql etməsi kəşfiyyatçılar tərəfindən ağrı ilə qəbul edilməsi də filmdə əksini tapır. Doğma torpağın işğalını, insanların qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsinin acı aqibətini göz önündə canlandırır.

Filmdə dünya birliyinin bu tarixi hadisələrə qarşı biganəliyini, ədalətsizliklər qarşısında susqunluğunu tamaşaçısına çatdırır. Vətən müharibəsində qazanılan qələbə onu isbat etdi ki, Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı döyüşən hərbiçilər, vətəndaşlar əbəs yerə vuruşmamışdılar. Bu günkü qələbə o tarixi zəmin üzərində cücməmiş, kök qoymuşdur. Bir amili qeyd etmək lazımdır ki, “*Arxada qalmış gələcək*” filmi Sergey Abramovun “*Cəbhəyanı meşədə*” povesti əsasında lentə alınıb. Həmçinin film 2006-cı ildə “*Xəzər – Dostluq Dənizi*” festivalında (Aktau, Qazaxıstan) 2-ci Mükafata layiq görülmüşdür. Filmin ssenarisi də “*Torpaq – uğrunda ölən varsa vətəndir*” müsabiqəsində təltif edilmişdir.

“*Arxada qalmış gələcək*” filmi Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı insanların qələbəyə olan inamını qabarıq şəkildə əks etdirir. Biz bunu kəşfiyyatçı dəstəsinin “*biz qalib gələcəyik!*” demələrində, Səmədin yaddaşı özünə qayıtdığı zamanı “*deməli, biz hələ məğlub olmamışıq*” deməsində özünü göstərir. Müəllif Səməd obrazı ilə qalib gələcəyimizə inamı inandırıcı şəkildə təqdim edir.

71-ci Venesiya kinofestivalının Orizzonti Competition müsabiqəsində iştirak etmiş “*Nabat*” (2014) dramının kinomuzda Qarabağ mövzusunda yeni mərhələ olması vurğulanır. *Nabat* xala obrazı erməni işğalçılarının Azərbaycan ərazisinə hücum təhlükəsinə baxmayaraq, sərhəddə yerləşən dağ kəndini tərk etməyən yaşlı, tənha qadının obrazıdır. Boşalmış kənddə təcrid olunmuş halda yaşasa da, gündəlik həyat tərzini davam etdirən *Nabat* bununla da həyatın davam etdiyini göstərir.

“Bir gün səhər tezdən xəbər tutur ki, bütün kənd camaatı evlərini tərk edib, kənddən çıxıb. Kənd xarabaya çevrilməsin deyər Nabat hər axşam qaş qaralardan sonra kimsəsiz qalmış evlərin işıqlarını yandırır. Bunu görəndə düşməni tərəf kəndə girməyə risk etmir, düşünür ki, kənd camaatı kənd-

dən çıxmayıb...” “Musa Quluzadənin povesti əsasında lentə alınmış film “tamamilə yeni tərzdə lentə alınmış, simvollarla bir çox mətləblərin üstünü açan “Nabat” Qarabağ müharibəsinə yeni, orijinal baxışdır.”³¹

Jurnalistin Nabata ünvanladığı “Qarı nənə, burada tək yaşamaqdan qorxmursan?” sualına cavabda onun mənəvi aləmi açıqlanır: *“Ərimin, oğlumun qəbrini burda qoyub mən hara gedim. Mən burda tək deyiləm, bir inəyim, bir də tüfəngim var.”*

Kinoşünas Ayaz Salayev “Nabat” filmi, həmçinin filmin baş qəhrəmanına çevrilmiş Nabat obrazını özünməxsus şəkildə açıqlamağa cəhd edir: *“Filmə qadın artıq insanlar tərəfindən tərک edilmiş kəndi elə bil ki, özü canlandırır. “Nabat”da gördüyümüz aləm elə bil ki, kabuslar dünyasıdır. Bu xətt filmə əvvəldən axıra qədər aparılır. Məsələn, filmin əvvəlində biz fotoatlyedə çalışan insanı görmürük, yalnız onun stəkan tutmuş əlini görə bilirik. Yaxud qadının əri öləndə biz onun kimliyini görə bilmirik. Bundan əlavə, bir çox əlamətlər, pəncərələrdə yanan işıqlar, qadının əri öləndə pəncərənin özü-özünə açılması və s. diqqəti çəkir.*

Filmin sonunda qəhrəmanın oğlu canlanır. Bu özü də kabuslar aləminə işarədir. Axırda kəndə gələn ordu səhnəsində də mövzu açıq qalır. Bunlar real insanlardır, yoxsa kabuslar? ...

Filmə real dünya və ruhlar dünyası arasındakı sərhəd çox şərtidir. Mənim aləmində əsl milli kino məhz “Nabat” filmidir...” “Nabat” kinodramı yüksək mənəviyyətə malik, cəsur və qürurlu, güclü milli ruhun daşıyıcısı olan Azərbaycan qadınının obrazını yüksək bədii dillə ifadə edən sənət əsəridir.”³²

Aydın Kazımzadə “Nabat” filmi dəyərli film, filmin qəhrəmanı Nabatı isə yüksək mənəvi dəyərlərə malik olan obraz kimi dəyərləndirir: *“Nabat” filmi Qarabağ həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq baxımından dəyərli ekran nümunəsidir.*

Film Azərbaycan qadınının şücaətini, dözümlü və qəhrəmanlığını tərənnüm edən balladadır.”³³

Qarabağ mövzusunun əks etdirən filmlərdə işğal olunmuş yurda, evə qayıdış obraz səviyyəsinə yüksəldilir. Məsələn, evinin sonuncu yadigarı və nişanəsi olan açarların itməsi ilə evinə qayıtmaqla bağlı son ümidini də itirən İnsan obrazı Qarabağ müharibəsi haqqında “Açar” bədii filminə əksini tapır. Filməki Ümid kişinin obrazı doğma torpağı, evi zorla əlindən alınmış, yeganə istəyi isə doğma yurduna qayıtmaq olan insanın obrazıdır. *“Qəribə adamdır e vallah, bilmirəm neylir bu dağılmış evin açarını? Ev olmayandan sonra onun açarı nəyə lazımdır?”* sualına verilən cavabda Ümid kişinin canlı obrazı artıq tamaşaçının gözü önündə canlanır. Ümid kişinin obrazı *“Səni qınamuram e, qaçqınçılıq görməmişən. Təkcə evinin son nişanəsini itirməyib e, bütün keçmişini, gələcəyini, hamısını itirib. Yazıq kişi... Açar itib, elə bil bir də kəndimizə geri qayıtmayacaq.”* Müəllif təzad yaratmaqla, Birinci Qarabağ müharibəsinə görmüş insanla gələ-

³¹ A. Kazımzadə, *Kino və Zaman*, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2016, 784 səh. s. 609.

³² Azəri L. Nabat - müharibə kədr arxasındadır. “Mədəniyyət” qəzeti, 13 avqust 2014-cü il.

³³ A. Kazımzadə, *Kino və Zaman*, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2016, 784 səh. s. 610.

cəyə, doğma yurd - yuvanın azad olacağına inanan gəncliyi göstərir.

“Fəryad” filmindəki Qarabağ qazisi, mərhum Mehman Hüseynovun prototipi olan İsmayılın obrazı ilə erməni Armen Xaçaturyanın surəti bir-biriləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Filmdə müəllifin yaxşılıqla pisliliyi, mənfəi ilə müsbəti üz-üzə qoyması kimi, yaxşılığın pisliliyə, müsbətin mənfəiyə üstün gəlməsi xalqımızın qələbəsi kimi simvollaşdırılaraq təqdim edilir.

“Vətən mənə oğul desə” (1996) filmində Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, çavuş Etibar İsmayılovun obrazı təqdim edilir. Filmdə Eldar İsmayılov’un döyüş dostlarının həyatını xilas etmək üçün düşmən tankının altına atılaraq, onu məhv etməsi nümayiş etdirilir. Filmdə yalnız Etibar İsmayılovun igidlik və şücaəti deyil, Azərbaycan Ordusunun Vətən torpaqlarını erməni qəsbkarlarından qorumaları uğrunda döyüşmələri də lentə alınıb.

Filmin ssenari müəllifi və baş prodüseri Nurəddin Aslanov film haqqında “Yeni Müsavat”a vermiş olduğu müsahibəsində filmin mahiyyətinə varır: “Bu film bütün Qarabağın işğalına yol açmış hadisələrdən bəhs edir. Mən bu filmin ssenarisini real hadisələr əsasında qələmə almışam. Kəndimiz alınanda 14 yaşım var idi və erməni vəhşiliklərini öz gözlərimlə görmüşəm... Əslində bu film mənim ilk işimdir. Çox ağır, əziyyətli yollar keçdik. Bildiyiniz kimi əksəriyyət bu janrdə film çəkməyə risk etmir. Çünki həmin filmin nə qədər uğur qazanacağını əvvəldən bilmək olmur. Bu tip filmlər gəlir gətirən filmlər deyil. Lakin buna baxmayaraq bunun kommersiya tərəfini düşünmürəm. İstəyirəm ki, bu film gənc nəslin yaddaşlarında silinməkdə olan tariximizi canlandıraraq, həmin ağırlı - acılı günlərimizi heç vaxt unutmayaq. Yoxsa şəhidlərimizin ruhu bizi bağışlamaz.”³⁴

Filmdə baş qəhrəman Yavəri canlandıran aktyor İlqar Cahangirin fikirləri isə filmin tarixi reallığı əks etdirməsini təsdiq edir: “...*hadisələr 1988-90-cı illəri əhatə edir. Əsasən real hadisələri əks etdirir, qəhrəmanlar da tarixi şəxslərdir. Sadəcə bir qədər bəddübləşdirilib.*”³⁵

“Dönüş” (2018) filmində isə hərbi həkim İmran Qurbanovun həyat yolu, könüllü hərbi həkim kimi döyüşlərdə iştirakı lentə alınıb. Filmdə İmran Qurbanovun Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı rəhbərlik etdiyi tibb bölməsinin Ağdərə, Kəlbəcər, Laçın və Murovda gedən döyüşlər zamanı fəaliyyəti işıqlandırılır. Film bir daha təsdiq edir ki, Qarabağ müharibəsini əks etdirən filmlərdə yalnız hərbi zabıt və döyüşçülər deyil, həmçinin döyüşçülərin həyatları uğrunda mübarizə aparmış, öz həyatlarını riskə atmış insanların obrazları da canlandırılır.

Böyük Britaniyanın “Broken Pot Media” şirkətinin istehsalı olan “Oğul” sənədli araşdırma filminin qəhrəmanı Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı beş gün təkbaşına mühasirədə qalaraq ermənilərə müqavimət göstərmiş Natiq Qasimovdur. “Oğul” sənədli filmi 1992-ci ildə Qarabağ münaqişəsi zamanı itkin düşən hərbi əsir Natiq Qasimovun axtarışından bəhs edir. Natiq Qasimov son

³⁴ https://musavat.com/news/qarabag-heqiqetlerinden-behs-eden-son-nefesedik-trillerinin-teqdimati-oldu-fotolar_518883.html;

³⁵ https://musavat.com/news/qarabag-heqiqetlerinden-behs-eden-son-nefesedik-trillerinin-teqdimati-oldu-fotolar_518883.html;

ana qədr əlindəki Azərbaycan bayrağını ermənilərə vermir. Ermənilərə təslim olması isə, erməni yaraqlılarının 22 Xocalı sakinini öldürəcəkləri təhdidi ilə bağlıdır. Natiq Qasimov sığındığı alban kilsəsindən çıxaraq, təslim olur. Maraqlı məqam filmin rejissoru və ssenari müəllifinin azərbaycanlı olmamasıdır. Filmin rejissoru və ssenari müəllifi Karan Sinqdir. Karan Sinq Ermənistan, Azərbaycan, İtaliya, Böyük Britaniya və Rusiyada müharibə şahidləri ilə müsahibə aparmış, münəqqişənin məğzinə varmışdır. Filmdə italyalı müharibə fotoqrafı Enriko Sarsininin də müsahibəsi yer alır. Enriko Sarsini Natiq Qasimovun erməni zabitləri tərəfindən dindirilməsinin şahidi olub.

Müstəqillik dövrü Qarabağ müharibəsində baş vermiş həyat hadisələrini əyani göstərmə üsulu ilə obrazlı şəkildə ifadə edən dramatik əsərlərdəki obrazlar qaləriyası dolğunluğu ilə diqqət çəkir. Obrazın danışıq və hərəkətinin vəhdətdə təqdim edilərək, dramatik əsərlərdəki obrazların portretinin süjet daxilində təsvirinə şərait yaradır. Məsələn, Günel Anarqızının “Sərhədsiz səma” radio - pyesində Azərin, Şahidin mükəllimələrində mənəvi aləmləri, ətraf aləmə münasibətləri açıqlanır. Pyesin iki qəhrəmanının düşüncələrində Qarabağ müharibəsinə münasibət, həm də onların mənəvi aləmi əksini tapır: “Azər: - Həmin gecə hələldici gecəydi. Artıq Qarabağı almışdıq. Sonuncu döyüş Şuşa uğrundaydı.

...Hamı gedib yazılırdı orduya ki, səfərbərlik elan olunanda yollansınlar müharibəyə. Cəbhədə vəziyyət qızıqsan kimi o vaxtın internetində day kim şəkil qoymadı və yazmadı ki, gedirəm müharibəyə...

...Abırsız şəkillərini qoyan kim, özünü açıq-aşkar bazardakı kimi satan kim, bir-birinin ətinə didən kim. Belələriylə Qarabağı ala bilərdik?!

Doğrusu, indi o vaxtlara boylanıb baxanda düşünürəm ki, əhsən bizimkilərə. Necə baş çıxartdılar bu vəziyyətdən, necə ağılla və tədbirlə hərəkət elədilər. Bilirsiniz, ən böyük bəla nədi? Savadsızlıq.

Üstünə tərbiyəsizlik də gələndə olur faciə.

Cahillərin sayı çoxalanda da bu olur millətin faciəsi. Məncə, bizim dərdlərimizin çoxu da elə belə cahillərin ucbatından baş vermişdi. Vaxtilə doğru-dürüst siyasət apara bilməyən gədə-güdənin, Qarabağı satan, torpağımızı qoyub gedən qansız, əqidəsiz cahillərin...”

Günel Anarqızı “Sərhədsiz səma” radio - pyesində siyasi mənzərəni canlandırır. Birinci Qarabağ müharibəsinin uğursuzluqlarının səbəblərinə aydınlıq gətirir. Bu siyasi məqamlara toxunan müəllif, şəhidliyin ali zirvə olmasını təbliğ edir: “Hə, nədən danışırdım... O uşaqdan. Şahiddən.

Adı eləydi. Qəribədi, adı da sanki onun nə vaxtsa şəhid olacağını bilirdi, o tale yükünü, şəhidlik ruhunu özündə daşıyırdı.

Şahid əvvəldən ön cəbhəyə yazılmışdı. Deyirdi ki, ehtiyatda olmaq istəmirəm, mən cəbhəyə vuruşmaq üçün gəlmişəm”.

Müəllif şəhidliyin müqəddəs olmasını Şahidin dili ilə təqdim edir: “Öldüm. Daha doğrusu, şəhid oldum. Vətən uğrunda döyüşdə arxadan vurulan düşmən gülləsinə tuş gəldim. Sonra da sən məni vuran namərdi vurdun. Ürəyimi deşib keçən güllə həm də sənə dəymişdi, güllə üzərindəki qanım sənə qanınla qarışmışdı, beləliklə həm də qan qardaşı olmuşduq...”

Günel Anarqızının “Sərhədsiz səma” radio - pyesində dialoqlar kəsərlı ideya və fikirlər ifadə etməsilə diqqəti cəlb edir. Həmin dialoqlar vasitəsilə yalnız pyesin qəhrəmanları Azər və Şahidin daxili aləmləri deyil, cəmiyyətin sosial məqamları da açıqlanır.

Çingiz Ələsgərlinin “Şahidə çevrilən şəhid” pyesində şəhidlik obraz kimi təqdim edilir. Müəllif müharibəni bir insanın, bir dövlətin problemi kimi deyil, cəmiyyətin ümumproblemi kimi açıqlayır: “Müharibə bir nəfərin, 100 nəfərin müharibəsi deyil, müharibə millətin, xalqın müharibəsi olmalıdır.”³⁶ Müharibədə qardaşını itirmiş Səidin bu fikirlərinə münasibət bildirən Aydın Dadaşovun yanaşması diqqəti cəlb edir. Aydın Dadaşovun Səidin “cümlələri cəmiyyətdəki müəyyən bir zümərənin fikrini səciyyələndirir”³⁷ kimi qeyd etməsi özünü doğrultmur. Çünki Səidin fikirləri cəmiyyətin, hətta deyərdim ki, bəşəriyyətin müharibəyə olan münasibətlərini səciyyələndirir.

“Ümid” filmində də şəhidlərin yüksək dəyərləndirilməsi təbliğ edilir. Biz bunu ananın Şəhidlər xiyabanında oğlunun məzarını taparkən, mollanın anaya dediklərində görürük. Mollanın sözləri şəhidlərin ölməz obrazını canlandırır: “Sənin oğlun göylərdədir. Allahın dərgahındadır. Allah öz şəhid bəndələrini çox sevır, onları uca tutur. Onları islamın sütunu adlandırır. Sevin, sevin, ana, sənin oğlun ölməyib. O, göylərdə yaşayır. Mələklər, hurilər, qılmanlar içindədir. O səni görür, sən onu görə bilməzsən. O bizdən ali qatda yaşayır”.

Elçin Hüseynbəylinin “Qaçaq qocalar” pyesində əsas obraz kimi Bakı şəhərində qaçqın həyatı yaşayan iki qocanın obrazı diqqəti cəlb edir. Müəllif Qarabağ müharibəsinin ağrı-acılarını döyüş səhnələri ilə deyil, xalqın keçirdiyi iztirabla əks etdirir. Mahmudlu kəndindən olan keçəl Usub (Yusif) və sırtıq Mamed (Məhəmməd) olan iki qocanın işğal altında olan Qarabağ torpaqlarına qayıdış istəyi qabarıq şəkildə təqdim edilir. Müəllif pyesdə Usubla Mamedin obrazı ilə yanaşı “xatirə”ni də obraz səviyyəsinə yüksəldir. Elçin Hüseynbəyli “xatirə” əsasında hər iki qocanın keçmişinə qayıdır. Keçmişin qocaları buraxmaması, onların keçmişə qayıtmaq arzusu erməni əsirliyində olan kəndlərinə getməsinə vadar edir. Qocaların qoyub gəldikləri kənddə heç nəyin dəyişmədiyinə inamları da müəllif tərəfindən təqdim edilir. Keçmişə can atan Usubla Mamed hamıdan gizləncə kəndə qayıtmağı düşünərək, qatarla Horadizə, oradan da piyada erməni əsirliyində olan kəndlərinə qayıtmağı qərarlaşdırırlar.

Elçin Hüseynbəylinin Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən bu pyesdə xalqın torpaqlarını azad edəcəyi ümidi qabardılır. Müəllif pyesdə ermənilərin mənfur əməllərinə işıq salaraq, onların tipikləşmiş surətini yaradır: “Hansı Qarabağ, ə? Hanı bizim qohumlar, hanı bizim qonşular, hanı dədələrimizin qəbirləri, başdaşlarını da çıxarıb aparırlar, ə? Ə, bəs bu ca-

³⁶ Ç. Ələsgərli, *Pyeslər*, Bakı 2006, 160 səh. s. 185.

³⁷ A. Dadaşov, *Müasir Azərbaycan Dramaturgiyası*, Bakı, “Elm və təhsil”, 2012. 304 səh. s. 137 // web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=276297&pno=59.

maat hanı?” Müəllif “hanı dədələrimizin qəbirləri, başdaşlarını da çıxarıb aparırlar” cümləsi ilə də erməni yaraqlılarının vandalizmini əks etdirir.

Müəllif Mamedin, yəni Məhəmmədin “ə, *bəs bizimkilər deyirlər ki, yüz il keçsə, Qarabağ bizimdi*” fikirlərində xalqın inamının məhv olmadığını əks etdirir. Bu inamı Elçin Hüseynbəyli pyesdə güllə səslərinə, düşmənin yaxınlaşmasına əhəmiyyət verməyən qocaların sevinclə qışqıraraq hamını el-obaya dönməyə səsləyən çağırışlarında əks etdirir. Bu çağırışlarda insanların zəfərə inamı da özünü göstərir.

Nəticə

XX əsrin 90-cı illərindən başlanan, yaşadığımız günə qədər davam edən Qarabağ uğrunda vuruşmanın dram əsərlərində, ssenarilərdə, filmlərdə əks etdirilməsinin iki qismə bölünməsi diqqəti cəlb edir:

1. Birinci Qarabağ müharibəsi
2. 44 günlük Vətən müharibəsi.

İki dövrə bölünən Qarabağ müharibəsi Azərbaycan xalqının milli şüuruna, mədəni irsinə təsirsiz ötüşmədi. 44 günlük Vətən müharibəsinin xalqın qan yaddaşına zəfər, qalibiyyət kimi daxil olması danılmaz faktdır. Hətta, 2016-cı ildə dördgünlük İkinci Qarabağ müharibəsi kimi xalqın tarixi yaddaşına yazılmış Aprel döyüşləri də bu iki müharibə arasında keçid rolunu oynadı.

Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış dram əsərlərin, ssenarilərin, lentə alınmış filmlərin Birinci Qarabağ müharibəsi və Vətən müharibəsinin zaman kəsiyində janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazlar qaleriyası, bədii dil baxımından fərqlənməsi diqqətdən yayınmır. Birinci Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş dram əsərlərində, ssenarilərdə, filmlərdə gələcəyə nikbin ümid əksini tapırdısa, Vətən müharibəsinə həsr edilmiş dram əsərlərində, ssenarilərdə, filmlərdə qələbə əzmi, qələbənin təntənəsi əksini tapır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərləri, ssenariləri və filmləri xalqın tarixi yaddaşını əks etdirir. Onların istər müasir dövrümüzdə, istərsə də gələcəkdə xalqın yaddaşına çevriləcəyi labüddür. Vətən müharibəsində əldə edilmiş zəfər, qələbə sevincinin və qürurunun əks etdirilməsi yaranacaq dram əsərlərinin, ssenarilərinin və filmlərin əsas ana xəttini təşkil edəcək və bu da gələcək nəslin milli şüurunun formalaşmasına təkan verəcək. Yaranacaq yeni dram əsərlərində, ssenarilərdə və filmlərdə sona çatan torpaq həsrəti ilə bərabər azad olunmuş torpaqlara böyük qayıdışı da əks etdirə biləcək nümunələrin yaradılmasına yazarların diqqətinin yönəldilməsini zərurətə çevirir.

Ədəbiyyat

“Qobustan” jurnalı. № 2, 2000.

“Xalq qəzeti”. 8 avqust, 2006.

ANARQIZI, G: Sərhədsiz Səma, “Ulduz” jurnalı, № 11, 2020.

- M. Arif: Seçilmiş Əsərləri, 3 cildə. I c. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1967.
- AXUNDOV M. F: *Mirzə Aganın Pyesləri Haqqında Kritika*, Bədii və fəlsəfi Əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987.
- AZERİ L: *Nabat-müharibə Kadr Arxasındadır*, “Mədəniyyət” qəzeti, 13 avqust, 2014.
- CƏFƏR, M: *Dahi Sənətkar*, “Kommunist” qəzeti, 7 aprel, 1973.
- DADAŞOV, A: Müasir Azərbaycan Dramaturgiyası, Bakı, “Elm və təhsil”, 2012 // web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=276297&pno=59;
- ƏHMƏDLİ B: *Dramaturq: Sənət və Həqiqət*, Bakı, 2011.
- ƏLƏSGƏRLİ Ç: *Pyeslər*, Bakı, 2006.
- ƏLİYAR A: *Xaribülkül*, “Ulduz” jurnalı. №5, 2021.
- ƏMİRLİ Ə: Bircə addım. Dram. “Azərbaycan” jurnalı. № 11, 2021.
- Eyvazov S: Xalq yazıçısı Elçinin dramaturgiyası, Bakı, 2008.
- HƏBİBBƏYLİ İ: Ön söz, yaxud mənəvi-ictimai mühitin bədii dərki // N. Cəfərovun “Hüseynbala Mirələmovun yaradıcılığı və ya ədəbi tərcümeyi-halı. AzAtaM, Bakı, 2014.
- <https://cenub.az/4295-li-mirli-o-xanmn-yaradcl-dbiyyatmzda-hadis-dir-msahib.html>;
- <https://kulis.az/xeber/media/firuz-mustafanin-dramaturgiya-meruze-si-41077>.
- <https://manera.az/index.php?newsid=13242>.
- https://musavat.com/news/qarabag-heqiqetlerinden-behs-eden-son-nefesedek-trillerinin-teqdimati-oldu-fotolar_518883.html.
- İSRAFİLOV H: *Ötlülər*, Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1966.
- KAZIMZADƏ A: *Kino və zaman*, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2016.
- MÜKƏRRƏMOĞLU M: Geriyə yol yoxdur, “Qobustan” jurnalı. №1, 1999.
- NƏCƏFZADƏ Q: Ölüm o dünyada qaldı. “Azərbaycan” jurnalı, № 12, 2020.
- PAŞAYEVA, N: Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı (Xalq yazıçısı Elçinin yaradıcılığı əsasında). Bakı. 2004.
- Pyesin əsas komponentləri - Əli Əmirlinin ustad dərsi Süjet və onun qurulması (IV dər) // <https://525.az/news/183297-pyesin-esas-komponentleri-eli-emirlinin-ustad-dersi>.
- Погодин Н.Ф. С чего начинается пьеса. Изд. Советская Россия. 1969.

Extended Abstract

Genre Characteristics, Problems And Images Of Dramas Works, Scenarios, And Films Which Reflect The Theme Of Karabakh In Azerbaijan Literature Of The Independence Period

The genre feature of drama works, screenplays, and films reflecting the Karabakh theme in the Azerbaijani literature of the period of independence is of interest. Drama works, screenplays, and films that present the events of the First Karabakh War and the Patriotic War to the public do not leave an impact on the national consciousness. For example, dramaturgy, which is the most conservative type of literature, influences the literary life and stimulates the development of artistic thought. It is noted by researchers that creating an artistic example in a dramatic type is a responsible job.

Drama works, screenplays and films depicting the First Karabakh War and the Homeland War participate in the role of passing on the events of historical memory to the future generations.

The influence of the war on the people's life is revealed in the problems of drama works, screenplays and films reflecting the subject of Karabakh in the Azerbaijani literature of the period of independence. Also, a small model of the people's life during the war was created and presented to the society interactively. The subject of war is not an artistic material against the background of real-life events, but an artistic vision of the historical stage that society has passed through. The ideas of our national unity, Azerbaijanism, and the liberation of our lost lands, which have become the cornerstone of the struggle for the liberation of Karabakh, are mainly manifested.

When we look at our independence era dramaturgy, its evolution over tradition is not overlooked. Innovation should not be overlooked during this evolution. It is appropriate to divide the representatives of the dramaturgy of the period of independence into two groups in terms of tradition and innovation.

The fact that the Azerbaijani dramaturgy, which attracts attention with its dramaturgical excellence and fullness of characters, has rich genres, is emphasized by researchers. There is a difference of opinion among researchers. Some researchers claim that Azerbaijani drama is monotonous, while others claim that it is "various and diverse" in terms of genre.

It is a known fact that tragedy, comedy and drama belong to the dramatic genre. The genres of the dramatic type reflect the public - social landscape, characteristic life events, the depth of conflicts with artistic reality. For example, a tragedy is based on a tragic conflict, it shows the intractability of social contradictions. Tragedy often ends with the death of the hero. Comedy, on the other hand, has a satirical or humorous character that reflects the customs of a certain social environment. Drama

reflects the description of dramatic clashes and situations, not of a sharp, tragic nature, great intensity of action.

When we pay attention to the genre characteristics of drama works, scripts and films reflecting the Karabakh theme in the Azerbaijani literature of the period of independence, we witness that they are mainly presented in the genre of drama and tragedy. This is related to the topic. Tragedy and drama are shown in fiction and documentary films and dramas depicting the First Karabakh War. In contemporary Azerbaijani dramaturgy, works covering the subject of Karabakh attract attention due to the urgency of the tragedy. This comes from the purpose of reflecting the tragedy of the people.

Drama is located at the intersection of verbal and theatrical art. It has unique characteristics. These are things to keep in mind when reading a play (or watching a play). A work depicting events and characters, that is, drama, is based on action.

Drama combines the image of characters and events in direct action and self-expression. With the development of action in the drama, human relationships and the world of feelings are revealed. The main driving force of movement development is conflict.

Drama text is divided into parts called acts. Acts, in turn, are divided into scenes, as well as pictures. Since there is no place for description in the drama, the speech of the characters becomes the main tool. The speech of the characters is in the form of dialogues, monologues and replicas.

The influence of the war on the people's life is revealed in the problems of drama works, screenplays and films reflecting the subject of Karabakh in the Azerbaijani literature of the period of independence. Also, a small model of the people's life during the war was created and presented to the society interactively. The subject of war is not an artistic material against the background of real-life events, but an artistic vision of the historical stage that society has passed through. The ideas of our national unity, Azerbaijanism, and the liberation of our lost lands, which have become the cornerstone of the struggle for the liberation of Karabakh, are mainly manifested.

The problem of dramatic works, scripts, and films reflecting the subject of Karabakh in Azerbaijani literature of the period of independence mainly reflects the problems of the nation in two directions: The First Karabakh War and the Homeland War. It is a natural process that the topics surrounding these wars differ from each other. Dramas, screenplays, and films depicting the First Karabakh War depict homesickness, land loss, life as a refugee, the destruction of innocent people, and hope for the return of Karabakh lands. The Patriotic War is about the return of the Karabakh lands, the achievement of victory, the celebration of victory, etc. reflects.

Of course, the dramas covering the First Karabakh War reflect the Karabakh problem, the occupation of the territories, the restoration of territorial integrity, and the military intervention of the territorial claims of Armenians, written in the historical memory of the nation. Victory and victory become one of the main themes in the dramas related to the Patriotic War.

The gallery of images in the dramas, scripts, and films reflecting the Karabakh theme in the Azerbaijani literature of the period of independence serves to reflect the people's blood memory. Among the images, the creation of prototypes of historical figures is not overlooked. It is possible to face the illumination of the pages that have become the blood memory of the people, raising some points to the level of images.

The problem of dramatic works, scripts, and films reflecting the subject of Karabakh in Azerbaijani literature of the period of independence mainly reflects the problems of the nation in two directions: The First Karabakh War and the Homeland War.

Ağıtların Vatan Sevgisi ve Mensubiyet Şuurunu Pekiştirme İşlevinin Sivas Ağıtları Üzerinden Bir Değerlendirmesi

An Evaluation Of The Function Of Laments To Strengthen Consciousness Of Paternity And Belief On Sivas Laments

Cansever KAYAPUNAR KESKÜL*

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul, Türkiye.

Orcid Id: 0000-0002-6987-852X

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Cansever Kayapunar Keskül
İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye.

E-posta / E-mail:
canseviu@hotmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
28 Nisan 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
24 Ağustos 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:
Cansever Kayapunar Keskül, "Ağıtların Vatan Sevgisi ve Mensubiyet Şuurunu Pekiştirme İşlevinin Sivas Ağıtları Üzerinden Bir Değerlendirmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 265, İstanbul 2023, s. 217-230.

doi: 10.55773/tda.1289359

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Ağıtlar, bireyin yarattığı ancak toplum tarafından yaşatılan metinlerdir. Bunun sebebi, ağıtların sözlü kültür ortamında yaratılması ve çoğunun zamanla anonim özellik kazanmasıdır. İcra ortamında yakılan ve dile dökülen ağıt, topluma kazandırılır ve kültürün ürünü olur. Sosyal belleğin bir kültür ürününü yaşatması için o yaratının topluma katkı sağlaması, işlevsel olması gerekir. Ağıtlar, acının paylaşıldığı tören ortamında söylendiği için toplumu bağlayan, ortak acıların ortak dile aktarılmasını sağlayan ürünlerdir. Dil başta olmak üzere birçok kültürel değer ağıtlar aracılığıyla gelecek kuşaklara aktarılır.

İnsan hayatını etkileyen ve derin üzüntüyle karşılık bulan her olay ağıta konu olur. Ağıtların genellikle ölüm hadisesinden sonra tören esnasında ortaya çıkması duyguların doğal biçimiyle yansımalarının da sebebidir. Yaşamın doğal akışında ortaya çıkan bu duygular, ölüm olayından sonra bireyler ve toplum üzerinde psikolojik ve toplumsal etkiler yaratır. Ağıt yakılan icra ortamı birlikte ağlamayı, acıyı birlikte göğüslemeyi, cenazeyi omuzlamayı, toprağa vermeyi, ölü için gelen kalabalığı birlikte ağırlamayı gerektiren şartları içinde barındırır. Bütün bu paylaşımlar, bir yandan bireyi acı karşısında ayağa kaldırırken, diğer yandan da içinde bulunduğu toplumla bağlarını kuvvetlendirir. Ağıdı yakılan kişinin savaş, doğal afet, terör gibi toplumsal bir hadise sonucu vefatı, bu kaynaşmayı daha da pekiştirir.

Bu makalede Sivas ili ve ilçelerinden derlenen ağıt metinlerinden yola çıkılarak bu metinlerin vatan sevgisi ve mensubiyet şuurunu pekiştirme işlevi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ağıt, Ölüm, İşlev, Vatan.

Abstract

Laments are texts created by the individual but kept alive by the society. The reason for this is that laments are created in the oral culture environment and most of them gain an anonymous feature over time. The lament that is

burned and voiced in the performance environment is brought to the society and becomes a product of culture. In order for social memory to keep a cultural product alive, that creation must contribute to society and be functional. Lament are the products that bind the society and ensure that the common pain is conveyed in a common language, as they are sung in a ceremonial setting where the pain is shared. Many cultural values, especially language, are transferred to future generations through laments.

The emergence of laments during the ceremony after the death event is also the reason for the reflection of the emotions in their natural form. These feelings, which emerge in the natural flow of life, create psychological and social effects on individuals and society after death. The lamented performance environment includes conditions that require crying together, facing pain together, shouldering the funeral, burial and hosting the crowd that came for the dead together. All these sharings, on the other hand, strengthen his ties with the society he lives in. The death of the lamented person as a result of a social event such as war, natural disaster or terrorism further reinforces this fusion.

In this article, based on the lament texts compiled from Sivas province and its districts, the function of reinforcing patriotism and affiliation consciousness of these texts will be evaluated.

Keywords: Lament, Death, Function, Homeland.

1. Giriş

Toplumun derinden etkileyen ölümler, doğal afetler, savaşlar, ayrılıklar ağrıların başlıca temalarıdır. Alanda yapılan derleme çalışmaları ve tarihten bugüne yansıyan ağıt metinleri incelendiğinde; ölüm konulu ağıtların toplum psikolojisinde daha geniş yer tuttuğunu söylemek mümkündür. Makalemizde de gerek toplumsal gerek bireysel bir olay neticesinde gerçekleşen ölüm üzerine yakılan ağıtlara yer verilecektir.

Ağıt, toplumsal veya bireysel bir acı neticesinde ortaya çıkar. Acının niteliği ne olursa olsun ağdın kaynağı bireydir ve acının bireyin gönül süzgecinden geçen hali ağıda yansır. Ancak söze dökülen acı artık topluma mal olur ve zamanla ona hayat veren bireysel kimlik unutulur.

Ölenin ardından yas tutulması ve ağıt yakılmasının toplumsal kimlik boyutunun da bulunduğunu belirtmek gerekir. Toplumsal kimlik olarak adlandırılan sosyal aidiyet bilinci, ortak bir dilin konuşulması ya da daha genel bir ifade ile ortak bir simgesel sistemin kullanımı ile ulaşılan ortak bilgi ve belleğe katılıma dayanır. Toplumsal kimlik, onu biçimlendiren, daha doğrusu yeniden üreten belli bir kültürel sisteme denk düşer. Kültürel sistem, ortak kimliğin dayandığı ve kuşaklar boyunca sürdürüldüğü araç niteliği taşıyan kişi, ölüp gitmiştir. Ancak ölü haliyle bile bir kimliğe sahiptir; çünkü ağıt yakılan kişi, hâlâ bizim bir parçamızdır. Ortak kimlik, ölümden sonra da sürdürülür. Kaybedilen varlığın bir daha geri gelmemesi durumu, ölümlerin toplumdaki uzun süre devam ettirir. Acı ve üzüntü toplumsal kalıplar içinde ifade edilirken, ağıtlar, ölümlerin başında bir ayin/töreni anımsatır.¹ Ağıt metinlerinin toplumsal rolü de burada başlar.

Tören kavramı içinde töreyi, örfü, âdeti, geleneği barındıran kolektif bir icra biçimidir. İçeriği ne olursa olsun törenler, toplumun nesiller boyunca

¹ Abdullah Özbolet ve Saffet Kartopu, "İsyan ile Teslimiyet Arasında: Ağıtlarda Kader İnancı", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 7/3, Ankara, 2012, s. 1963.

oluşturduğu kültür kalıplarının dışavurumudur. Ağıtların ortaya çıktığı ölüm törenleri de bu kültür kodlarını içinde barındırır. Sosyal şuurun geleceğe bıraktığı anonim sözler olarak tanımlatabileceğimiz ağıtlar da kendi içinde ait olduğu toplumun değerlerini, insan ilişkilerini, bireyden beklentilerini, kültür dokusunu yansıtır. Acıyı paylaşmak ve kara günde bir olmak her şeyden önce bireyin topluma mensubiyet şuurunu geliştirir. Birey ve toplum arasındaki müstereklerin pekişmesine yardımcı olur.

2. Vatan Sevgisi ve Mensubiyet Şuurunu Pekleştirme İşlevi

Millet olmanın gereklerinden biri de ortak vatanda birlikte yaşama isteğidir. Millet, aynı toprak parçası üzerinde, ortak bir tarihle geleceğe yürüyen gönüllü bir topluluktur. Ancak mensubiyet duygusuyla birbirine bağlanan toplumlar, istiklal ve istikbal için yaşama, mücadele etme ve hatta ölme kararlılığında olurlar.

Topluluğun birlikte yaşadığı anlar ve anılar ne kadar çok olursa mensubiyet duygusu da o oranda yükselir. Ölüm; verdiği duygu yoğunluğu ve devamında gelişen ritüellerle, birlikteliğin kuvvetle yaşandığı anlardan biridir. Ölen karşısında duyulan yoksunluk ve korku hissi beraberinde toplumları bir araya getirmiştir. İnsan, ölümle dolaysız bir bütünleşmeyi seçmiş; cenaze törenleri veya hasta ziyaretleri dünyanın neresinde olursa olsun soya ilişkin, herkesin katıldığı bir olay haline gelmiştir.² Bu durum acı anındaki ihtiyaç ve yakınlaşmayla birlikte bir yandan toplumsal dayanışmayı kuvvetlendirirken diğer yandan da bir topluluktan alınan güçle ve o topluluğun içinde kendini güçlü hissetme duygusuyla birleşerek mensubiyet şuurunu pekiştirmektedir.

Savaşlar, doğal afetler ve hastalıklar gibi toplum üzerinde iz bırakan veya beklenmedik andaki ölümler gibi fert üzerinde müessir olan muhtelif hadiseler, ağıtların doğmasına neden olmuştur. Milletimizin tarihinde onulmaz yaralar açan savaşlarda verilen binlerce şehidin acısı, geride kalanların çektiği yokluk, kıtlık, hastalık gibi sıkıntılar ağıtlar vasıtasıyla günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu savaşlardan biri de Çanakkale muharebeleridir. Çanakkale Türküsü adıyla anılan ve “Çanakkale içinde vurdular beni / Ölmeden mezara koydular beni / Of gençliğim eyvah...” diye dillerde dolaşan ağıt, önce bir şehit üzerine söylenmiş, daha sonra anonimleşerek hem söyleyicisi unutulmuş hem de bütün şehitlere ve Mehmetçiklere hitap eder hale gelmiştir. Bu ağıttan anlaşıldığı üzere Çanakkale Savaşı'na genç yaşlardaki insanların katıldığı, şehitlerin çok olduğu ve vatan uğruna girilen mücadele ağıtta yerini bulur. Dolayısıyla, *ağıtlar tarihimizin gün yüzüne çıkmasında ve toplumsal değerlerin ifade edilmesinde en önemli araçlardan biridir.* İşte, bu olayların unutulmaması ve korunması için bu sözler, ağıt hâline getirilip, hafızada daha kolay kalması sağlanarak gelecek kuşaklara aktarımı gerçekleştirilmiştir. Bu konuda Dursun Yıldırım şu ifadeleri kullanmıştır:

² Ayten Zara, “Kayıplar, Yas Tepkileri ve Yas Süreci”, *Yaşadıkça, Psikolojik Sorunlar ve Başa Çıkma Yolları*, İmge Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 549.

“Tarih, tarihî gerçeğe aykırı gördüğünü inceleme alanı dışına çıkartırken, folklor; tarihi olgu veya eylemi, ulusun sözlü hafızasında tespit ve muhafaza edilmiş biçimi ile, ona ait olanın tabiatını, toplumun ve toplum yapısının, toplumsal kurumların, insan ve toplum ilişkilerinin özelliklerini buldukları durum ve bağlam içinde anlamak için inceler.”³ Bu nedenle ağıtlar, meydana gelen bir olayın sonunda icra edildikleri için hadiselerin ayrıntılarını ele alan bir özellik de göstermektedir.

Ağıtlar, halkın duygu ve düşüncelerini, acıklı ve kendine has bir üslupla yansıtan türkülerdir. Lomax'a göre halk türküleri, bir yerde doğan kimse ile onun kökleri arasında temel bir bağ kuran unsurdur ve kişiyi kendi kültüründeki doğal etkinliklere hazırlar.⁴ Müzik insan ruhuna doğrudan hitap ettiği için toplumu birbirine bağlayan önemli bir yoldur. Geçmişten günümüze tören atmosferinde şekillenen, ilahi temele dayanan, maddi ve manevi kültür unsurlarını içinde barındıran müzik, sosyal hayatta da önemli yere sahiptir. Ağıt gibi doğal icra ortamında ve acıya bağlı bir tepkiyle ortaya çıkan türde ise bu durum daha da önem kazanır. Dayanışma ve kültürel etkileşim ağıtların icra edildiği yas törenlerinde ön plana çıkar. Öyle ki taraflar arasındaki husumetler bile ölüm söz konusu olduğunda unutulur. Ağıt metninde durum şöyledir:

“Efendisi düğün kurmuş
Arap atlar yarışıyor
Ayan olsun ayan sunam
Ganlı, kinli barışıyor.” (SA-4/4)⁵

Ağıt yakmak için bir araya gelen kişiler arasında sosyal ilişkiler gelişir, dayanışma artar ve bu da toplumsal bütünlüğün gelişmesine, dolayısıyla sosyal paylaşımın gerçekleşmesine vesile olur.⁶ Sedat Veyis Örnek, yasin toplum tarafından bizim için önemli olarak tanımlanmış insanların ve yakınlarımızdan birinin kaybıyla duyulan acı ve üzüntüyü toplumsal kalıplar içerisinde ifade etme olduğunu söyler.⁷ Bu durumda şunu söyleyebiliriz: Ölüm acısı bireysel tepkilere neden olurken yas dediğimiz olgu toplumsaldır ve toplumun koyduğu sınırlar, kurallar içinde yaşanır. Bu durumda ölüm, sosyal bir kimliğe bürünür ve etrafında teşekkül eden ritüeller, törenler, gelişen davranışlar kültür değeri kazanır.

Gittikçe küreselleşen ve tek tipleşen dünyada, farklılık ve kendi olarak ifade edilebilecek özgünlüklere sahip olmak, çağdaş folklor tanımlarının temelin-

³ Dursun Yıldırım, *Türk Bitiği Araştırma ve İnceleme Yazıları*, Ankara, Akçağ Yayınları, 1998, s. 90.

⁴ Gülay Mirzaoğlu, “Anlatı ve Müzik İlişkisi Bağlamında Halk Hikâyelerinden Halk Müziği Dağarcığına Geçen Türküler”, *Mustafa Öztürk'e Armağan*, İstanbul, Kesit Yayınları, 2015, s. 15.

⁵ Cansever, Kayapınar Kesgöl, *Sivas Ağıtlarının Halkbilimi Yöntemleriyle İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2022, s. 373.

⁶ Veyisel Şahin, “Kültürel Bellek Mekâmı Olarak Türküler”, *Kültürümüzde Türkü Sempozyumu Bildirileri*, Sivas, Es Ofset Matbaacılık, 2013, s. 193.

⁷ Öykü Terzioğlu, “Metin ve Aksiyon/Performans Olarak Ağıt ve Edim Bilim”, *Millî Folklor Dergisi*, S. 118, Yıl: 2006, s. 120.

de bulunması gereken kodlar arasında yer almak, ortak bellek veya paylaşılan deneyim oluşturmaktır. Bütün bu durumlardan sonra denilebilir ki bireye kolektif bağları bir görev, bir amaç yükler. Bu sorumluluk, genellikle geleneği temsil edenin belirlediği sınırlar dâhilinde geleneği uygulama ve aktarmadır. Bu durumda gelenek, insanı kendi grubu içerisinde görünür kılarken çeşitli söz, davranış, ritüel aracılığıyla geçmiş bağlarını, kimliğini bütüncül olmasa bile koruma şansı verir.⁸ Bu kimlik ve etrafında oluşan bağlar farkında olmadan bireyin hayata tutunmasını, yaşadığı topluma ve dolayısıyla toplumun bir parçası olarak kendine anlam yüklemesini sağlar. Bulunduğu toplumdan kendisini soyutlayan ve anlamlı birliktelik kuramayan bireylerin de yaşamdan haz alması zorlaşır. Millet olabilmek bütünde, milletin içinde millî benlik sahibi birey olmak da özeldir birbirine bağlı ve önemlidir. Ağıtlar, özellikle ortak düşman karşısında kimliğiyle var olma mücadelesi veren kişiler için yakıldığında; bir yandan düşmanı öteki olarak belirginleştirirken, diğer yandan *kendine* olan sevgi ve bağlılığı da pekiştirir. Ülkemizin gündemini uzun süre meşgul eden ve bugün de milletçe canımızın acısı olan teröre karşı mücadele verirken 1998 yılında şehit düşen Hasan'ın ağıtında düşmana karşı hissedilen kimlik duygusu şöyledir:

*“Goşarah mezere vardım
Askerler selama durmuş.
Anaşitin adı batsın
Sol böğründen nasıl vurmuş.”* (SA-21/4)⁹

Terör, Türk toplumu için yaradır. Hikâyesi nereye yazılırsa yazılsın; Türklerin bulunduğu her yerde, aynı acıyla okunan şehadet haberi milletin yaklaşıp kırk yıldır ortak acısıdır. Sivas'ta derlenen şehit asker ağıdında bu acı dile dökülür:

*“Yüreğim yanıyor nasıl anlatam
Hain teröristin işini oğul
Nasıl sabır edem nasıl unutam
Yaktın ciğerimin başını oğul.”* (SA-81/1)¹⁰

Aidiyet duygusunun en önemli simgelerinden biri bayraktır. Bayrak aynı zamanda millî şuurun tetiklediği istiklâl duygusunun da olmazsa olmazıdır. Bayrak sevgisi ağıtlarda yer alır:

*“Yaptılar örf, âdet, makam töreni
Dedim ki seyredem, bakam töreni
Açtın al bayrağı takam töreni
Kurşunlar süslemiş döşünü oğul.”* (SA-81/7)¹¹

⁸ Filiz Güven, “Ölü/Ölüm Etrafında Gelişen Kült İnançlar ve Grubun Yeniden Bütünleşmesi (Sinop Lala Köyü Örneği)”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 12, S. 27, 2019, s. 550

⁹ Kesgül, *a.g.t.*, s. 402.

¹⁰ *A.g.t.*, s. 537.

¹¹ *A.g.t.*, s. 537.

Töre takmak, düğünde hediye vermek anlamında kullanılan bir deyimdir. Ağıtta bayrağın töre olarak takılması ile şehadetin düğüne benzetilmesi söz konusudur. Benzer bir durum, gazilik için de geçerlidir. Kınalı kuzu Ahmet'in ağıdında gaziliğe verilen önem gözlenir:

*“Durdurun atını binek taşında
Gazilik nişanı nazlı döşünde
Gınaman gonşular, nasıl edeyim
Ahmet'im de yirmi dokuz yaşında.”* (SA-67/1)¹²

Güneydoğu Anadolu yüzyıllardır Türklerin vatanıdır. Son yıllarda özellikle dış kaynaklı beslenen terör odaklarının verdiği acılarla ülke insanının belleğinde acıyla anılır olmuştur. Çünkü birçok ailenin ocağına ateş düşmüş; asker, polis, öğretmen, bölgeye giden gençler memleketine şehit olarak dönmüştür. Bu nedenle denilebilir ki güneydoğu ülkeye mensubiyet duygusuyla bağlı olan her Türk'ün travmasını içinde barındırır. Öyle ki, verilen şehitlerle birlikte güneydoğu bu topraklara kan bağıyla bağlanmıştır. Diyarbakır'da görev yaptığı sırada şehit edilen polisin ağıdında mekâna yansıyan acı dile gelir:

*“Diyarbakır derler dört yanı kale
Babam mezarına diksin gül, lale
Kavruldu bedenim, düştüm bu hale
Merhem sürüp yaran yağlayamadım.”* (SA-80/5)¹³

Ağıtlarda bulunan yer adlarını kültürel belleğin önemli bir değeri olarak görmek gereklidir. İnsanın çevresiyle kuracağı güvenli ontik ilişkide bu bakımdan ağıtlar önemli kültürel işlevi yerine getirmektedir.¹⁴ Mekânla bütünlereşek tarihe ve sözlü kültüre yazılan acılardan biri de Türkler için Sarıkamış'tır. Sarıkamış, ortak millî benliğe kazınan birçok ağıdı, destanı, hikâyeyi içinde saklar. Millî benliğin bugün donarak hatırladığı elim tarihi, kolektif bir anımsamaya dönüştüren Sarıkamış adının ağıda yansımaları da dayanışma ve ortak şuurun işaretidir:

*“Sarıkamış ne karalı,
Kimi ölmüş, kimi yaralı
Daha bunu duyan var mı
Dünya âlem bulunaltı.”* (SA-72/4)¹⁵

Babasız kalan çocuklar, evladını kaybeden analar, eşsiz gelinler de bu toprakların acıyla hatırladığı ve bildiği yaşanmış hikâyelerin kahramanlarıdır. Özellikle seferberlik yıllarını hatırlayanlar, bu sözcüğün hangi yaşanmışlıkları içinde barındırdığını bilirler. Bugün o yılları hatırlayanların sayısı azalmış

¹² A.g.t., s. 513

¹³ Kesgöl, a.g.t., s. 536.

¹⁴ Ramazan Ergöz, “Kültürel Bellek Mekânı ve Millî Kimlik Yaratmada Pınarbaşı Ağıtlarının İşlevi”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, S. 47, Yıl: 2020, s. 37.

¹⁵ Kesgöl, a.g.t., s. 523.

olsa da ağıtlarda acıları tazedir. Bir seferberlik ağıdında kimsesiz kalan hanelerin durumu şöyle yansıtılır:

*“Kaman’da kimse kalmadı
Redif gitti sürüyünen
Hangi eve vardımısa
Bir gelin var karıymın.”* (SA-72/3)

Türkü icrasının üslubu ve kültür arasındaki paralellikleri inceleyen kapsamlı bir çalışmanın sahibi olan Lomax, halk türkülerinin kültür içindeki işlevinin dinleyicilerin yurtlarına ve mensup oldukları toplumlara karşı besledikleri duyguları kuvvetlendirerek bir güvenlik duygusu oluşturmak olduğunu belirtir.¹⁶ Kurtuluş Savaşı yılları, ortak tarihin, kültürün ve istiklâl duygusunun bugüne yansısı olarak hatırlanan ve dayanışmayı esas kılan anıları içinde barındırır. Bu dayanışmanın lideri Mustafa Kemal ve halkın ona sevgisi de ağıda yansır:

*“Urus pek dayanır kışa
Teyyaresi benzer kuşa
Ankara’da Kemal Paşa
Ömrümden al, sen çok yaşa.”* (SA-76/1)¹⁷

Türklerin hafızalarına kahramanlık destanları ve ağıtlarla kazınan istiklâl mücadelesi birliğin zaferidir. Bu birliğin temelinde de milli bağ ve aidiyet duygusu vardır. Kemal Paşa için yazılan ağıtta düşmana karşı oluşan bu dayanışma ve özgüven vardır:

*“Diyar-ı Rum’dan devletler
Bize neydecek ki itler
Yürüyün civan yiğitler
Kelle verin baştan.”* (SA-76/2)¹⁸

Gurbete giden birinin geride bıraktığı vatanına olan duygularını yoğun şekilde ağıtlaştırması ya da şehit olan askere yazılan ağıdın etkisinin toplum hafızasında unutulmuş değerleri hatırlatması türün milli bilinci meydana getirme işlevini göstermesi açısından önemlidir.¹⁹ Bir Yunan subayı tarafından Atina’ya kaçırılan Nazik Kız’ın ağıdında bu hasret görülür:

*“Pencereye çıkarım
Limanlara bakarım
Türkiye’ye göndersem
Koçu kurban yıkarım.”* (SA-75/10)²⁰

¹⁶ Gülay Mirzaoğlu, *Halk Türküleri*, s. 15.

¹⁷ Kesgöl, *a.g.t.*, s. 531.

¹⁸ *A.g.t.*, s.531.

¹⁹ Ergöz, *a.g.m.*, s. 40.

²⁰ Kesgöl, *a.g.t.*, s. 528.

Türküler, ortak deneyim, beklenti ve eylem mekânlarında *sembolik anlam dünyası* yaratarak birleştirici ve bağlayıcı gücüyle güven ve dayanak imkânı sağlar.²¹ Sosyo-kültürel bağlamda; hikâyeli türküler kaynaştırıcı rol oynar. Nazik Kız'da olduğu gibi, Ezo Gelin de gurbete gelin gider. Akrabalarının ısrarıyla Suriye'ye gelin giden Ezo, vatan hasretine dayanamaz ve hastalanır. Vasiyetinde de Suriye ve Türkiye arasındaki dağın tepesine gömülmek ister. Vasiyet yerine getirilir ve türküyü şöyle yansıtır:

*“Ezo gelin çıkmış da Suriye'nin dağına
Güneş vurmuş da yüzüğünün kaşına
Ezo Gelin neneyle neneyle
Gel otur karşıma da bir de sen söyle
Zalımın kızı möldürdün beni.”*²²

Ağıtlar gerek doğdukları bağlam, gerek dayandıkları kültürel zemin olarak değerlendirildiğinde özel bir türkü formudur. Türkülerin sınırları aşan bir bağlayıcılığı vardır. Öyle ki, bugün topraklarımız içinde olmayan Kerkük için yazılan türküler, dilimizden, hafızamızdan ve dolayısıyla da hayallerimizden silinmemiştir:

*“Kerkük'üm hasta Kerkük
Nergisi deste Kerkük
Âlem kefte sefada
Sen kaldın yasta Kerkük.”*

Türküler, sahip oldukları sosyal bellek sınırlarını aşan tarihi kayıtlarla bir milletin biyografisini bizzat milletin dimağında canlı tutar. Dolayısıyla, kaybedilen topraklara yazılan acılarla, umutlarla, sevdalarla türküler; o toprakların da *vatan* olarak kalmasına, dolayısıyla söz konusu bağın sonraki nesillere aktarılmasına aracı olur. Türk milletinin tarihinde unutamadığı vatanlardan biri de Yemen'dir. Erzurumlu bir gelinin Yemen'e giden ve orada şehit düşen eşine yaktığı ağıt aynı durumda olan gelinlerin ortak dilidir:

*“Mızıkı çalındı, düğün mü sandın
Al beyaz bayrağı gelin mi sandın
Yemen'e gideni gelir mi sandın
Dön gel ağam dön gel dayanamiram
Uyku gaflet basmış uyanamiram
Ağam öldüğüne inanamiram.”*²³

Kaybedilen ancak sosyal bellekte yaşamaya devam eden Yemen, bir Sivas ağzında şöyle geçer:

²¹ Şahin, *a.g.m.*, s. 104.

²² Fuzuli Bayat, “Türkülerin Sosyo-Kültürel Fonksiyonu”, *Kültürümüzde Türkü Sempozyumu Bildirileri II*, Sivas, Es Ofset Matbaacılık, 2013, s. 60.

²³ Ömer Özden, “Türkülerimize Felsefi Bir Bakış”, *Kültürümüzde Türkü Sempozyumu Bildirileri I*, Sivas, Es Ofset Matbaacılık, 2013, s. 51.

“Asker asker derler bir küçük uşak
Beline bağlamış palaska kuşak
Siz de talim olun bizler ağlaşak
O Yemen yoluna giden gelir mi?”(SA-74/1)²⁴

Türkler, kadim tarihlerinde geniş coğrafyaları vatan edinmişlerdir. Tarihin seyri içinde ise bu vatanları ve vatanda edindiklerini geride bırakmak mecburiyetinde kalmışlardır. Ata yurtları uzun süre S.S.C.B. esaretinde kalan ana vatan Türkleri de geride bıraktıklarını unutmamışlardır. Sovyetlerin yasak ve baskıları türküler sayesinde aşılmıştır. Türkülerin birleştirici gücü sayesinde S.S.C.B. döneminde sınırlar halkları birbirinden ayırdığı zaman bile birliklik sağlanmış, canlar ayrı olsa da şiir ve şarkılarla ruhlar birleşmiştir. İçinde Gence, Şeki, Şirvan şehirlerinin isimleri geçen *Ay Dağlar Sendе Gözüm Var* türküsü iki halkın birbirine serenadı gibidir.²⁵

Evrenin büyüğü ve ritmik ruhunu kendi bütünlüğü içinde eriten türküler, Türk milletinin varlığı ve varlık alanını da ses ve melodiye dönüştürür. Bu dönüşüm, kaynağını Türk milletinin yaratıcı bilinç ve muhayyilesinden alır. Dünyaya yeni oturma ve katılma alanı açar. Açılan her yeni oturma ve katılma alanı Türk milletinin kültürel zaman kurgusunu kendi olana yönlendirir ve ona tâbi olanlar arasında bir duygudaşlık bağı kurar.²⁶ Bu bağ; geçmiş, bugünü ve geleceği kapsar. Mekân ve zaman üstüdür. Ortak acıların tarihe kaydı olarak değerlendirebileceğimiz ağıtlar, insanlar üzerinde duygu yoğunluğunu ve dolayısıyla dayanışma hissini daha da kuvvetlendirir.

3. Sonuç

Folklor ürünlerinin en önemli özelliklerinden biri de işlevselliştir. Bunun temel sebebi, folklorun mahiyetini oluşturan unsurlarda gizlidir. Sözlü olma, anonimlik, çeşitlenme, geleneğe bağlılık, kalıplaşma şeklinde özetlediğimiz bu kavramların hepsi icraya bağlı kavramlardır.

İcra edilen her şey canlıdır. Değişir, gelişir, büyür, yaşlanır veya ölür. Kültür de canlı, yaşayan bir varlıktır. Halka mâl olan her şey aynı zamanda kültürle ilişkilidir. Halk biliminin mahiyetini oluşturan geleneğe bağlılık ve kalıplaşma kültürün köküne işaret ederken çeşitlenme ve sözlü olma ya da anonimleşme değişimle, canlılıkla ilgilidir. Bir gelenek canlıysa yaşıyordur. Canlı kalabilmesi için de bulunduğu ortamla bağlarını koparmaması gerekir.

Halka ait olan bir unsurun yaşaması için halk tarafından talep görmesi, kullanılması şarttır. Bu da onun işlevselliğiyle ilgilidir. Yukarıda bireysel ve toplumsal işlevlerini ele aldığımız ağıtların da yaşaması için icra edildikleri sözlü ortama, bağlama ihtiyaçları vardır. Toplumun bir arada yaşadığı, kolektif ruhun tören atmosferinde bulunduğu ölüm hadisesi ağıtların doğduğu

²⁴ Kesgöl, *a.g.t.*, s. 526.

²⁵ Elmira Memmedova, “Türkülerin Birleştirici Gücü Bağlamında Türk Halklarının Entegrasyonu ve Türkçenin Gelişimi”, *Kültürümüzde Türkü Sempoziumu Bildirileri I*, Sivas, Es Ofset Matbaacılık, 2013, s. 94-95.

²⁶ Şahin, *a.g.m.*, s. 104.

doğal ortamı yaratır. Ölüm anında ortaya çıkan yoğun acı, kayıp ve yoksunluk duygusu, çaresizlik, bireyin iç dünyasında yaşadığı yıkım kendisine çıkış ortamı arar. Bu içe doğru yıkılan bir binanın toz bulutuna benzer. Mutlaka dışa atılma eğiliminde olan bu his, dışa atılmadığı takdirde bireyde farklı yıkımların ortaya çıkmasına sebep olur. Ağıtlar, farkında olmasak da bireyin bu ihtiyacını karşılar. Geride kalanların ölüm diye bir gerçekle tanışmasına, onu kabullenmelerine yardımcı olur.

Ağıtların bireylerin iç dünyalarına sağladığı rahatlama ve kabullenme etkisi aslında toplum için de geçerlidir. Toplum da yaşadığı kötü olaylar, savaşlar, göçler, felaketler konusundaki çaresizlik hissini bir arada ve ortak duygulara sarılarak aktarır. Toplumun ihtiyaç duyduğu bir arada olma isteğini yerine getirir ve aidiyet duygusunu pekiştirir. Aynı anda, aynı yerde ve aynı duyguda buluşma hadisesi aslında kendiliğinden katılım sağlanan doğal bir törene dönüşür.

Sözlü ürünler kültürü yaratanın bizzat yarattığı ürünler olduğu için kültürün de en kuvvetli taşıyıcısıdır. Ağıtlar vasıtasıyla deyimler, atasözleri kalıplaşmış kavramlar, lakaplar, benzetmeler yeni kuşaklara aktarılır. Gelenek, görenek, âdet, töre dediğimiz görünmeyen sosyal bağlar da ağıtlar sayesinde yaşatılır. Özellikle toplumun ortak acısını ve ortak değerlerini konu edinen ağıtlar tarih şuurunu canlı tutarak birlik duygusunu ve bir arada yaşama arzusunu pekiştirir.

Ağıt metinlerinde yüceltilen vasıflar, özellikle kutsal bir ülkü uğrunda gerçekleşmiş ölümler neticesinde yazılan ağıtlarda, toplumun bu duygularını besleyici ve tetikleyici bir rol oynar. Savaş, terör gibi toplumsal vakaların sebep olduğu ölümler için yakılan ağıtlar bir yandan uğruna ölünen değeri ölümsüzleştirirken, diğer yandan bu değer uğrunda öleni de millî vicdanda *kahraman* kimliğine taşır.

Kaynakça

- BAYAT, Fuzuli: “Türkülerin Sosyo-Kültürel Fonksiyonu”, *Kültürümüzde Türkü Sempozyumu Bildirileri II*, Sivas, Es Ofset Matbaacılık, 2013, s.1961-1963.
- ERGÖZ, Ramazan: “Kültürel Bellek Mekâmı ve Millî Kimlik Yaratmada Pınarbaşı Ağıtlarının İşlevi”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, S. 47, Yıl: 2020, s.29-43.
- GÜVEN, Filiz: “Ölü/Ölüm Etrafında Gelişen Kült İnançlar ve Grubun Yeniden Bütünleşmesi (Sinop Lala Köyü Örneği)”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 12, S. 27, 2019, s.541-545.
- KAYAPUNAR KESGÜL, Cansever: *Sivas Ağıtlarının Halkbilimi Yöntemleriyle İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2022.
- MEMMEDOVA, Elmira: “Türkülerin Birleştirici Gücü Bağlamında Türk Halklarının Entegrasyonu ve Türkçenin Gelişimi”, *Kültürümüzde Türkü Sempozyumu Bildirileri I*, Sivas, Es Ofset Matbaacılık, 2013, s.93-102.

- MİRZAOĞLU, Gülay: “Anlatı ve Müzik İlişkisi Bağlamında Halk Hikâyelerinden Halk Müziği Dağarcığına Geçen Türküler”, *Mustafa Öztürk’e Armağan*, İstanbul, Kesit Yayınları, 2015.
- ÖZDEN, Ömer: “Türkülerimize Felsefi Bir Bakış”, *Kültürümüzde Türkü Sempozyumu Bildirileri I*, Sivas, Es Ofset Matbaacılık, 2013, s.51-64.
- ÖZBOLAT, Abdullah: “İsyân ile Teslimiyet Arasında: Ağıtlarda Kader İnancı”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 7/3, Ankara, 2012, s.1961-1963.
- ŞAHİN, Veysel: “Kültürel Bellek Mekânı Olarak Türküler”, *Kültürümüzde Türkü Sempozyumu Bildirileri*, Sivas, , Es Ofset Matbaacılık, 2013, s. 103-112.
- TERZİOĞLU, Öykü: “Metin ve Aksiyon/Performans Olarak Ağıt ve Edim Bilim”, *Millî Folklor Dergisi*, S. 118, 2006, s.102-105.
- YILDIRIM, Dursun: *Türk Bitiği Araştırma ve İnceleme Yazıları*, Ankara, Akçağ Yayınları, 1998.
- ZARA, Ayten: “Kayıplar, Yas Tepkileri ve Yas Süreci”, *Yaşadıkça, Psikolojik Sorunlar ve Başa Çıkma Yolları*, İmge Yayınevi, İstanbul, 2011.

Extended Abstract

An Evaluation Of The Function Of Laments To Strengthen Consciousness Of Patternity And Belief On Sivas Laments

Laments are texts created by the individual but kept alive by the society. The reason for this is that laments are created in the oral culture environment and most of them gain an anonymous feature over time. The lament that is burned and voiced in the performance environment is brought to the society and becomes a product of culture. In order for social memory to keep a cultural product alive, that creation must contribute to society and be functional. Lament are the products that bind the society and ensure that the common pain is conveyed in a common language, as they are sung in a ceremonial setting where the pain is shared. Many cultural values, especially language, are transferred to future generations through laments.

The emergence of laments during the ceremony after the death event is also the reason for the reflection of the emotions in their natural form. These feelings, which emerge in the natural flow of life, create psychological and social effects on individuals and society after death. The lamented performance environment includes conditions that require crying *together*, facing pain together, shouldering the funeral, burial and hosting the crowd that came for the dead together. All these sharings, on the other hand, strengthen his ties with the society he lives in. The death of the lamented person as a result of a social event such as war, natural disaster or terrorism further reinforces this fusion.

Even today, in which an understanding that puts the individual in the center and ignores the identity of the individual in the society, death and death rituals have a place in the society. The pain death leaves on a person is not as much as in the traditional structure, but it is faced collectively. Whatever the reason, the sensitivity of society to death is beyond ordinary. With the warrior identity that he has carried from the past to the present, the attitude of the Turkish society against the structure that is accepted as the “enemy” and against the death that occurred during the act of war is much more evident. In such a case, accepting the deceased as a “martyr” is a belief that immortalizes him. These heroes recorded in history maintain their spiritual existence with the roles of holding the nation together, balancing the national trajectory, guiding those left behind in difficult and dark times, and reinforcing unity and solidarity. The laments sung for these heroes not only transmit their qualities from generation in oral culture, but also ensure that the place for which they were martyred, the war and the enemy fighting them remain in the national consciousness.

During the examination, it was seen that the people, who do not know the history, details and chronological order, sense and keep it in their minds through laments. The struggle of the Turks against the Greeks and Russians in the War of Independence, the treatment of these states to the Turks, the

suffering of the people, their expectations from Mustafa Kemal Atatürk and their belief in independence were reflected in the laments.

One of the social reactions seen based on the collected laments is this: it creates a ground of cooperation, sharing and rapprochement no matter whose house the deceased is in. In the laments collected in Sivas province and its district, the longing for the homeland of the Turkish girls who were captured during the war of Independence, the love of the Turkish nation for the hero of the war, Mustafa Kemal Pasha; Today, terrorism and the pain it causes are among the main problems of our country. An atmosphere of solidarity is established by forgetting old resentments. However, as a result of events such as terrorism that affect everyone deeply, the border of this solidarity expands, and this border creates a ground of pain and sharing that sometimes spreads to a country and sometimes to the whole Turkish World. The laments rising as the voice of the people's pain against the PPK terrorist organization, which has been continuing its existence in the southeast of our country for almost fifty years with foreign support and threatening the public's security, also carry the characteristic of a civilian message to the international bureaucracy. In the laments that cry out to the whole world, especially to the Human Rights Association, where the Turkish people stand against the terrorist organization that has hurt them for years, first-degree victims of terrorism express that pain they feel for the relatives they lost, away from any political or commercial concerns. These social reactions take place in the laments compiled from Sivas province and its districts.

While the sense of belonging to the society lived in is reinforced in the lament's texts, on the other hand, love for the homeland is fed. So much so that Yemen, Kirkük, Thessaloniki, which we lost due to wars and which are not within the borders of our country today, even the places recorded as "homeland" by the national memory are included in the texts and keep this longing and memory alive.

In this article, based on the lament texts compiled from Sivas province and its districts, the function of reinforcing patriotism and affiliation consciousness of these texts will be evaluated. In our article, the current function of these laments has been examined sociologically and psychologically.

Tarihî Dönem Metinlerinde “al~āl, ar~ār-” Ve Türevleri

The Use Of “al~āl, ar~ār-” And Its Derivatives In Historical Period Texts

Duygu YAVUZ ÖZ*

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul, Türkiye.

Orcid Id: 0000-0002-5420-6261

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Duygu Yavuz Öz

Yeditepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği

Bölümü, İstanbul, Türkiye.

E-posta / E-mail:

dyavuz@yeditepe.edu.tr

Geliş Tarihi / Recived Date:

17 Mayıs 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:

1 Haziran 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:

Duygu Yavuz Öz, "Tarihî Dönem Metinlerinde “al~āl, ar~ār-” ve Türevleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 265, İstanbul 2023, s. 231-248.

doi: 10.55773/tda.1298379

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Sözcük ailelerinin ortaya çıkarılması aynı köke dayanan sözlerin bir araya getirilip ses, şekil ve anlam ortaklıklarının ve değişikliklerinin tespit edilmesi bakımından oldukça önemlidir. Bu ortaklıklar ve değişiklikler lehçelerin özelliklerine, buldukları yüzyıllara ve coğrafyalara göre farklılık gösterebilir. Bu çalışmada kandırmak alanına ait al~āl, ar~ār- sözcüklerinin Doğu ve Batı Türklük sahası tarihî dönem metinlerindeki türevleri üzerinde durulmuş, bunlar ses, şekil ve anlam bakımından incelenmiştir. Çalışmanın sonunda her iki biçimden de ad ve eylem kategorisinde birçok sözcüğün türediği, kimilerinin kullanımının tek bir metin ya da dönemle sınırlı olup kimilerinin kesintisiz olarak devam ettiği, kelime ailesindeki kimi sözcüklerin dinî metinlerdeki yabancı terimlerin Türkçe karşılıkları olarak kullanıldıkları görülmüş ve Moğolcadaki ses ve anlamca benzer olan alda-, aldag-a, arga, arga- kelimelerine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: al ~ āl, ar~ār, Aldatmak, Kandırmak, Hile, Sözcük Ailesi.

Abstract

The identification of word families is crucial in determining the commonalities and variations in phonetic, morphologic, and semantic of words with the same origin. These commonalities and variations may vary according to the characteristics of dialects, centuries, and geographies. In this study, the derivatives of the words al~āl and ar~ār-, belonging to the domain of deception, were examined in historical texts of the Eastern and Western Turkic regions, focusing on their phonetic, morphologic, and semantic. At the end of the study, it was observed that many words were derived from both forms in the noun and verb categories, some of which were limited to a single text or period while others continued uninterrupted. It was also noted that some words in the word family were used as Turkish equivalents of foreign terms in religious texts. Attention has been drawn to the Mongolian words alda-, aldag-a, arga, arga-, which are phonetically and semantically similar.

Keywords: al ~ āl, ar~ār, Deceive, Trick, Cheat, Family Of Words.

Giriş

Sözcük ailelerinin ortaya çıkarılması aynı köke dayanan sözlerin bir araya getirilip ses, şekil ve anlam ortaklıklarının/değişikliklerinin tespit edilmesi bakımından önemlidir. Bu ortaklıklar ve değişiklikler yer aldıkları lehçelere, buldukları yüzyıllara ve coğrafyalara, kullanıldıkları bağlamlara göre farklılık gösterebilir. Sözcüklerin ses ve şekil özellikleri yukarıda saydığımız durumlar doğrultusunda daha belirgin ve tahmin edilebilir bir özellik gösterirken anlam bahsi daha karmaşık bir yapıya sahiptir.

Dilde anlam aradığımız en küçük birim sestir; çünkü sözcükler birden fazla sesin birleşiminden oluştuğu gibi kimi zaman tek bir sestenden de oluşabilir. Bir başka deyişle, sözcük dediğimiz yapının bir ses bir de anlam olmak üzere iki temel yönü vardır. Sözcükler, telaffuz özellikleri ve ekleşme düzeninin yanı sıra sahip olduğu anlam/anlamlar bakımından da ele alınmalıdır. Bu anlam/anlamlar daima sabit olmayıp zaman içerisinde birtakım değişiklikler gösterebilirler. “Anlamlı dil birimlerinin içerik düzlemlerinde ortaya çıkan değişiklik”¹; “bir kelimenin gösterdiği anlamdan az veya çok uzaklaşarak yeni bir anlam kazanması olayı”²; “bir sözcüğün zamanla o kavramdan az çok uzaklaşması ya da yeni bir kavramı yansıtmaması durumu”³; “dil birimlerinin, dillerin toplumsal uzlaşımlara dayalı saymaca ve öğretilmeli, iki ve çok katmanlı göstergelerindeki değer değişimi”⁴; “anlamın daralması, genişlemesi, kayması veya bayağılaşması”⁵ biçimlerinde tanımlanan “anlam değişmesi”; anlam daralması, genişlemesi, iyileşmesi, kötüleşmesi gibi olayları kapsar.

Anlam genişlemesi “anlamlı bir birimin daha geniş bir kapsam içermeye başlaması; dar bir anlamdan geniş bir anlama geçiş sonucu gerçekleşen değişim”⁶; “anlam kapsamı dar olan bir kelimenin zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayı”⁷; “bir göstergenin, temel anlam olarak bir nesnenin, bir işin bir bölümünü, ya da bir türünü gösterirken zamanla o nesnenin bütünü, bütün türlerini anlatır duruma gelmesi”⁸; “anlam kapsamı dar olan bir sözün zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayı”⁹; “dar bir anlamda kullanılan bazı kelimelerdeki anlamın ilgili kavramlara yayılması”¹⁰ olarak; anlam kötüleşmesi “iyi anlamlı bir kelimenin zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması; bu yönde

¹ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual, İstanbul, 2002, s. 20-21.

² Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2010, s. 19-20.

³ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim 1-2-3*. Ciltler, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2009, s. 212.

⁴ Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ, Ankara, 2012, s. 540.

⁵ *Türkçe Sözlük*: Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005, s. 101.

⁶ Vardar, *a.g.e.*, s. 20-21.

⁷ Korkmaz, *a.g.e.*, s. 20.

⁸ Aksan, *a.g.e.*, s. 214.

⁹ Karaağaç, *a.g.e.*, s. 549.

¹⁰ *Türkçe Sözlük*, s. 101.

bir zayıflamaya uğraması olayı”¹¹; “iyi anlamlı bir sözün zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması olayı”¹²; “anlamı iyi ve olumlu olan bir kelimenin zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması, anlam bayağılaşması”¹³ olarak tanımlanmaktadır.

Bu çalışmada kandırmak kavram alanının en temel ve kadim köklerinden biri olup hem ad hem eylem kategorisinde birçok sözcük türetmiş olan ve yukarıda ifade ettiğimiz anlam genişlemesi ve anlam kötüleşmesi olaylarını açıkça görebildiğimiz *al-āl* sözcüğü ve türevleri ile, kökteş olduklarını düşündüğümüz *ar-ār-* sözcüğü ve türevleri üzerinde durulmuştur. Her iki biçimin sözcük ailesinin öğeleri Doğu ve Batı Türklük sahası tarihî dönem metinleri ve sözlüklerinden taranarak gösterdikleri ses, şekil ve anlam özellikleri açısından incelenmeye çalışılmıştır.

1. “*al-āl*” ve Türevlerinin Tespit Edildiği Dönemler ve Eserler

1.1. *al-āl* “yol, vasıta, çare, strateji, araç; hile, düzen, tuzak, aldatmaca, kurnazlık”

İlk kez Eski Uygur Türkçesi döneminde karşımıza çıkan sözcük Orta ve Yeni Türkçe dönemi Doğu ve Batı Türklük sahası metinlerinde varlığını devam ettirmiştir: **E. Uyg.** *al* “yol, vasıta, usul, çare; al, hile, aldatma”¹⁴; “araç, alet, yöntem, becerikli araç (Skr. upāya), hüner; hilekâr; aldatma, kandırma, hile; harp araç ve gereçleri.”¹⁵ **Kar.** *āl-al* “hile, aldatma” DLT. **EAT** *al* “hile, düzen.”¹⁶ **Hzm.** *al* “hile, aldatma” ME. **Kıpç.** *al* “hile, dalavere, kurnazlık” CC, GT, Kİ. Çağ. *al* ŞHD, *āl* LD “hile”; **Osm.** *al* “hile, hud’a, mekr” Kamus. Ad kategorisindeki *al* sözcüğü tarihî dönem metinlerinde çeşitli yardımcı eylemlerle bir araya gelerek fiilleşmiştir: **EAT** *al eyle-* “hile yapmak” DK; *al-ēt-* “düzen yapmak” Mec.N; **Hzm.** *al-ēdiš-* “hile yapmak” ME; *al-kıl-* “hile yapmak, aldatmak” KE, ME, HŞ; Çağ. *al-it-* ŞHD, *āl-kıl-* LD. Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: *Teñrim bu kuanşi im pular neçükin ne alın çevişin bu çambudvip yir suvda yoruyur tınlıqlarğa asıg tusu kılur nom nomlayur alı çevişi neteg erki* “Tanrım, bu Kuanşi im pular nasıl ve ne gibi usullere, çarelere baş vurarak, bu Jambudvipa (denen) dünyada yaşayan canlı varlıklara fayda sağlar, (onlara) dini öğretir” KİP 98. *Bitip kodmasa erdi bilge bitig/sakışka negü erdi al yan itig* “Bilgeler kitap yazıp bırakmamış olsalardı, hesap yapmaya nasıl bir çare ve imkân bulunurdu” KB 2226. *Ol bütünlükün tañrı kewdeçi ol kâfirlerniñ alnu* “Şüphesiz Tanrı kafirlerin tuzağını zayıflatandır” KKT 28/73b2=8:18. *Yanağun alnu gör kim ne al etmiş durur hâlik* “Yanağının kırmızısına bak yaradan nasıl hile yapmıştır” Mec.N 65-2. *Melik sizmedin anıñ hile alın/ şeker sakınıp galañ*

¹¹ Korkmaz, a.g.e., s. 21.

¹² Karaağaç, a.g.e., s. 550.

¹³ *Türkçe Sözlük*, s. 101.

¹⁴ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 10.

¹⁵ Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, 2021, s. 26.

¹⁶ Cem Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1983, s. 6.

hoş yidi balın “Hükümdar onun hilesini sezmeden Şeker’in balını hoş diye düşünüp yanlışlıkla yedi” HŞ 3010. *Düşmen adına aldanmağıl* “Düşmanın hilesine aldanma” GT 330-11. *Ƙara miñ al iñ üze Ƙoymaq al imiş bildim/temettu’ andın alınmağ muhâl imiş bildim* “Kara beni kırmızı yanağın üzerine koymak aldatma imiş anladım. Ondan bir kâr sağlamak hayal imiş anladım” LD 1230. Çeşitli anlam özellikleriyle karşımıza çıkan *al* sözcüğünün temel anlamı Eski Uygur Türkçesi döneminde de devam eden “vasıta, usul, yöntem, araç” olmalıdır. Clauson’a göre sözcük “araç, bir şeyi yapmanın yöntemi; başlangıçta oldukça tarafsız ve saygın şeyler kadar küçültücü şeyler için de kullanılırken sonrasında yalnız aşağılayıcı bir anlama sahip olup özellikle “hile, düzen, kirli oyun” anlamına gelmiştir.¹⁷ Sözcük Eski Uygur Türkçesi döneminde “hile” anlamını da kazanmış olmasına rağmen yine bu dönem metinlerinde yer alan *al altağ* “yöntem, hile, araç, becerikli araç”, *al altağlıq, allıq altağlıq* “metotlu, metot”, *al çeviş* “yöntem”¹⁸ ikilemelerinde kök anlamını devam ettirmiştir. Burada dikkati çeken bir başka durum *al çeviş* ikilemesi “yöntem, usul” anlamında iken *allıq çevişlig* ikilemesinin “hilekâr, aldatıcı”¹⁹ anlamında kullanılmasıdır. Bu durum bu dönemde kökün her iki anlamının da canlı olduğunu düşündürmektedir. *Al* sözcüğü Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde yazılan inanç sistemleri çevresindeki metinlerde yabancı kökenli Budist ve İslami ibarelerin Türkçe karşılığı olarak da kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde Budist literatürdeki Skr. *upāya* sözüne karşılık²⁰, Karahanlı Türkçesinde İslami literatüre ait Ar. *keyd, mekr*, Far. *destān, siğāliš, bed-sigāhiden* sözcüklerine karşılık²¹ kullanıldığı görülmektedir. *Altağ* sözcüğü ile oluşturduğu ikileme öbeği Skr. *upāya* ve *abhyupāya* terimlerinin karşılığıdır.²²

1.2. alçı “hilekâr, aldatan” < al + çı

Sözcüğe yalnız Karahanlı Türkçesi metinlerinden Kutadgu Bilig’de rastlanmıştır: *Yana alçı bolsa kızıl tilkü teg/titir buğrası teg kör öç sürse keg* “Aynı zamanda kızıl tilki gibi hilekâr olmalı; deve aygırı gibi kin ve öç gütmeli” KB 2312.

1.3. alda- ~ alta- ~ yalda- “aldatmak, hile yapmak, kandırmak”.²³ < (y)al + ta-

İlk kez Eski Uygur Türkçesi döneminde karşımıza çıkan sözcük Orta ve Yeni Türkçe dönemi Doğu ve Batı Türklük sahası metinlerinde varlığını de-

¹⁷ =*al* “device, method of doing something”; originally quite neutral and used for honourable as well as dishonourable devices and methods; later it became pejorative only and meant specifically ‘deceit, guile, dirty trick’. Sir Gerard Clauson *An Etymological Dictionary of Prethirteenth Century Turkish*, Oxford University, Oxford, 1972, s. 120.

¹⁸ Wilkens, *a.g.e.*, s. 26, 27, 33.

¹⁹ Wilkens, *a.g.e.*, s. 33.

²⁰ Wilkens, *a.g.e.*, s. 26.

²¹ Aysu Ata, *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi: Giriş-Metin - Notlar - Dizin*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2004, s. 210.

²² Wilkens, *a.g.e.*, s. 26.

²³ *alta-* “Den., V, fr, I a:l; although I a:l and *alta:ğ*, q.v., were originally neutral in meaning and only later became pejorative, *alta-* always meant ‘to deceive, trick, cheat (someone)’ Clauson, *a.g.e.*, s. 133.

vam ettirmiştir: **E.Uyg.** *alta-* “aldatmak, kandırmak”.²⁴ **Kar.** *alda-* “hile yapmak, aldatmak” DLT. **EAT** *alda-* “aldatmak, kandırmak, oyun etmek”.²⁵ **Hzm.** “aldatmak, kandırmak” ME. **Kıpç.** *alda-* “aldatmak, kandırmak” CC, GT, İM, KFT, Kİ, MG, TA, TZ; *yalda-* “aldatmak” TZ. Çağ. *alda-* “âl ve fırıp itmek, hilâf söylemek; aldatmak, kandırmak” ŞSL. **Osm.** *alda-* “al etmek, dolandırmak, aldatmak, dolab kırmak”.²⁶ Sözcüğün eski biçimi *alta-* olmalıdır. Bu görüş Ahmet Bican Ercilasun’un dikkat çektiği l, n, r’den sonra t ünsüzünün gelmesi kuralı²⁷ ile desteklenebilir. Nitekim sözcüğün *alta-* biçimine yalnız Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanması da bu biçimin sözcüğün eski biçimi olduğunu ek başı ünsüzünün ötümlü biçimi olan *alda-* biçiminin sonradan çıkmış ve yaygınlaşmış olduğunu gösterir. Sözcüğün bir başka biçimi olan *yalda-*’ta ise ön seste y türemesi mevcut olup bu biçim yalnız Tuhfetü’z-Zekiyeye’de görülmüştür. Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: *Ançada kim aldadı seni anlar kim tandılar töländürgäy seni azu öldürgäylär seni azu çıkarğaylar seni* “O zaman ki inkar edenler (kafirler) seni bağlayacak ya da öldürecek ya da (yurdundan) çıkaracaklardı” TİEM 73 I 134r/2=008/030. *Aldayuban er ıtutmak ‘avrat işidür* “Aldatarak er tutmak kadın işidir” DK 297-6. *Müsî tırğa barıp keç kaldı erse sâmiri benî isrâ’îlni aldadı* “Musa Tur’a gidip (dönmek için) geç kaldığında Sâmiri İsrâilîgullarını aldattı” KE 126r5. *Ni kadar kim luğ bilen aldap sözlediler fâyide kılmadı* “Ne kadar lutf ile aldatıp (aldatıcı sözler) söyledilerse de fayda etmedi” GT 34-1. Öyke kılmiş dip haberler aytıban cänänedin/Mest iltürler bu nev’ aldap mini mey-hänedin “Sevgili eve gelmiş diye haberler söyleyerek beni bu şekilde kandırıp meyhaneden sarhoş (hâlde) ulaştırırlar” FK 516-1. *Alda-* eylemi Eski Anadolu ve Harezm Türkçesi dönemlerinde yapılan Kuran tercümelerinde Ar. *had’*, *muğâ-de’at*, *ğurür*, *futün* sözcüklerinin Türkçe karşılığı olarak kullanılmıştır.²⁸

1.4. *aldağ ~ altağ* “araç, bir şeyi yapmanın yolu; hile, düzen, oyun, aldatma”.²⁹ < al + ta - ğ

İlk kez Eski Uygur Türkçesi döneminde karşımıza çıkan sözcük Harezm ve Doğu Türkçesi metinlerinde varlığını devam ettirmiştir: **E.Uyg.** *altağ* “metot, araç, becerikli araç, yöntem, hile”.³⁰ *altağ/k*³¹ “hile, al, aldatma; yardım,

²⁴ Wilkens, *a.g.e.*, s. 36.

²⁵ Dilçin, *a.g.e.*, s. 7.

²⁶ Mertol Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2011, s. 271.

²⁷ Ahmet Bican Ercilasun, *Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, Akçağ, Ankara, 2007, s. 129.

²⁸ Gülден Sağol, *An Inter-Linear Translation of the Qur’an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile*, 1999, s. 99. Ahmet Topaloğlu, *XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırasarı Kur’an Tercümesi*, Dergâh, İstanbul, 2018, s. 18.

²⁹ *altağ* “N.Ac. fr. *alta-*; syn., w., and in Uyğ. apparently used only in Hend. w., *I a:l*; originally rather neutrally ‘device, method of doing something’; later only pejoratively ‘deceit, guile, dirty trick” Clauson, *a.g.e.*, s. 130.

³⁰ Wilkens, *a.g.e.*, s. 36.

³¹ Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinde görülen *altak* (Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 12; Wilkens, *a.g.e.*, s. 36) bi çiminin yazım ya da okuma yanlışlığından kaynaklandığını düşünülür.

destek.”³² **Hzm.** *aldağ* “aldatma” HŞ. Çağ. *aldağ* “firib, āl, hūd’a, hîle, nireng” ŞSL, “aldamak” AL. Sözcüğün tarihi dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: *Kaltı birök kayu kayu tınlıglarning tözleringe kayu kayu nomlar yöründek bolguluk erserler ol ol nomlarıg ol ol tınlıglarka körkitü boşguru birip edğüke mengike yaratmakları üze ötrü al altağ paramıtıg uz bütürürler* “Şayet hangi canlıların köklerine hangi öğretiler çare olacaksa o öğretileri o canlılara gösterip öğreterek (onları) iyiliğe, mutluluğa ulaştırmak için araç mükemmelliğini ustalıklı hazırlarlar” AY 263/7. *Bu aldağ birle söz tigürdi şavur/kabul kıldı sözini turdı ol hür* “Şavur bu aldatma ile (aldatıcı) söz söyledi, o melek sözünü kabul edip (inanıp) ayağa kalktı” HŞ 740. *Altağ* sözcüğü Eski Uygur Türkçesi Budist inanç sistemi çevresindeki metinlerde Skr. *upāya* ve *abhyupāya* terimlerinin Türkçe karşılığı olarak da kullanılmıştır. Skr. *upāya* ifadesini hem tek başına hem de *al* ile oluşturduğu ikileme aracılığıyla karşılanırken *abhyupāya* terimi ancak *al* ve *altağ* birlikteliği ile karşılanmaktadır.³³

1.5. *aldağuc* ~ *aldağuc* “aldatıcı, aldatıcılık” < al + da – guç

Sözcük Eski Anadolu Türkçesi ve Doğu Türkçesi döneminde tespit edilmiştir. Sözcüğün tarihi dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: **EAT** *aldağuc* “aldatıcı”³⁴. Çağ. *aldağuc* “firıbcılık, cāblusluk” ŞSL: *Katından anuñ hiç hālî olmadı/ Ki aldağuc imiş anı bilmedi* “Onun yanından hiç uzaklaşmadı. Aldatıcı (hilekâr) imiş onu anlamadı” SNB 4378.

1.6. *aldamak* “aldatma, kandırma” < al + da – mağ

Sözcük Karahanlı Türkçesi Kuran Tercümelerinden TİEM 73’te tespit edilmiştir: Çın ekki yüzlüglär aldaşurlar tañrı dostları birlä ol aldamak yanıtı berür anlarğa “Kuşkusuz iki yüzlüler (münafıklar güya) Tanrıyı aldatırlar (ama asıl Tanrı) o aldatmanın cevabını onlara verir” TİEM 73 I 75r/8=004/142.

1.7. *aldan-* “aldanmak, kanmak” < al + da – n-

Sözcük Orta Türkçe döneminde Eski Anadolu, Harezm ve Kıpçak Türkçesi, Yeni Türkçe döneminde Osmanlı Türkçesi metinlerinde tespit edilmiştir: **EAT** *aldan-* “aldanmak” DK. **Hzm.** *aldan-* “aldanmak” HŞ. **Kıpc.** *aldan-* “aldanmak, kandırılmak” GT, KFT, Kİ, TZ. **Osm.** *aldan-* “1. hîle ve hüd’aya kapılmak, iğfâl olunmak. 2. yanlış bir fikre zâhib olmak, gâfil bulunmak, doğru hüküm edememek. 3. yalana inanmak. 4. itimâda şâyeste olmayan, birine itimâd edip ona güvenmek, mağrûr olmak.” Kamus. Çağ. *aldan-* “aldanmak” LD. Sözcüğün tarihi dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: *Ala gözlü kızın gelinin getürdiler aldanmadum* “Ela gözlü kızını gelinini getirdiler aldanmadım” DK 280-4. *Dünyâyâ aldanduk, gür ‘azâbın tartduk, hisâb*

³² Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 12.

³³ Ek olarak *upāyajñāna*, *upāyapāramitā*, *upāyakauśalya*, *upāyakauśalya* gibi Sanksrit kökenli ifadeler karşılık da *al* ve *altağ* kelimeleri ile oluşturulan tamlamalar kullanılmıştır (Wilkens, *a.g.e.*, s. 26, 27).

³⁴ Dilçin, *a.g.e.*, s. 7.

virme vaktında *hacil kaldık* “Dünyaya aldandık, kabir azabını çektik, hesap verme zamanında mahçup olduk” Behc.H. 69b8. *Böri kim tilkü râyınça kılındı/ mekirge aldanıp aǵka ilindi* “Kurt tilki tabiatınca yaratıldı, tuzaǵa aldanıp zehre kapıldı” HŞ 2035. *Min hemîn aldanmadım cādū qarakuǵ sıhrine/kim közüh eşkâlıdır* ‘âlemni teşhîr eylegen “Cadı bakışının sihrine ben hemen aldanmadım ki âlemi büyüleyen gözünün şeklidir” LD 1313. *Aldan-* sözcüğü Harezmi Türkçesi Kuran Tercümesinde Ar. *sehr* kelimesine karşılık kullanılmıştır.³⁵

1.8. aldanıl- “aldanılmak, kandırılmak” < al + da - n - ı - l -

Sözcük Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde birer eserde tespit edilmiştir. **Hzm.** *aldanıl-* “aldanılmak” HŞ. **Kıpç.** *aldanıl-* “aldanılmak, kandırılmak” KFT. Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: *Umuñ bar kim bu yarlıǵ iş kılınsa/ ‘aceb yok mâl tawarğa aldanılsa...* “Umut var ki iş bu şekilde yapılırsa, hiç şüphe yok ki mala mülke aldanılsa...” HŞ 2507. *Anuñ için kaçan varağa sır birle iyi virilse ol tezkiye idgen kişi aldanılmaz* “Onun için ne zaman kağıt gizlice gönderilirse o temize çıkaran kişi aldanılmaz” KFT 141b-53.

1.9. aldaş- “birbirini aldatmak, karşılıklı aldanmak” < al + da - ş -

Sözcük Orta Türkçe döneminde Karahanlı, Eski Anadolu ve Harezmi Türkçesinde, Yeni Türkçe döneminde ise Osmanlı ve Doğu Türkçesinde kullanılmıştır: **Kar.** *aldaş-* “birbirini aldatmak” TİEM 73 I. **EAT** *aldaş-* “birbirini aldatmak”.³⁶ **Hzm.** *aldaş-* “birbirini aldatmak” ME. Çağ. *aldaş-* “yek diğerine firib virmek, muhâyile ve muhadi’a itmek” ŞSL. **Osm.** *aldaş-* “tehâdu’ etmek, tekâyüd etmek, tehâtül etmek”.³⁷ Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: Çın ekki yüzlüǵlâr aldaşurlar tañrı dostları birlâ ol aldamaq yanıtı berür anlarğa “Kuşkusuz iki yüzlüler (münafıklar gûya) Tanrıyı aldatırlar (ama asıl Tanrı) o aldatmanın cevabını onlara verir” TİEM 73 I 75r/8=004/142. *Aldaştı-lar satıǵ-da* “Satışta birbirlerini aldattılar” ME 200/8. *Aldaş-* sözcüğü Harezmi Türkçesi Kuran Tercümesinde Ar. *teğâ-bun* sözcüğüne karşılık kullanılmıştır.³⁸

1.10. aldaşmaq “karşılıklı aldanma, kanma” < al + da - ş - maq

Sözcük Harezmi Türkçesi Kuran Tercümesinde geçmektedir: *Ol kün cem’ kılur sizni, cem’ küninge; ol, aldaşmaq küni* “O gün sizi toplanma günü için toplar, (işte) o karşılıklı aldanma günüdür” HKT 534a/2=64/9.

1.11. aldayıcı “aldatıcı, kandırıcı” < al + da - y - ıcı

Sözcük Eski Anadolu Türkçesi Kuran Tercümesinde geçmektedir: *Dakı aldadı sizi Tañrı-y-ıla, aldayıcı -ya’ni şeytan* “Aldatıcı yani şeytan sizi Tan-

³⁵ Sağol, a.g.e., s. 9.

³⁶ Dilçin, a.g.e., s. 7.

³⁷ Tulum, a.g.e., s. 271.

³⁸ Sağol, a.g.e., s. 9.

rı ile (hakkında) dahi aldattı” EKT 257b-2=57/14. Sözcük burada ve başka örneklerde İslami literatürdeki Ar. *hâdi*’, *garūr*, *hattār* kelimelerine karşılık kullanılmıştır.³⁹

1.12. *allıg* “hileli, metotlu”⁴⁰ < al + lıg

Sözcük Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinden Türkische Turfan-Texte’de tespit edilmiştir: *Allıg çevişlig kişiler altayu turur* “Hilekâr kişiler aldatırlar” TT I 26.

1.13. *alsız* “araçsız, araçsız olma”⁴¹ < al + sız

Sözcüğün Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Altun Yaruk’ta *altagsız* kelimesi ile ikileme öbeğinde kullanıldığı tespit edilmiştir: *Alsız altagsız altı p(a) ramutlar içinte katıglansarlar* “Araçsız altı mükemmeliyette (fazilette) çabalasalar” AY 394/12.

1.14. *altaglıg* “araçlı”⁴² < al + ta – ğ + lıg

Sözcük Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Altun Yaruk’ta tespit edilmiştir: *Al altaglıg y(a)rıkançuçı köngülin şakı uguşda törümiş* “Güzel araçlı (=Skr. upāya) bağışlayıcı gönülle Sakya soyundan doğmuş” AY 679/4.

1.15. *altagsız* “araçsız” < al + ta – g + sız⁴³

Sözcük Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Altun Yaruk’ta *alsız* kelimesi ile ikileme öbeğinde kullanılmıştır: *Alsız altagsız altı p(a)ramutlar içinte katıglansarlar* “Araçsız altı mükemmeliyette (fazilette) çabalasalar” AY 394/12.

2. “ar- ~ ār-” ve Türevlerinin Tespit Edildiği Dönemler ve Eserler

2.1. ar- ~ ār- “aldatmak, kandırmak”⁴⁴

İlk kez Köktürk Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük Orta ve Yeni Türkçe dönemi Doğu Türklük sahası metinlerinde kullanılmaya devam etmiştir: **Kökt.** ar- “aldatmak” KT, BK. **EUyg.** ar- “aldatmak”,⁴⁵ **Kar.** ār-ar- “kandırmak, aldatmak” DLT. **Hzm.** “aldatmak” HŞ. Çağ. ar- “kandırmak, yanıltmak” ÇGT. Ar- eylemi *yov-* ve *ezükle-* eylemleri ile ikileme öbeklerinde karşımıza çıkar: ar- *ezükle-* “aldatmak, iğfal etmek”⁴⁶; ar- *yov-* “aldatmak, kandırmak.”⁴⁷

³⁹ Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 18.

⁴⁰ *allıg-al(lıg)* “aldatıcı, hilebaz, akıllı, metotlu ..., metot ...” (Wilkens, *a.g.e.*, s. 33).

⁴¹ *alsız* “araçsız olma” (Wilkens, *a.g.e.*, s. 36).

⁴² *altaglıg* “becerikli araç; metot ..., metotlu, araçlı” (Wilkens, *a.g.e.*, s. 36).

⁴³ *altagsız* “becerikli araçsız” (Wilkens, *a.g.e.*, s. 36).

⁴⁴ ar- “aldatmak, kandırmak” (Wilkens, *a.g.e.*, s. 56). ar- ‘to deceive, trick’. The suggestion in Hünen-ts. Briefe, p. 29, note 1867 of a connection with *ara:* is unconvincing; some remote connection with *l a:l* is possible... replaced by *alta:-* (Clouston, *a.g.e.*, s. 193).

⁴⁵ Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 20.

⁴⁶ Saadet Çağatay, “Uygurca’da Hendiadyoinler”, *100 doğum yıldönümüne armağan Prof. Dr. Saadet Çağatay’ın yayımlanmış tüm makaleleri*, Türkistan İdil-Ural Vakfı, Cilt 1, 2008, s. 248.

⁴⁷ Wilkens, *a.g.e.*, s. 56.

Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: Süçig sabın, yımşak *agın* arıp irak *bodunug ança yağutır ermiş* “Tatlı sözle, yumuşak ipekliyle aldatıp, böylece uzaktaki halkları yaklaştırmış” KT/G 5, BK/K 4. *Çarçın çikin kürin kürilikin tınlıglarığ ardılar yuvdılar* “Ölçeklerle, kilelerle insanları aldattılar” Mayt. 75/41. *Tükel kız kılınçlığ turur bu ajun/sini armasunı ay kılkı tüzün* “Bu dünya tam bir kıza benzer; o seni aldatmasın, ey yumuşak huylu” KB 6122. *Armasun silärni yakınrağ tiriglik armasun silärni tañrıdın arğan yäk* “Dünya sizleri aldatmasın, aldatıcı şeytan Tanrı hakkında sizleri kandırmamasın” TİEM 73 II 316r/2=035/005. *Şeker saķınçıdın şäh köñli karıp/ şirin ışkında öz şekkerge arıp* “Şekerin düşüncesinden hükümdarın gönlü karışıp, Şirin’in aşkından kendini şekerle aldatıp” HŞ 3065. *Sèni arma-sun dünyānuğ devleti* “Dünyanın saadeti seni aldatmasın” ÇGT 15-1. *Ar-* sözcüğü Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde yazılan inanç sistemleri çevresindeki metinlerde Budist ve İslami literatürdeki kimi yabancı ifadelerin Türkçe karşılığı olarak da kullanılmıştır. Skr. *pralubh-*, Ar. *gürür*, Far. *fırîbi-den* sözcükleri *ar-* eylemi ile karşılanmıştır.⁴⁸

2.2. *arğuc* ~ *arğuc* “aldatıcı şey, aldatmaca” < ar – *ğuc*

Sözcük Karahanlı Türkçesi döneminde tespit edilmiştir: *Arğuc ajun* “dünya aldatmacadır” DLT. *Va’dä berür küç kılığlılar âmârilär âmârikä mägär arğuc* “Zalimler birbirlerine ancak aldatmaca vadederler” TİEM 73 II 319r/5=035/040.

2.3. *arış-* “karşılıklı aldatmak, kandırmak” < ar – *ı* – *ş* -⁴⁹

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Divânü Lügâti’t-Türk’t*e tespit edilmiştir: *arış-* “karşılıklı aldatmak” DLT.

2.4. *arışgu* “karşılıklı aldanma, aldatma” < ar – *ı* – *ş* – *gu*

Sözcük Karahanlı Türkçesi Kuran Tercümelerinden TİEM’de tespit edilmiştir: *Ol kün terär silärni ternäk küniñä ol turur arışgu kün ya’ni ziyän küni* “O gün sizleri mahşer gününde toplar, o karşılıklı aldanma yani ziyan günüdür” TİEM 73 II 411r/5=064/009.

2.5. *armağ* “aldatıcı, aldatma” < ar – *mağ*

Sözcük Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi döneminde tespit edilmiştir: **E.Uyg.** *armağ* “aldatıcı”.⁵⁰ **Kar.** *armağ* “aldatma” KKT. Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: *Tevlüg kürlüg ezüg armağ bolgu ermez* “Aldatıcı olmaz” AY 443/11. *Va’de bërmez olarğa yek meger armağ* “Şeytan onlara aldatmadan başka bir şey vadetmez” KKT 26/82a1=4:120. *Armağ* sözcüğü Karahanlı Türkçesi Rylands nüshası Kuran Tercümesinde Ar. *gürür*, Far. *fırîb* sözcüklerine karşılık kullanılmıştır.⁵¹

⁴⁸ Wilkens, *a.g.e.*, s. 56.

⁴⁹ *arış-* “Hap. leg.; Recip. f. of 2 ar- (Clouston, *a.g.e.*, s. 239).

⁵⁰ *armağ* “aldatıcı, yanıltıcı; aldatma, hile, yanıltma, aldatma” (Wilkens, *a.g.e.*, s. 64).

⁵¹ Ata, *a.g.e.*, s. 220.

2.6. armağçı “aldatan, aldatıcı, entrikacı” < ar -mak + çı⁵²

Sözcük Köktürk Türkçesi metinlerinden Orhun Anıtlarında tespit edilmiştir: *Begleri, bodunu tüzsüz üçün, Tabgaç bodun tebliğün*, kürlüğün [üçün, *armağçı*]sın üçün, *inili [eçili kıkşürtükin üçün, begli bodunluğ] yonçaşurtukun üçün Türk bodun, il(l)edük ilin içgünü idmiş; kaganladuk kaganın yitürü idmiş* “Beyleri ve halkı doğru {dürüst ve âdil} olmadığı için, Çin milleti sahtekâr ve huysuz olduğu için, hilekâr olduğu için, kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine karşı kışkırttığı için, beylerle halkı birbirine gammazladığı için Türk milleti, oluşturduğu devleti elden çıkarmış; kağan yaptığı kağanını yitirmiş” KT/D 6, BK/D 6.

2.7. armağsız “aldatmasız, entrikasız” < ar - mak + sız

Sözcük Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Altun Yaruk’ta tespit edilmiştir: *Tevsüz kürsüz ezügsüz armağsız bolsun* “Hilesiz ve entrikasız olsun” AY 443/10.

2.8. arsq- “aldanmak, aldatmak, aldatılmak” < ar - sık -⁵³

Sözcük Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde tespit edilmiştir. **Kar.** *arsq-* “aldatmak, aldanmak” KB, TİEM 73. **Hzm.** *arsq-* “aldanmak” KE. Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: *Munğar arsqar erse emdi özün/bu ja‘at yava boldı kesgil sözüñ* “Bununla şimdi kendini aldatıyorsun, bu ibadet boşunadır, sözünü kes” KB 3230. *Harayna ayğaylar tañrıkça, tep, ayğul <kayu> arsqar silar* “Elbette Tanrıya ait diyecekler, (o zaman) nasıl aldanırsınız de” TİEM 73 II 253v/2=023/089. ‘*Abdu’llâh zebür ol sözge arsqıp rağbetlüğ boldı* “Abdullah Zebîr o söze aldanıp isteklendi” KE 243r21. *Arsq-* eylemi Harezmi Türkçesi Kuran Tercümesinde Ar. gurûr sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır.⁵⁴

2.9. arsqmak “aldanma, aldanış” < ar - sık- mak

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden TİEM’de tespit edilmiştir: *Kâfir mägâr arsqmak içrä* “Kafirler ancak aldanma içindediler” TİEM 73 II 417v/6=067/020.

2.10. arsqtur- “aldatmak, kandırmak” < ar - sık - tur-

Sözcük Karahanlı ve Harezmi Türkçesi Kuran Tercümelerinde tespit edilmiştir: **Kar.** *arsqtur-* “aldatmak” TİEM 73. **Hzm.** *arsqtur-* “aldatmak” HKT. Sözcüğün tarihi dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: *Tağı arsqturdı anlarını dinleri içindä ol nârsä kim çatarlar ärdilär* “Dinleri hakkında uydurdukları şeyler onları aldattı” TİEM 73 I 40r/9=003/024. *Ay âdemî! Ne neng arsqturdı sangä, kerim içing birle?* “Ey insan! Seni cömert rabbine karşı

⁵² *armağçı* “Hap. leg.; N. Ag. fr. Infin. of 2 a:r- (Clouston, a.g.e., s. 232).

⁵³ *arsık-* “aldanmak, yanılmak; yanıltılmak, baştan çıkarılmak” (Wilkens, a.g.e., s. 65). *arsık-* “Emphatic Pass. f. of 2 a:r-; ‘to be deceived, tricked’ (Clouston, a.g.e., s. 238).

⁵⁴ Sağol, a.g.e., s. 13.

ne aldattı” HKT 566b/6=82/6. *Arsıktur-* eylemi Harezmi Türkçesi Kuran Terçümesinde Ar. *gürür* sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır.⁵⁵

2.11. *arsıkturmak* “aldatma, kandırma” < ar - sık - tur -mak

Sözcük Harezmi Türkçesi metinlerinden Mukaddimetü'l-Edeb'de görülmüştür: *Yavut-turdı ol iki-si-ni arıkturmak birle* “O ikisini aldatma ile yaklaştırdı” ME 106/4.

2.12. *artız-* “aldanmak” < ar - ı - t - ı - z-⁵⁶

Sözcük Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Huastuanift'te tespit edilmiştir: *T(ä)ñriçi men nomçı men t(e)gmäkä artızıp* “Ben tanrının ve öğretisinin vaiziyim!” diyenlere aldanıp” HU 174.

2.13. *artur-* “aldatmak” < ar - ı - t - u - r-⁵⁷

Sözcük Köktürk Türkçesi metinlerinden Orhun Anıtlarında tespit edilmiştir: *Süçig sabıça, yımşak açısıça arturup üküş Türk bodun öltüg* “Tatlı sözle, yumuşak ipekliyle aldatıp, böylece uzaktaki halkları yaklaştırmış” KT/G 6, BK/K5.⁵⁸

Sonuç

Aynı köke dayandığını düşündüğümüz *al ~ âl* ile *ar- ~ âr-* tabanlarından ad ve eylem kategorisinde birçok sözcük türemiştir. *Al ~ âl*'dan türediği tespit edilen adlar şunlardır: *alçı* “hilekâr, aldatan”, *aldağ ~ altağ* “araç, bir şeyi yapmanın yolu; hile, düzen, oyun, aldatma”, *aldağuc ~ aldağuç* “aldatıcı, aldatıcılık”, *aldamak* “aldatma, kandırma”, *aldaşmak* “karşılıklı aldanma, kanma”, *aldayıcı* “aldatıcı, kandırıcı”, *allıg* “hileli, metotlu”, *alsız* “araçsız, araçsız olma”, *altağlıg* “araçlı”, *altağsız* “araçsız”. Eylemler şunlardır: *alda-* ~ *alta-* ~ *yalda-* “aldatmak, hile yapmak, kandırmak”, *aldan-* “aldanmak, kanmak”, *aldanıl-* “aldanılmak, kandırılmak”, *aldaş-* “birbirini aldatmak, karşılıklı aldanmak”. *Ar- ~ âr-* sözcüğünden türediği tespit edilen adlar şunlardır: *arğuç ~ ârguç* “aldatıcı şey, aldatmaca”, *arışgu* “karşılıklı aldanma, aldatma”, *armak* “aldatıcı, aldatma”, *armakçı* “aldatan, aldatıcı, entrikacı”, *armaksız* “aldatmasız, entrikasız”, *arsıkturmak* “aldanma, aldanış”, *arsıkturmak* “aldatma, kandırma”. Eylemler şunlardır: *arış-* “karşılıklı aldatmak, kandırmak”, *arış-* “aldanmak, aldatmak, aldatılmak”, *arıktur-* “aldatmak, kandırmak”, *artız-* “aldanmak”, *artur-* “aldatmak”. Türetmelerde kullanılan yapım ekleri +ç, +lıg, +sız, +Da-;

⁵⁵ Sağol, *a.g.e.*, s. 13.

⁵⁶ *artız-* “Hap. leg.; Caus. f. of 2 *a:r-*; cf. 1 *artur-*” (Clouston, *a.g.e.*, s. 211).

⁵⁷ *artur-* “Hap. leg.; Caus. f. of 2 *a:r-*; cf. the quotns. under that word, and *artız-*” (Clouston, *a.g.e.*, s. 210).

⁵⁸ Bunlar dışında sözlüklerde kayıtlarına rastladığımız şu kelimeler de *al* kökü ile ilgilidir: **EAT** *alda* “bir çocuk oyunu”, *aldağucılık* “aldatıcılık”, *aldanğuç* “aldanma aracı, oyalayıcı, aldatıcı şey”, *aldayış* “aldatış” Tar.S. Çağ. *aldağcı* “firib-ger, hilekâr” ŞSL, *aldamçı* “aldatıcı, hilekâr” ŞSL; *aldgjn* “had’, hile, mekr, aldanmış” ŞSL. **Osm.** *aldanç* “çabuk aldanır, her şeye kolay inanır, muğfil”, *aldanğuç* “iğfâl, hile, oyun, firib” Kamus.

-ğ, -ğl₂ç, -ğu, -ıcı, -mak; -n-, -l-, -sık-, -r-, -ş-, -t-, -tur-, -z-'dir. *Alda-*, *aldağuc* sözcüklerinde ötümlleşme; *yalda-* eyleminde ön sestey y sesi türemesi görülmüştür.

Al ~ *āl* ile *ar-* ~ *ār-* ve türevleri arasında kullanımı tek bir dönemle sınırlı olanlar olduğu gibi devamlılık gösterenler de vardır. *Armağçı*, *artur-* sözcüklerine yalnız Köktürk Türkçesi döneminde; *allığ*, *alsız*, *altağsız*, *armağsız*, *artiz-* sözcüklerine yalnız Eski Uygur Türkçesi döneminde; *alçı*, *aldamak*, *arğuç* ~ *arğuç*, *arış-*, *arışgu*, *arsıkmak* sözcüklerine yalnız Karahanlı Türkçesi döneminde; *aldayıcı* sözcüğüne yalnız Eski Anadolu Türkçesi döneminde; *aldaşmak*, *arsıkturmak* sözcüklerine yalnız Harezmi Türkçesi döneminde rastlanmıştır. Birden fazla dönemde görülenler arasından *aldanul-*, *arsık-*, *arsıktur-* Orta Türkçe döneminde; *armağ* Eski ve Orta Türkçe döneminde; *aldağuc* ~ *aldağuc*, *aldan-*, *aldaş-* Orta ve Yeni Türkçe döneminde; *al* ~ *āl*, *alda-* ~ *alta-* ~ *yalda-*, *aldag* ~ *altağ*, *ar-*~*ār-* ise Eski, Orta ve Yeni Türkçe döneminde kullanılmıştır.

Al ~ *āl* sözcük ailesinde anlam değişikliği gözlenmiştir. Bu sözcük ailesindeki kelimeler “araç, yol, yöntem, usul, çare; hile, düzen, aldatma, tuzak” manalarına sahiptirler. Bu kökten türeyen çoğu sözcüğün “yol, yöntem” anlamından ziyade “hile, düzen” anlamına gelmesi ve “yol, yöntem” anlamının Eski Uygur Türkçesi döneminden sonra görülmemesi, “hile” anlamının sonradan çıktığını gösterir. Yol, yöntem bir şeye ulaşmak için sürülen iz, metottur. Bu metot başlangıçta olumlu manada iken sonradan olumsuz manaya gelmiş, böylelikle sözcük “hile, aldatma” gibi anlamlar kazanmış olmalıdır. Böylelikle kökte ve bundan kaynaklı kimi türevlerde hem anlam genişlemesi hem de anlam kötüleşmesi olmuştur. *Ar-* ~ *ār-* ve türevlerinde böyle bir anlam değişmesi gözlenmemiştir. Bununla birlikte aynı köke dayandıklarını düşündüğümüz Moğ. *arga* ve *argada-* sözcüklerinde tıpkı *al*'daki gibi bir anlam değişmesi ve kötüleşmesini görmek mümkündür: *arga* “araç, yol, vasıta, vesile, metot, çıkış yolu, çare, imkan; hile, düzen, oyun, kurnazlık”, *arga-* “aldatmak, gizli düzen, oyun veya hile kullanmak; bir çıkış yolu veya çare bulmak”⁵⁹. Yine Moğ. *alda-* “yitirmek, elden kaçırmak, kaybetmek; bırakmak, yol vermek, indirmek; kontrolü kaybetmek, kontrol edememek; bir şeyi yanlışlıkla veya kaza olarak yapmak, yanlış yapmak, hata işlemek” ile *aldag-a* “yanlış, hata, kusur, ihmal, atlama; eksiklik, ayıp; zarar, ziyan, kayıp” sözcükleri de T. *alda-* ve *altağ* ile aynı olmalıdır. *Alda-* eyleminin “yanlış yapmak, hata işlemek” anlamı ile *aldag-a*'nın “yanlış, zarar” anlamları üzerinde durduğumuz sözcüklerin taşıdığı “aldatmak; hile, tuzak” anlamları ile örtüşür.

Eski Türkçe döneminde *al* ve *ar-* olarak karşımıza çıkan bu sözcükler şimdilik metinlerle takip edemediğimiz dönemlerde belki de ünlü+ünsüz+ünlü dizilişindeki bir köke dayanıyorlardı ve bu kökten türemişlerdi, sonrasında geçirdikleri ses olayları neticesinde şu anki formlarına ulaştılar. Ancak bu biçimlerin hangi kökte, ne zaman ve nasıl birleştiği açık değildir.

⁵⁹ Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük I*, Çev. Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2003, s. 47, 48, 82.

Kısaltmalar

AL	Abuşka Lugatı (Atalay, 1970)
Ar.	Arapça
AY	Altun Yaruk (Kaya, 1994)
Behc.H.	Behcetü'l-Hadâik fi Mev'izati'l-Halâik (Canpolat, 2018)
BK/D	Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü (Ercilasun, 2016)
BK/K	Bilge Kağan Yazıtı Kuzey Yüzü (Ercilasun, 2016)
CC	Codex Cumanicus (Toparlı vd., 2007)
Çağ.	Doğu (Çağatay) Türkçesi
ÇGT	Çağatayca Gülistan Tercümesi (Berbercan, 2011)
DK	Dede Korkut Kitabı (Ergin, 2011)
DLT	Dîvânü Lugâti't-Türk (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014)
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
EKT	Eski Anadolu Türkçesi Kuran Tercümesi (Topaloğlu, 2018)
EUTS	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü (Caferoğlu, 1993)
E.Uyg.	Eski Uygur Türkçesi
Far.	Farsça
FK	Fevâidü'l-Kiber (Kaya, 1989)
GT	Gülistan Tercümesi (Toparlı vd., 2007)
HKT	Harezmi Türkçesi Hekimoğlu Nüshası Kuran Tercümesi (Sağol, 1993)
Hrzm.	Harezmi Türkçesi
HŞ	Hüsrev ü Şîrin (Hacıeminoğlu, 2000)
HU	Huastuanift (Özbay, 2014)
İM	İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin (Toparlı vd., 2007)
Kamus	Kâmûs-ı Türkî (Şemseddin Sami, 1317)
Kar.	Karahanlı Türkçesi
KB	Kutadgu Bilig (Arat, 2008)
KE	Kısasü'l-Enbiyâ (Ata, 1997)
KFT	Kitâb Fi'l-Fıkh Bi Lisâni't-Türkî (Agar, 1989)
Kıpç.	Kıpçak Türkçesi
Kİ	Kitâbü'l-İdrâk (Toparlı vd., 2007)
KİP	Kuanşi İm Pusar (Tekin, 1960)
KKT	Karahanlı Türkçesi Ryland Nüshası Kuran Tercümesi (Arat, 2004)
Kökt.	Köktürk Türkçesi
KT/D	Kül Tigin Yazıtı Doğu Yüzü (Ercilasun, 2016)
KT/G	Kül Tigin Yazıtı Güney Yüzü (Ercilasun, 2016)

- KTS Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (Toparlı vd., 2007)
LD Lutfi Divanı (Karaağaç, 1997)
Mayt. Maytrısimit (Tekin, 1976)
ME Mukaddimetü'l-Edeb (Yüce, 2014)
Mec.N. Mecnü'atü'n-Nezâ'ir (Canpolat, 1995)
MG Münyetü'l-Guzât (Toparlı vd., 2007)
Moğ. Moğolca
NF Nehcü'l-Ferâdis (Eckmann, 2004)
Osm. Osmanlı Türkçesi
SNB Süheyl ü Nev-Bahâr (Dilçin, 1991)
Skr. Sanskritçe
ŞHD Şiban Han Divanı (Karasoy, 1989)
ŞSL Şeyh Süleyman Efendi Lugatı (Durgut, 1995)
T. Türkçe
TA Kitâb-ı Mecnü-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugâlî (Toparlı vd., 2007)
Tar.S. Tarama Sözlüğü (Dilçin, 1983)
TİEM 73 I Karahanlı Türkçesi TİEM Nüshası (TİEM 73 1v235v/2) Kur'an Tercümesi (Kök, 2004)
TİEM 73 II Karahanlı Türkçesi TİEM Nüshası (TİEM 73 235v/3-450r/7) Kur'an Tercümesi (Ünlü, 2004)
TS Büyük Türkçe Sözlük (Türkçe Sözlük, 2005)
TT I 26 Türkische Turfan-Texte (Bang-Gabain, 1929)
TZ Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye (Toparlı vd., 2007)

Kaynakça

- AĞAR, Mehmet Emin: *Kitâbu Fi'l-Fıkh Bi Lisâni't-Türki (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1989.
- AKSAN, Doğan: *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim 1-2-3*. Ciltler, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2009.
- ARAT, Reşit Rahmeti: *Kutadgu Bilig*, Kocabalı, İstanbul, 2008.
- ATA, Aysu: *Kıyasul-Enbiya, I Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II, Dizin*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1997.
- ATA, Aysu: *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi: Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2004.
- ATALAY, Besim: *Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1970.
- BANG, Wilhelm – GABAIN Annemaire von: *Türkische Turfan Texte I, Sitzung der philologisch-historischen Klasse vom 16. Mai 1929*.
- BERBERCAN, Mehmet Turgut: *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2011.
- CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1993.
- CANPOLAT, Mustafa: *Mecmû'atü'n-Nezâ'ir Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1995.
- CANPOLAT, Mustafa: *Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2018.
- CLAUSON, Sir Gerard: *An Etymological Dictionary of Prethirteenth Century Turkish*, Oxford University, Oxford, 1972.
- ÇAĞATAY, Saadet: “Uygurca'da Hendiadyoinler”, *100 Doğum Yıldönümüne Armağan Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri*, Türkistan İdil-Ural Vakfı, Cilt 1, 2008, ss.234-269.
- DİLÇİN, Cem: *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1983.
- DİLÇİN, Cem: *Mes'ud Bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr İnceleme-Metin-Sözlük*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1991.
- DURGUT, Hüseyin: Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lûgat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (Cild-i evvel) adlı eserin transkripsiyonu, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 1995.
- ECKMANN, Janos: *Nehcü'l-Ferâdis, Uşmağların Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu), I Metin, II Tıpkıbasım*, Haz. Semih Tezcan-Hamza Zülfikar, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2004.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican: *Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, Akçağ, Ankara, 2007.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican - Akkoyunlu Ziyat: *Kâşgarlı Mahmud Divânı Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2014.
- ERĞİN, Muharrem: *Dede Korkut-1, Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2011.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin: *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2000.
- KARAAĞAÇ, Günay: *Lutfî Divanı, Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1997.

- KARAAĞAÇ, Günay: *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ, Ankara, 2012.
- KARASOY, Yakup: *Şiban Han Divanı (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 1989.
- KAYA, Önal: *Ali Şir Nevâyi Fevâidü'l-Kiber (İnceleme-Metin-Dizin)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 1989.
- KAYA, Ceval: *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1994.
- KORKMAZ, Zeynep: *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2010.
- KÖK, Abdullah: *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kuran Tercümesi (TİEM 73 1v235v/2) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2004.
- LESSING, Ferdinand D.: *Moğolca-Türkçe Sözlük I*, Çev. Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2003.
- ÖZBAY, Betül: *Huastuanift, Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2014.
- SAĞOL, Gülden: *An Inter- Linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile*, I: 1993; II: 1995; III/2: 1999.
- Şemseddin Sami: *Kamus-ı Türki*, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1317.
- TEKİN, Şinasi: *Uygurca Metinler I: Kuanşi İm Pular (Ses İşiten İlah) Vap Hua Ki Atlı Nom Çeçeki Sudur (Saddharmapuñdarika- Sutra)*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1960.
- TEKİN, Şinasi: *Maytrısimit:Burkancların mehdîsi Maitreya ile buluşma Uygurca iptidai bir dram: Burkanclığın Vaibhâşika tarikatine âit bir eserin Uygurcası*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1976.
- TOPALOĞLU, Ahmet: *XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırrası Kur'an Tercümesi*, Dergâh, İstanbul, 2018.
- TOPARLI, Recep – VURAL, Hanifi - KARAATLI Recep: *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2007.
- TULUM, Mertol: *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2011.
- Türkçe Sözlük*: Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005.
- ÜNLÜ, Suat: *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kuran Tercümesi (TİEM 73 235v/3450r/7) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2004.
- VARDAR, Berke: *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual, İstanbul, 2002.
- WILKENS, Jens: *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, 2021.
- YÜCE, Nuri: *Mukaddimetü'l-Edeb- Hvarizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2014.

Extended Abstract

The Use of “al~āl, ar~ār-” And Its Derivatives In Historical Period Texts

In language, the smallest unit we search for meaning is phoneme, because words sometimes consist of a combination of several phonemes, while sometimes they consist of a single phoneme. In other words, the structure we call a word has two fundamental aspects, phonetic and semantic. Words should be considered not only in terms of their pronunciation features and attachment patterns but also in terms of the meanings they possess. These meanings are not always constant and may undergo changes over time. The change in meaning encompasses events such as meaning contraction, expansion, improvement, and deterioration.

This study focuses on the *al ~ āl* word and its derivatives, which are one of the oldest and most fundamental roots of the concept of deception, and have generated many words in both noun and verb categories, which clearly demonstrate the phenomena of meaning expansion and meaning deterioration that we have mentioned above. Additionally, we examined the *ar- ~ ār-* word and its derivatives, which we believe to be cognate with the *al ~ āl* root. The semantic and phonetic coherence of the words derived from the *al ~ āl* and *ar~ār-* roots brings to mind the idea of a shared origin. In this study, the elements of the word family of these two forms have been examined in terms of the sound, shape and meaning characteristics they demonstrate, using historical period texts and dictionaries from the Eastern and Western Turkic regions.

Many words have been derived from the noun and verb categories of the words *al ~ āl* and *ar- ~ ār-*. The nouns derived from the word *al ~ āl* include: *alçı* “deceiver, trickster”, *aldağ ~ altağ* “means, way of doing something; trickery, deception”, *aldağuc ~ aldağuç* “deceiver, deceptiveness”, *aldamak* “deception”, *aldanç* “gullible, easy to deceive, naive”, *aldaşmak* “each other deception”, *aldayıcı* “deceiver”. The verbs include: *alda-* ~ *alta-* ~ *yalda-* “to deceive, to trick, to mislead”, *aldan-* “to be deceived”, *aldanıl-* “to be deceived”, *aldaş-* “to deceive each other”. The nouns derived from the word *ar~ār-* include: *arğuç ~ arğuç* “deceptive thing, deception”, *arışğ* “mutual deception, deceit”, *armak* “deceiver, deception”, *armakçı* “deceiver, trickster”, *armaksız* “without deception, without trickery”, *arsıkmak* “deception, deceitfulness”, *arsıkturmak* “to deceive”. The verbs include: *arış-* “to deceive each other”, *arsık-* “to be deceived, to deceive, to be deceived”, *arsıktur-* “to deceive”, *artız-* “to deceive”, *artur-* “to deceive, to be deceived”. The derivation suffixes used in these words are +çı, +lğ, +sız, +Da-, -ğ, -ğİ2ç, -ğü, -ı1, -mak; -n-, -l-, -sık-, -r-, -ş-, -t-, -tur-, -z-. Vocalization in *alda-*, *aldağuc* and prosthetic phoneme mutation in *yalda-* are also observed.

There are some root and derivative words that are limited to a single period of use, while others have continuity. The words *armakçı* and *artur-* were only

used in the Old Turkic period, while the words *allıĝ*, *alsız*, *altaĝsız*, *armaĝsız* and *artız-* were only used in the Old Uyghur Turkic period. The words *alçı*, *aldamak*, *arĝuç* ~ *ârĝuç*, *arış-*, *ârışĝu* and *arsıĝmak* were only used in the Karakhanid Turkic period, while the word *aldayıcı* was only used in the Old Anatolian Turkish period, and the words *aldaşmak* and *arsıkturmak* were only used in the Khwarazm Turkic period. Among those that are seen in more than one period, the words *aldanıl-*, *arsıĝ-*, and *arsıktur-* were used in the Middle Turkic period, while the word *armaĝ* was used in both the Old and Middle Turkic periods. The words *aldaĝuc* ~ *aldaĝuç*, *aldan-* and *aldaş-* were used in both the Middle and New Turkish periods, while the words *al* ~ *âl*, *alda-* ~ *alta-* ~ *yalda-*, *aldaĝ* ~ *altaĝ* and *ar-* ~ *âr-* were used in the Old, Middle, and New Turkish periods.

There has been a change in meaning in the *al~âl* word family. The words in this family have meanings such as “tool, way, method, solution; trick, scheme, deception, trap”. Most of the words derived from this root have a meaning of “trick, scheme” rather than “way, method”, and the fact that the meaning of “way, method” has not been seen after the Old Uyghur Turkic period indicates that the second meaning emerged later. Method is the path taken to achieve something. This method was initially positive, but later became negative, and thus the word gained meanings such as “trick, deception.”

Thus, both an expansion and a deterioration of meaning have occurred in the root and some of its derivatives. There has been no such change in meaning in the derivatives of the word *ar-* ~ *âr-*. Moreover, it is possible to observe a similar semantic shift and deterioration in meaning in the Mongolian words *arga* and *arga-*, which we believe to have the same root as *al*. *Arga* meaning “tool, means, method, way out, solution; trick, deception, cunning” and *arga-* meaning “to deceive, to use secret schemes or tricks; to find a way out or a solution”. Similarly, the Mongolian words *alda-* meaning “to lose, to let slip, to lose control, to make a mistake or error accidentally or unintentionally” and *aldag-a* meaning “mistake, fault, negligence, omission; deficiency, flaw; damage, loss” should be the same as T. *alda-* and *altaĝ*. The meanings of “deceive; trick, trap” carried by these words overlap with the meanings of *alda-* as “to make a mistake, to commit an error” and *aldag-a* as “wrong, harm.”

During the Old Turkic period, these words appeared as *al* and *ar-*, in periods that we currently cannot trace with texts, they were likely based on a root with a vowel + consonant + vowel arrangement and derived from that root. Through subsequent sound events, they reached their current forms. However, it is unclear in which root, when, and how these forms merged.

Türk Kadınlarının Siyasi Haklarını Almalarının Basına Yansıması (1930-1934)

Reflection Of Turkish Women's Acquisition Of Political Rights In The Press (1930-1934)

Mervener TUZAK*

* Dr.

Orcid Id: 0000-0002-7596-6737

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Mervener Tuzak, Kocaeli, Türkiye

E-posta / E-mail:

mervener.tuzak@marun.edu.tr

Geliş Tarihi / Recived Date:

9 Şubat 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:

5 Nisan 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:

Mervener Tuzak "Türk Kadınlarının Siyasi Haklarını Almalarının Basına Yansıması (1930-1934)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 265, İstanbul 2023, s. 249-270.

doi: 10.55773/tda.1247928

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Kadınlar tarih boyunca yaşam şartlarının bütün zorluklarına rağmen varlıklarını devam ettirmişlerdir. Kadınların varlıklarını devam ettirebilmeleri ise hep mücadele etmeleriyle mümkün olmuştur. Mücadele ettikleri kişiler ve olaylar toplumdaki topluma değişiklik göstermiştir. Türk toplumuna bakıldığında ise İslamiyet öncesinde kadınların ata bindiği, kılıç kullandığı hatta düşmanla savaştığı görülmektedir. Yerleşik bir yaşam ve İslam dinine geçilmesiyle birlikte Türk kadınları toplumsal yaşamda daha pasif hale gelmişlerdir. Modernleşme ile kadın hakları ve kadınların sosyal yaşam içerisindeki yerleri tartışılmaya başlanmıştır. Bu süreçler ardından Türkiye'de Cumhuriyetin ilanı sonrasında Türk kadınlarının toplumsal ve siyasi yaşam içerisindeki rolü dikkat çekmiştir. Kadınların sosyal, ekonomik ve siyasi yaşamda yer edinebilmeleri ise bir mücadele anlamına gelmiştir. Gerçekleştirilen bütün mücadelelerle Türk kadınlarının, 1930 ve 1933 tarihlerinde siyasi yaşamda söz sahibi olabilmeleri ardından siyasi haklarını tam anlamıyla 1934 yılında almışlardır. Bu çalışmanın hedefi, Türk kadınlarının seçme ve seçilme hakkını elde etme sürecinin dönemin Türk ve yabancı basınına nasıl yansıdığını inceleyerek yabancı ve Türk kamuoyunun gerçekleşen bu tarihi olaya nasıl baktıklarının görülmesini sağlamaktır. Çalışmanın hedefi olan basınıncelenmesinde dikkat edilen husus, konu bütünlüğünü bozmayacak haberlere yer verilmesi olmuştur. Türk kadınlarının seçme ve seçilme haklarını elde etmelerinin yalnızca Türkiye'yi etkilemediği birçok yabancı kadınlar başta olmak üzere örnek teşkil ettiği görülmüştür. Çalışmamızda, görülen bu tepkilere yer verilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma için öncesinde yayımlanmış olan araştırma eserleri, makaleler ve tezler incelenmekle birlikte çalışmanın tamamına yayılmış şekilde bulunan gazete yazıları için The Library of Congress gazete arşivi, Throve gazete arşivi, İstanbul Üniversitesi gazete arşivi ve İBB Atatürk Kitaplığı arşivinden yararlanılmıştır. Ayrıca resmi belgeler için Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi ve TBMM Zabıt Ceridelerine de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Kadını, Kadın Hakları, Türk Kadınlar Birliği, Seçme ve Seçilme Hakkı, Basın.

Abstract

Throughout history, women have maintained their existence despite all the difficulties of living conditions. Women have always been able to continue their presence only through struggle. The people and events they struggled against varied from one society to another. A look at the Turkish community shows that women rode horses, used swords, and even fought against the enemy before Islam. With the transition to a settled life and Islam, Turkish women became more passive in social life. With modernization, women's rights and the place of women in social life began to be discussed. Following these processes, after the proclamation of the Republic in Turkey, the role of Turkish women in social and political life attracted attention. Women's participation in social, economic, and political life has meant a struggle. With all the challenges realized, Turkish women could have a say in political life in 1930 and 1933, but they received their full political rights in 1934. This study examines how Turkish women's gaining the right to vote and be elected was reflected in the Turkish and foreign press of the period. This study aims to analyze how the process of Turkish women obtaining the right to vote and be elected was reflected in the Turkish and foreign press of the period and to see how the foreign and Turkish public opinion viewed this historical event. In analyzing the press, which is the target of the study, attention was paid to including news that would not disrupt the integrity of the subject. It has been observed that Turkish women's gaining the right to vote and be elected not only affects Turkey but also set an example for many foreign women. In our study, we have tried to include these reactions. For this study, research works, articles and theses published before this study were analyzed, and The Library of Congress newspaper archive, Throve newspaper archive, Istanbul University newspaper archive, and IMM Atatürk Library archive were used for the newspaper articles spread throughout the study. In addition, for official documents, the Republic Archive of the Presidency of State Archives and the Minutes of the Grand National Assembly of Turkey were also included.

Keywords: Turkish Women, Women's Rights, Turkish Women's Union, Right to Vote and Election, Press.

Giriş

Kadınların tarih boyunca, her toplum içerisindeki yaşadıkları süreçler farklı olmakla birlikte, siyasal ve sosyal haklarını elde etmeleri için mücadele vermeleri gerekmiştir. 20. yüzyılın başlarına kadar genel olarak ev içi görevleriyle kısıtlı kalan kadınlar sonrasında bu durumu değiştirmek için kolları sıvamışlardır.

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle beraber toplumsal hayat birçok yeniliklere açılmıştır. Ancak bu yeniliklerin devamlı olması kadın-erkek eşitliğinin de sağlanmasının önemini ortaya koymuştur. Erkek nüfusun özelinde seçme ve seçilme hakkının varlığı siyasal organların var olmasıyla paraleldir. Bu durumun Türkiye'de meydana gelişi 1876 Kanun-ı Esasi'nin kabul edilmesiyle olmuştur. Sonrasında II. Meşrutiyet'in ilanına kadar askıya alınan bu durum, meşrutiyetle beraber partilerin seçime katılabilmesiyle devam etmiştir. Mevcut olan sınırlı oy kullanılması, cumhuriyetle birlikte ortadan kalkmıştır. Cumhuriyet sonrasında ise seçme ve seçilme hakkı yalnızca erkek vatandaşlara tanınmıştır. Cinsiyetçi bir yaklaşım olarak devam eden bu durumun tamamen sonlanması 1934 yılında gerçekleşmiştir.¹ Ancak unutulmaması gereken kadınların siyasal haklarını almasının birdenbire gerçekleşmediğidir.

¹ Ayşegül Yaraman, *Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1999, s. 43.

İlk olarak 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte kadınların eğitiminin lüzumu görülür ve bir grup kadın Meclis’e gözlemci şeklinde girmek ister. 1916 yılında ise kadınlara verilen hakların tanınmasıyla ilgili ciddi bir tartışma Meclis’te yaşanır ancak önemli bir ilerleme kat edilemez. I. Dünya Savaşı’nda Türk kadınlarının, bizzat cephe gerisinde ve cephede mücadeleye katılmalarının yanında² Milli Mücadele Dönemi’nde, Türk kadınlarının aktif katılımı dernekleşme faaliyetleri biçiminde görülmeye başlamıştır. Bu dönemde kadınlar tarafından teşekkül edilen cemiyetler dikkat çekmiştir. Örneğin 1918’de İstanbul’da kurulan Asri Kadınlar Cemiyeti’nin nizamnamesine göre amacı, Türk kadınlarını fikren ve bedenen eğitilmesinin sağlanarak, toplumsal statüsünün yükseltilmesidir. Ayrıca Türk kadınlarının Milli Mücadele Dönemi’nde yaptıkları mitingler İzmir’in işgalinden sonra artış göstermiştir.³ Meşrutiyet Dönemi’nden Cumhuriyet Türkiye’sine geçiş süresinde üst üste karşılaşılan travma ve savaşlar doğal olarak toplumsal hayatın bir parçası olan kadının idealize edilmesine etki etmiştir. Bu süreçle birlikte kadın da erkek gibi Milli Mücadele’nin bir parçası olarak “*vatana hizmet etmelidir*” vurgusu göze çarpmıştır. İdealize edilmiş olan bu “*yeni kadın*” savaş gerçeğiyle beraber savaş sahalarında erkeklerle birlikte yerini alacak, bu şekilde bütün vatanın anası olarak yüceltilmiş olan kadın, toplum içerisinde “*Türk kahramanlığı*” ve fedakârlığı konularının da taşıyıcısı haline gelecektir. Yine bu dönemde Türk kadını, mevcut bulunan sosyo-kültürel ortam içerisinde imkânsız olarak görülen işlere de imza atacaktır. Türk kadını ilk olarak Türk Ocakları sahnesine çıkarak sahnedeki yerini almıştır.⁴

TBMM’nin teşekkül ettiği 1920 yılı ve kadınların siyasi haklarının verildiği 1934 yılları arasında Meclis’te, kadınların siyasi haklarının verilmesinin zamanının gelmediği görüşü ağırlıktadır.⁵ Türk kadınlarının siyasi haklarını alma sürecine bakıldığında lehte ve aleyhte birçok görüşün var olduğu görülmektedir.⁶

1923’te, 1909 tarihli Kanuni Esasi’de bulunan milletvekili seçim kanununun düzenlenmesi gerekmiştir. Ülkedeki erkek nüfusunun savaş sonrasında azalmış olması nedeniyle bazı milletvekilleri kadınların da seçmen olmasını söylemişlerdir. Bu öneri üzerine kadınların lehine öneride bulunan milletvekillerinin üzerine gidilmiştir.⁷ Kadınlar tarafından siyasi hakları için yapılan çalışmaların yanında Meclis’teki 3 Nisan 1923 tarihli oturumda 1921 Teşki-

² Emel Doğramacı, *Türkiye’de Kadının Dünü ve Bugünü*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1997, s. 11.

³ Leyla Kırkpınar, *Türkiye’de Toplumsal Değişme*, Zeus Kitapevi Yayınları, 2013, s. 124-125.

⁴ İsmet Türkmen, Mustafa Kemal Atatürk Dönemi Türk Modernleşmesinde Kadın Kimliğinin İnşası, *Türkiye’de Kadın: Siyasî, Sosyal ve Kültürel Alanda Değişim*, Ed. Esmâ Özdaşlı, TASAV Yayınları, Ankara 2022, s. 112-113.

⁵ Meral Balcı, Mervenur Tuzak, Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Nezihe Muhiddin Özeline Türk Kadınlarının Siyasî Hakları İçin Mücadelesi, *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları*, 2017, s. 46.

⁶ Sabiha Doğan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Aydın Kadınlar Şair ve Yazarlar (1850-1950)*, Akademik Kitaplar Yayınları, İstanbul 2012, s. 218.

⁷ Leylâ Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasî Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998, s. 190.

lat-ı Esasiye Kanunu'nda yer alan 10. ve 11. maddelerin 18 yaşını bitirmiş olan bütün Türklerin milletvekili seçimlerine iştirak edebileceği şekliyle düzenlenmesini isteyen milletvekillerine rağmen bu istek reddedilmiş ve bahsi geçen madde “Onsekiz yaşını ikmal eden her erkek Türk mebusan intihabına iştirak etmek hakkını haizdir” şekliyle devam etmiştir.⁸ Kadınlara yönelik var olan cinsiyetçi yaklaşım bu şekilde göze çarpmakla birlikte 1924 yılında aynı konu konuşulurken üslup daha yumuşaktır.⁹ Bu değişiklik ile ilgili Amerika'nın Montana eyaletinde yayımlanan The Bozeman Courier gazetesi, “Türk Kadınları Oy Kullanamıyor” başlığıyla şu haberi yayımlamıştır:

“Türkiye’de kadınlar henüz oy kullanamadı. Ankara’daki Millet Meclisi yeni anayasanın ilk 17 maddesini kabul etti ancak on sekiz yaşını tamamlayan her Türk’ün parlamento seçimlerinde oy kullanma hakkına sahip olmasını yeterli gören onuncu madde, erkek kelimesinin eklenmesiyle değiştirildi.”¹⁰

1923 yılında Mustafa Kemal Paşa İzmir’de halk ile konuşmasında Türk kadınlarının âlim ve bilim insanı olacağını ve erkeklerin aldıkları bütün eğitimleri alacaklarını, sonrasında ise kadınların da hayatın içerisinde erkeklerle birlikte yürüyerek birbirlerinin destekleyicisi olacaklarını söylemiştir.¹¹ Mustafa Kemal Paşa, bu sözleriyle kadınların toplumsal hayatta olmaları gereken konumu izah etmiştir.

1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun kabulüyle mevcut eğitim eşitsizliği kaldırılmıştır.¹² Eğitim alanında Tevhid-i Tedrisat Kanunu’yla birlikte eğitim kurumları Milli Eğitim Bakanlığı’na devredilmiştir. Ayrıca devletin eğitim kurumlarında karma eğitim esas olarak belirlenmiştir.¹³ Cumhuriyet’in ilanı sonrasında yapılmaya başlanan devrimlerle birlikte Türk kadınlarının da sahip olduğu haklara yenileri eklenmiştir. Bu konuda en önemlilerinden biri yasalar karşısında eşitliğin sağlanması olmuştur. İlk olarak 17 Şubat 1926 yılında Medeni Kanun’un¹⁴ getirilmesi bu iyileşmedeki ivmelerdendir. Bu dönemde Medeni Kanun’un kabulü “Türk kadınlığı medeni haklarını tekrar kazanmış ve Türk ailesinin hakiki temellerini yeniden kurmuş oldu” biçiminde algılanmıştır.¹⁵ Medeni Kanun’un kabulüyle birlikte Türk kadınları aile içinde erkeklerle eşit konuma gelerek evlenme, boşanma ve miras konula-

⁸ Bengül Salman Bolat, 1930- Kadınlara İntihap (Seçme-Seçilme) Hakkı Verilmesine Yönelik Tutumlar, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S 19, Y 10, 2014, s. 29.

⁹ Şefika Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2011, s. 256.

¹⁰ *The Bozeman Courier*, “Turkish Women Fail to Get Vote”, March 26, 1924, s. 4.

¹¹ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1959, s. 86.

¹² Hasan Acar, *Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın, İnsan & İnsan*, S 21, 2019, s. 407.

¹³ Sibel Özbudun, *Türkiye’de Kadın Olmak Bir Toplumsal Dönemeç Üzerine Düşünceler*, Yazın Dergisi Yayınları, İstanbul 1994, s. 12.

¹⁴ Türk Medeni Kanunu için bkz. Bekir Sıtkı Yalçın, İsmet Gönülal, *Atatürk İnkılâbı Kanunlar-Kararlar-Tamimler-Bildiriler-Belgeler Gerekçe ve Tutanaklarıyla*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1984, s. 137.

¹⁵ Kırkpınar, “Türkiye’de...”, s. 165.

rındaki haklarını almışlardır.¹⁶ Afet İnan'a göre Medeni Kanun ile tanınan hakların Türk toplumundaki uygulanması genel olarak 1926'dan beri çeşitli bölge ve köylerde tam anlamıyla uygulanmamış olmakla birlikte, Türk aileleri belirtilen esasları benimsemişlerdir. Ayrıca İnan, kadınların aile içerisinde ve çocuklara tesirleri, hukuki anlamda da orantılı hale getirilerek eş ve anne görevleriyle kadınların kişiliğini kazandıklarını söylemiştir.¹⁷

Türk toplumunun batı toplumunu yakalayabilmesi için öngörülen kalkınmanın altında yatan düşünce, toplum içerisindeki tüm kesimleri aynı oranda ve bütünlük içerisinde zenginleştirecek bir kalkınmanın olması gerektiği şeklinde ortaya konmuştur.¹⁸ Türk kadınlarının Cumhuriyet'in ilanı ardından siyasi hakları için çalıştıkları görülmektedir. 1926 yılında Süreyya Hulusi Hanım, Trabzon'daki demecinde herkesin Türk kadınından vatan dersi almasına rağmen niçin o vatanın, yönetimi ve yazgısı mevzu bahis olduğu vakit ihmal edildiğini¹⁹ sormuştur. Bu sorusuyla Süreyya Hulusi Hanım kadınların siyasi hakları konusuna dikkat çekmiştir.

Kadınların Belediye Seçimlerinde Seçme ve Seçilme Hakkının Tanınması

Dönemin basın yayın organlarıyla bilinçlenmeyi sürdüren kadınlar, 16 Haziran 1923 tarihinde Nezihe Muhiddin Hanım'ın önderliğinde Kadınlar Halk Fırkası (KHF) kurulması yoluyla ilk siyasi oluşumu meydana getirmek istemişlerdir. Ancak kadınların bu girişimleri siyasi hakları olmaması nedeniyle olumlu neticelenememiştir. KHF'nın kurulması için izin alınamayınca, KHF kurucuları, Türk Kadınlar Birliği (TKB) isminde bir derneği 7 Şubat 1924 tarihinde kurmuşlardır.²⁰ Bu birliğin, en önemli çalışmalarından biri de Kadın Yolu Dergisi olmuştur.²¹ Kurulduğu ilk zamanlarda Kadınlar Birliği'nin kadınların Belediye Seçimlerine katılması konularında basında etkin olmamışlardır. Bakıldığında bu dönemde daha çok yardım faaliyetleriyle ilgilendikleri görülmektedir.

Türk kadınlarının siyasal haklarıyla ilgili gelişmelerin yabancı basında da takip edildiği görülmektedir. Örneğin Türk kadınlarının yasal haklarını istediklerini söyleyen Amerika'nın Washington eyaletinde yayımlanan The Evening Star gazetesi, Kadınlar Birliği'nin (KB), Türkiye'nin tek kadın birliği olduğunu ve hakları için çalıştıklarını söylemektedir. Bu gazete de KB'nin planladığı çalışmalarından da söz edilmiştir.²² Ayrıca The Evening Star'daki

¹⁶ Tezel Taşkıran, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadını Hakları*, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, 1973, s. 115.

¹⁷ Afet İnan, *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, Devlet Kitapları, İstanbul 1975, s. 162.

¹⁸ Betül Tekinsoy, Demokrat Parti Döneminde Halk Eğitime Yönelik Bir Teşkilat ve Konya'daki Faaliyetleri: 4-K, *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 11 (1), Mart 2021, s. 119.

¹⁹ Suzan Ünal, Türk Kadınının Seçme ve Seçilme Hakkını Kazanması ve Basın, *Turkish Studies*, S 9/7, 2014, s. 533.

²⁰ Balcı, Tuzak, "Cumhuriyet'in...", s. 47.

²¹ Yaprak Zihnioğlu, *Kadinsız İnkılap*, Metis Yayınları, İstanbul 2003, s. 150-151.

²² *The Evening Star*, "Turkish Women Plan to Enjoy New Rights", May 24, 1929, p. 35.

bu yazının aynı şekilde Amerika'nın North Dakota eyaletinde yayımlanan The Bismarck Tribune'de yayımlandığı görülmektedir.²³

Nezihe Muhiddin'in başkanı olduğu Türk Kadınlar Birliği, siyasi haklar için TKB kongresini gerçekleştirmiştir. Burada kadınların siyasi hakları için KHF'nın nizamnamesindeki 2. maddede değişiklik yapılması önerisi kongreye sunulmuştur (1927). Daha sonrasında TKB siyasi hakların alınması için çalışacaktır. Bahsi geçen ikinci maddenin TKB'nin nizamnamesindeki hali şu şekildedir:

*"Birliğin maksadı: Kadınlığın fikri ve ictimâ'î sâhalarında yükselerek 'asrı ve mütekâmil bir mevki'e eriştirmektir. Birlik, bu gâyeye vusul için: Genç kızların hakiki vâlide yetiştirmek, kadınlık 'âlemindeki feci' ictimâ'î yaralarını tasfiye etmek, dul, bi-kes 'â'ilelere ve tahsil-i ibtidâ'iyedeki çocuklarına yardım etmek, kadınlığı hârici hayât-ı mesâ'îye teşvik ve müstahsil bir hâle getirmek, sanâyi' ve ma'mûlât-ı dahîliyyeye karşı rağbete teşvik etmek için sarf-ı mesâ'î ederek, konferanslar tertib, müsâmereler ihzâr, serbest halk dersleri küşâd ve eserler neşreder."*²⁴

Kadınlar Birliği'nin çalışmalarıyla ilgili Amerikan The Evening Star gazetesinin "Türkiye'de Oy İsteyin" başlıklı haberi şu şekildedir:

*"Kadınlar Birliği dün, oy hakkının anayasaya eklenmesi için Cumhurbaşkanını Kemal Paşa'ya dilekçe vermek üzere beş kişilik delegasyon seçti. Heyette birlik başkanı Nezihe Muhiddine ve kadın doktorlar dekanı Safiye Ali yer alıyor. Kadınlar, yakın zamanda kazılan Bizans Hipodromu'nda dev bir gösteri düzenlemeyi planlamaktadır."*²⁵

İkdam gazetesi, Kadınlar Birliği'nin Nisan 1929 tarihinde başkanları Latife Hanım'ın önderliğinde²⁶ toplanarak belediye seçimlerinde kadınlarında seçme ve seçilme haklarıyla bulunmaları gerektiği konusu hakkında hararetli bir görüşme yaptıklarını yazmıştır. Burada konuşmalar yapılmış ve mücadele etmenin öneminden bahsedilmiştir.²⁷ Ayrıca Kadınlar Birliği'nin Mayıs ayında kongre düzenlediğini söyleyen ve kongredeki gelişmeleri sayfalarına taşıyan İkdam gazetesi, bu kongreye birliğin bütün kadınlarının katıldıklarını ve hararetli geçtiğini aktarmaktadır. İkdam gazetesine göre kongrede kadının genel olarak yaşam cephesinde alakadar olduğu meseleler görüşülmüş ve özellikle kadınların belediye seçimlerine, erkekler gibi hak sahibi olmasıyla ilgili görüşmeler hararetli olmuş, bu konuyla ilgili konuşanların sayısı ise yirmiyi bulmuştur.²⁸

²³ The Bismarck Tribune, "Turkish Women Plan to Enjoy New Rights", July 16, 1929, p. 3.

²⁴ Zihnioglu, "Kadinsız...", s. 196-197.

²⁵ The Evening Star, "Seek Vote In Turkey", June 20, 1927, s. 13.

²⁶ Türk Kadınlar Birliği'nin başkanının değişmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yaprak Zihnioglu, Kadinsız İnkılap, Metis Yayınları, İstanbul 2003.

²⁷ İkdam, 12 Nisan 1929, s. 1.

²⁸ İkdam, "Kadın Birliğinde", 3 Mayıs 1929, s. 1.

Kadınlar Birliği 1929 tarihinde idare heyetini toplayarak belediye konularında kadınların haklarını ne suretle olacağını konuşmuşlardır. Kadınların siyasi haklarını alabilmeleri için birlik tarafından meclise müsait bir zamanda başvurulacağı kararı alınmıştır.²⁹ Bu gelişmelerin ardından Hakkı Şinasi Paşa'ya³⁰ konuyla ilgili fikirleri sorulduğunda “Henüz kadınların, kadın birliğinin herhangi bir müracaatı ile karşılaşmış değilim” cevabını vermiştir. Ayrıca Cevdet Kerim Bey³¹, “Kadınlarımızın bu ay yapılacak mahallât heyeti ihtiyarileri intibatına girmeleri kabul değildir. Bu hususta meclisten bir kanun çıkması lâzımdır. Bu vaziyet dahilinde, eğer kadın birliğinin bir müracaatı vuku bulursa bunun tatmini mümkün olamaz” demiştir.³² Amerikan'ın Texas eyaletinde yayımlanan The Brownsville Herald ise 2 Aralık 1929 tarihli haberinde Türk kadınlarının siyasi haklarını elde ettiği söylenmektedir. Haberin içeriği şu şekildedir:

“Türk kadınlarına belediye seçimlerinde oy kullanma ve belediye görevlerinde bulunma hakkı verildi. Ve en bilge Türk liderler, yakın gelecekte ülkelerinin kadınlarına tam özgürlüğün geleceğini söylüyorlar.”³³

20 Mart 1930'da Belediye Kanunu Meclis'te müzakere edilmeye başlanmıştır. Meclis'te Dâhiliye Vekili Ahmet Ağaoğlu, Türk kadınlarıyla ilgili olarak “Kadınlarımız yakında teşrii meclislerde de faziletkâr mevkilerini işgal edeceklerine şüphe yoktur” demiştir.³⁴ Türk kadınlarının belediye seçimlerine katılmalarıyla ilgili TBMM'de konuşan Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, Türk tarihinin her döneminde ve alanında erkeklerle yan yana birçok fedakârlık yapan, millet ve vatan konularında büyük bir feragat gösteren, milletin, vatanın kötü ve iyi durumuna ortak hislerle katılan kalbi büyük ve fazilet örneği Türk kadınının katılımıyla var edilen Cumhuriyette doğal olarak, kendi evinde olduğu gibi belediye konusunda da temiz ve ciddi konumunu alacağını söylemiştir.³⁵

²⁹ Milliyet, “Kadın Birliğinin Dün Verdiği Kararlar”, 2 Kânunuevvel 1929, s. 3.

³⁰ Dr. Hakkı Şinasi Paşa (İsmail Hakkı Erel), (1871-1941) Askeri Tıbbiye mezunudur. Almanya'da ihtisas yapmıştır. Fransızca ve Almanca bilmektedir. Dahiliye Mütehassısı, Hamidiye Çocuk Hastanesi 2. Baştabibi, Bahriye Merkez Hastanesi Baştabibi, Tabip Tümmamiral, İstanbul Vilayeti Cemiyeti Belediye 1. Reis Vekili ve Vilayet Umumi Meclis Üyesi, II. Dönem (Ara Seçim) ve III. ve V. Dönem İstanbul, IV. Dönem Erzurum Milletvekilliği, III. Dönem Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Encümeni Reisliği yapmıştır. Birçok madalya ve nişan sahibidir. *TBMM Albümü 1920-2010, 1. Cilt 1920-1950*, Ed. Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No:1, 2010, s. 263.

³¹ Cevdet Kerim İncedayı (1893-1951), Kafkas Cephesi Bölük Müfreze Komutanlığı, 34. Kafkas Alayı Yaveri, Sivas 3. Kolorduda Subay, II. İnönü ve Sakarya Muharebesinde 7. Fırka Kurmay Subayı, Erkan-ı Harbiye Harbi Umumiye Hareket Şubesi Subayı ve Garp Cephesi Kısım Şefi, Muamelatı Atıyye Müdüriyeti Umuru Ecnebiye Şubesi Mülhaki, İtfaiye Alay Yaveri, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Müstakil Hava Şubesi Müdürü, Türk Maarif Cemiyeti İstanbul Bölgesi Temsilcisi görevlerinde bulunmuştur. V., VI., VII. ve VIII. Dönem Sinop Milletvekili, VII. Dönem Milli Müdafaa Encümeni Reisi, VII. ve VIII. Dönem TBMM Başkanvekili, 12. Hükümet Muhabere ve Münakalat, 15. Hükümet Bayındırlık Bakanlığı yapmıştır. “*TBMM Albümü...*”, s. 500.

³² Milliyet, “Kadınlar Muhtar Olacaklar mı?”, 3 Kânunuevvel 1929, s. 3.

³³ *The Brownsville Herald*, “Turkish Women on the Way”, December 2, 1929, s. 4.

³⁴ Milliyet, “Kadınlarımız İntihap Edecekler”, 21 Mart 1930, s. 1-2.

³⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 3, Cilt 17, İçtima 3, 20 Mart 1930, s. 24.

İkdam gazetesinin haberine göre Ankara'dan gelen bir telgrafta, yeni belediye teşkilatında kadınlarında intihap haklarının olacağı bildirilmiştir. Belediye layihasının tasdik edilmek üzere meclise gönderildiği ve kadınlarında erkekler gibi intihap hakkına sahip olmaları gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca bu gelişmelerin kadınlar arasında büyük bir sevinçle karşılandığı da eklenmiştir.³⁶ Kadın Birliği, Meclis'ten geçmek üzere olan yeni belediye kanunu dolaşısıyla 31 Mart 1930 tarihinde Kadın Birliği'nde bir konferans düzenlemiştir. Konferansta konuşan Efzaiş Suat Hanım, bu kanunun kadınların vatandaşlık haklarının nişanını ellerine verilecek birinci ve kat'i hareket olacağını söylemiştir.³⁷ KB idare heyeti kadınların belediye işlerine katılabilmeleriyle ilgili hazırlık müzakeratına başlamışlardır. Kadınlar belediye azalığı için kişileri tespit edeceklerdir. Belirlenen kişiler fırka tarafından kabul edildiği zaman ise ilan edilecektir.³⁸ Ayrıca KB eski reisi olan Nezihe Muhiddin, Cumhuriyet Halk Fırkası'na (CHF) aza olarak kaydedilmek için Beyoğlu şubesine başvurmuştur. Nezihe Hanım fırkaya başvuran ilk kadındır.³⁹

Kadınlar Birliği önemli bir karar almıştır. Mevzu bahis karar ise belediye kanununun⁴⁰ kabul edileceği gün İstanbul Türk Hanımları, Darülfünun ve tüm kız okulları öğrencilerinin katılımıyla büyük bir gösteri yapılmasıdır. Ayrıca bu günün her sene kadın günü olarak tesit edilmesi de karara alınmıştır.⁴¹

Milliyet gazetesi kadınların belediye meclislerinde yer alabilmeleri için Teşkilatı Esasiye kanununun 10. ve 11. maddeleri üzerinde tadilat yapılacağı söylemiştir. Gazete, "*intihap kanunu tadi'âtının hazırlanmakta*" olduğunu ve bu tadilatla birlikte kadınların belediye azası ve belediye reisi olabileceklerini yazmıştır.⁴² Kadınların belediye seçimlerine katılabilmeleri 3 Nisan 1930'da kabul edilen Belediye Kanunu'nun 23. ve 24. maddeleri ile sağlanmıştır.⁴³ İngiliz The Times gazetesi, 18 Mart 1930 tarihli "*Türk Kadınları İçin Belediye Üyelik Hakkı*" başlıklı haberinde yeni belediye kanununa göre Türk kadınlarının belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkının olacağını yazmıştır.⁴⁴ Amerikan The Evening Star gazetesi de TBMM'nin kadınlara belediye seçimlerinde oy kullanma hakkının, belediye meclis üyeliğine ve başkanlığına gelmelerini sağlayan yasanın kabul edildiğini anlattığı haberi sayfalarına taşımıştır.⁴⁵

³⁶ İkdam, "Türk Kadınlarına İntihap Hakkı Veriliyor", 25 Mart 1929, s. 1.

³⁷ *Vakit*, "Erkekler, müsterih olunuz!", 1 Nisan 1930, s. 1.

³⁸ *Vakit*, "Hazırlık ?", 31 Mart 1930, s. 1.

³⁹ *Milliyet*, "Kadınlar ve İntihap", 27 Mart 1930, s. 1.

⁴⁰ Geniş bilgi için bkz. Resmi Gazete, "*Belediye Kanunu*", Sayı 1471, 14 Nisan 1930.

⁴¹ *Milliyet*, "Kadınlar İntihap Hakkını Tes'it Edecekler", 3 Nisan 1930, s. 1.

⁴² *Milliyet*, "Teşkilatı Esasiye Kanununda Tadilat", 26 Mart 1930, s. 1.

⁴³ Sevilay Özer, Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S 85, Mart 2013, s. 141. Konuyla ilgili bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 3, Cilt 18, İçtima 3, 3 Nisan 1930, s. 7 ve s. 69.

⁴⁴ İlken Şen, *Atatürk Dönemi Türk Kadınının Değerlendirilmesinde İngiliz Basınından Örnekler (1923-1938)*, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2019, s. 16.

⁴⁵ *The Evening Star*, "Turkish Women Get Vote In City", March 31, 1930, s. 10.

Hakkı Şinasi Paşa, artık kadınlarında erkekler gibi siyasi partilere girebileceklerini bu konuda yapılacak müracaatların tetkiki sonrasında⁴⁶ kadınların usulü dairesinde aza olarak kaydedilebileceklerini ve kayıt yaptırabileceklerini söylemiştir.⁴⁷ Kadınların belediyelerde yer almalarını sağlayan kanunun kabulü ardından Afet İnan CHF'na kayıt ve kabul edilmiştir. Ayrıca İstanbul'da da KB üyeleri seçimlere kadar çalışmalarını hızlandırmış ve fırkaya girmeye karar vermişlerdir.⁴⁸ Amerikan The Evening Star gazetesi de Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Eylül'ü ülkesinin kadınları için önemli bir gün haline getirerek 21 yaş üstündeki Türk kadınlarına belediye işlerinde görev alma, seçme ve seçilme hakkı veren kararnameyi çıkardığından bahsetmiştir.⁴⁹ Amerikan The Brownsville Herald, gazetesi de "Türk Kadınlarına Oy Hakkı Verildi" başlıklı haberiyle Türk kadınlarının yeni siyasi haklarını şu şekilde haber sayfalarına taşımıştır:

"Ankara Meclisi, Türk kadınlarına belediye seçimlerinde oy kullanma hakkı tanıyan ve belediye danışmanı ve belediye başkanı olarak görev yapmalarını mümkün kılan bir yasaı kabul etti."⁵⁰

Belediye Kanunu'nun onaylanmasıyla birlikte İstanbul, İzmir ve Ankara da kadınların sevinçleri görülmüştür. Kanununun kabul edilmesi ardından kadınlar tezahürat programlarını tespit etmişlerdir. Bu doğrultuda 11 Nisan 1930 Cuma günü tezahürat yapacaklar, öncelikle sabah saat dokuzda Sultanahmet parkında toplanacaklardır. Oradan Taksim'e gidilerek abideye çelenk bırakılacak ve nutuklar söylenecektir.⁵¹ Amerikan The New York Times, 12 Nisan 1930 tarihli "Türk Kadınları İstanbul'da Yürüyüş Düzenledi" başlıklı haberinde TKB'nin yeni belediye kanununu kutlamak amacıyla Sultan Ahmet'ten Taksim'e yürüdüklerini ve bağımsızlık heykeline çelenk bıraktıklarını yazmıştır.⁵² Amerikan The Washington Times, Türk kadınlarının oy kullanma haklarını kutlamalarını yazısında yer vermiştir. Türk kadınlar birliğinin yüzlerce üyesinin katılımıyla belediye seçimlerinde kazandıkları eşit oy hakkını kutlamak amacıyla Sultan Ahmet Camisi'nden Taksim Parkına kadar yürüdüklerinden bahsetmiştir. Ayrıca bu yürüyüşün muhtemelen şimdiye kadar İstanbul'da gerçekleşen en büyük kadın hareketi olduğunu da yazmıştır.⁵³

Türk Kadınlar Birliği, kadınların aldıkları haktan dolayı 11 Nisan 1930 tarihinde bir miting yapmıştır.⁵⁴ Ancak bu miting, hem basında hem de halk içerisinde erkeklerin katılımının daha fazla olması sebebiyle eleştirilmiştir.

⁴⁶ *Milliyet*, "Kadınlarımız Siyasi Hayata Giriyorlar", 5 Nisan 1930, s. 1.

⁴⁷ *Vakit*, "Hanımlara Beyanname", 7 Nisan 1930, s. 1.

⁴⁸ *Vakit*, "Hanımlarımız", 4 Nisan 1930, s. 1.

⁴⁹ *The Evening Star*, "Tales of Well Known Folk in Social And Official Life", October 12, 1930, s. 11.

⁵⁰ *The Brownsville Herald*, "Turkish Women Given the Ballot", April 3, 1930, s. 8.

⁵¹ *Vakit*, "Hanımlara...", s. 1.

⁵² Nur Ceran, *The New York Times Gazetesi'nde Türk Kadını (1923-1938)*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2019, s. 65.

⁵³ *The Washington Times*, "Turkish Women Celebrate Suffrage", April 15, 1930, s. 16.

⁵⁴ *Milliyet*, "İstanbul Hanımlarının Mitingi", 12 Nisan 1930, s. 1.

Cumhuriyet gazetesinde KB'nin Türk kadınlarının tamamını temsil etmediği ve kadınlara verilmiş olan bu hakkın onlar tarafından ne kadar anlaşıldığının görüldüğünü söylemiştir.⁵⁵ Vakit gazetesi ise “erkekler, kadına verilen siyasi hakkı tes’itten geri durmadı; mitingde kadından fazla erkek bulunması bunu gösteriyordu” şeklinde haber yapmıştır.⁵⁶

Kadınların siyasi haklarını elde etmeleriyle onları teşvik ve tebrik edenlerin yanında gazetelerde olumsuz ve cinsiyetçi yorumlarda göze çarpmaktadır. Vakit gazetesi bu konuyla ilgili bir anket düzenlemiş ve birçok kişiye bu anketi yönelmiştir. Gazeteye göre anketin yanıtlarının çoğunluğunun olumlu olmasına rağmen olumsuz yorumlarda bulunmaktadır. Olumsuz yanıt verenlerden biri olan Hüseyin Rahmi Bey’e (Gürpınar) fikri sorulduğunda, “bir hayli tereddüt ve itiraz” ardından “kadın, erkeğe mahkûm olmak için yaratılmış olduğunu unutuyor(...)”⁵⁷ şeklinde cevap vermiştir. Kadınlara yönelik olumsuz imalar barındıran karikatürlerde dikkat çekmektedir. Vakit gazetesinde yayımlanmış olan karikatürdeki “Kadınlar belediye azası olunca... -Yarınki içtimada söyleyeceğim, bu nasıl sokak böyle, köşe başlarında birer ayna bile yok!”⁵⁸ ve Cumhuriyet gazetesinde iki kadının yer aldığı karikatürdeki⁵⁹ “-Reyini kime vereceksin? -Yeni fırkaya!.. -Sebep? -Kocam eski fırkaya verdi de ondan?...” sözleri buna örnek olarak gösterilebilir.⁶⁰ Amerikan The Evening Star gazetesinin 1930 tarihli yazısında Türk erkeklerinin kadınların haklarını kıskandığından bahsedildiği görülmektedir. Ayrıca kadınların kat ettikleri yolla birlikte erkeklerle eşit muamele görmeleri gerektiğinin İstanbul’daki pek çok kişinin görüşü olduğu da yazılmıştır.⁶¹

Afet İnan kadınlarla ilgili 3 Nisan 1930 tarihinde Türk Ocağı salonunda bir konferans vermiş ve bu konferansa Mustafa Kemal Paşa, Meclis Reisi, Başvekil, vekiller, sefirler ve milletvekilleri katılmıştır. Afet İnan burada demokratik bir yaşam içerisinde kadının yerini anlatmıştır. Bu konferansta kadınlarla birlikte erkeklerde Afet İnan’ın sözlerine alkışlarla cevap vermişlerdir.⁶² Ayrıca Amerika’da yayımlanan The New York Times’in 16 Aralık 1930 tarihli “Türk Kadınlarına Kamu Ofislerinde Çalışma Hakkı” başlıklı haberde yerel seçimlerde oy kullanabilecek Türk kadınlarının genel seçimlerdeki siyasi haklarının konuşulmaya başlandığı görülmektedir.⁶³

⁵⁵ Cumhuriyet, “Hanımların Mitingi”, 13 Nisan 1930, s. 1.

⁵⁶ Vakit, “Dünkü Miting”, 12 Nisan 1930, s. 1.

⁵⁷ Vakit, “Kadın Erkeğe Mağlup Olmak İçin Yaratılmıştır”, 4 Nisan 1930, s. 1.

⁵⁸ Vakit, “Kadınlar Belediye Azası Olunca...”, 25 Mart 1930.

⁵⁹ Bkz. Halkın Sesi, “Kadınlar Meb’us Olunca...”, 4 Birincikanun 1934., Vakit, 10 Teşrinievvel 1930, s. 1., Cumhuriyet, 5 Eylül 1930, s. 1.

⁶⁰ Cumhuriyet, 7 Teşrinievvel 1930, s. 1.

⁶¹ The Evening Star, “Turkish Men Envy Women Their Rights”, November 13, 1930, p. 4.

⁶² Vakit, “Afet Hanımın Konferansı”, 4 Nisan 1930, s. 1.

⁶³ Ceran, “The New York Times...”, s. 68., Konuyla ilgili “Bir Amerikan Diplomat Raporu”nu ele alan çalışmadan yararlanmak için bkz. Ayşe Bedir, Türk Kadınının 1930 Belediye Seçimlerine Katılımı ve Bir Amerikan Diplomat Raporuna Yansımaları, Liberal Düşünce Dergisi, S 108, 2022, s. 71.

Kadınların belediye seçimlerine katılma hakkının verilmiş olduğu bu dönemde, Türkiye tek partiden çok partili sisteme geçişi denemiş ve Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) kurulmuştur.⁶⁴ Kadınlar belediye seçimlerine katılmalarının sağlanması ardından siyasi partilere üye olmaya başlamışlar ve bu konu basında yer almıştır. Cumhuriyet gazetesinin konuyla ilgili haberi şu şekildedir:

*“Yeni şehir meclisine kadınlarımızın da dâhil olacağı malumdur. C.H.F. meclise dâhil olacak hanımların namzetliklerini henüz kararlaştırmamıştır. Tahmin edildiğine göre Nakiye, Lâtiye Bekir ve Efzayış Suat Hanımlar namzet gösterilecektir. Mamefih bu bir tahminden ibaret olmakla beraber Nakiye Hanımın muhakkak namzet gösterileceği anlaşılmaktadır.”*⁶⁵

Cumhuriyet gazetesi SCF'nın İzmir adaylarının isimlerini yayınlamış ve burada üç kadın aday bulunmaktadır. Bu kadınlar; *“Ahenk sahibi Cevriye İsmail, Hasan Nalan, Rabia Arif Hanımlar”*dır.⁶⁶ CHF'nın kadın adayları ise Seniye İsmail Cenani, Nakiye, Ayşe Remzi, Latife Bekir, Safiye Hüseyin, Refika Hulusi Behçet ve Rana Sani Yaver'dir.⁶⁷ Sabiha Zekeriya Hanım (Sertel) ise İstanbul Belediye Seçimi'nde Şehir Meclisi Üyeliği için bağımsız aday olmuştur. Sabiha Zekeriya, adaylığını bir broşürle açıklamıştır. *“Şehir Meclisine Namzetliğim. Niçin Aday Oluyorum”* başlıklı broşürün içeriği şu şekildedir:

*“Ben namzetliğimi ne Cumhuriyet Halk Partisi, ne de Serbest Cumhuriyet Fırkası namına koyuyorum. Müstakil olarak, İstanbul şehrinin ekseriyet nüfusunu teşkil eden amele, şehir hududu dâhilindeki fakir köylü, küçük esnaf ve küçük memuru temsil eden halk namına koyuyorum. Tahakkukuna çalışacağım en birinci şey, fakir halkın reyini otoritesini iktisadî ve içtimai haklarını müdafaaadır.”*⁶⁸

SCF'den KB eski Başkanı Nezihe Muhiddin Beyoğlu'ndan, CHF'nda ise KB'nin o dönemdeki başkanı Latife Bekir Fatih'ten İstanbul Şehir Meclisi'ne aday olmuşlardır. Seçimler neticesinde Nezihe Muhiddin kazanamamışken, Latife Bekir, Rana Sani Yaver, Refika Hulusi Behçet, Seniye İsmail, Ayşe Remzi ve Safiye Hanımlar CHF'nı temsil etmek üzere Meclis'teki yerlerini almışlardır. KB'den Latife Bekir ve Safiye Hanımlar Belediye Meclisi Eğitim Encümeni'nde görev yapmışlardır.⁶⁹ CHF'nın İzmir Şehir Meclisi'ne Hasane Nalân ve Benal Nevzat Hanımlar seçilmiştir.⁷⁰ Yapılan seçimler neticesinde Nakiye, Refika Hulusi Behçet ve birçok Türk kadını belediye meclislerinde yerini almıştır.⁷¹

⁶⁴ Mustafa Yahya Metintaş, Nezihe Muhittin ve Türk Kadınının Siyasi Haklar Mücadelesi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, C 1, S 3, 2018, s. 92.

⁶⁵ *Cumhuriyet*, “Yeni şehir meclisine kadın aza kimler olacak?”, 16 Temmuz 1930, s. 2.

⁶⁶ *Cumhuriyet*, “S. Fırkanın İzmir Namzetleri”, 29 Eylül 1930, s. 2.

⁶⁷ Kartal, Cemile Burcu, Türkiye'de Kadınların İlk Defa Oy Kullandığı 1930 Belediye Seçimlerinde Türk Kadınlar Birliği'nin Faaliyetleri, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 3, 2016, s. 188.

⁶⁸ Kaplan, “Cemiyetlerde...”, s. 194., *Vakit*, “Kadıköyünde de...”, 20 Teşrinvevvel 1930, s. 1.

⁶⁹ Mustafa Yahya Metintaş, “Nezihe Muhittin...”, s. 92.

⁷⁰ Kartal, “Türkiye'de Kadın...”, s. 186.

⁷¹ Nuray Özdemir, Türk Kadınına Milletvekili Seçme ve Seçilme Hakkı Tanınması Üzerine Yapılan Kutlamalar, *History Studies*, C 6, S 5, 2014, s. 179.

Kadınların Muhtar ve İhtiyar Heyeti Seçme ve Seçilme Hakkının Tanınması

Türk kadınlarının 1930 Belediye Seçimleri'nde yer almaları sonrasında siyasi haklarını almalarının ikinci adımı ise Köy Muhtarlığı ve ihtiyar heyetlerine katılmalarının sağlanmasıyla olmuştur. 442 sayılı Köy Kanunu'nun 20. ve 30. maddelerinin değiştirilmesiyle ilgili 20 Ekim 1933 tarihinde yollanan kanun layihasının mecliste kabulü sonrasında Dâhiliye Encümenine gönderilmiştir. Kanunla ilgili konuşan Dâhiliye Vekili Şükrü Bey'in ifadeleri şu şekildedir:

"(...) Türk kadını, tarihin ilk devirlerinden beri daima faziletin, cesaretin, şecaatin ve aynı zamanda yurt sevgisinin sıcak bir kaynağı olmuştur(...) Eğer Türk çocuğu tarihte en yüksek seciyeli bir insan olarak tanınmışsa, eğer Türk çocuğu dünyada en yüksek insaniyetperver olarak tanınmışsa emin olunuz ki ana kucagında aldığı şefkatten mülhem olmuştur. Türk kadınının mazisini saymak, malûmu ilâm kabilinden bir şey olur. Kendisi evimizin müdürüdür. Köyde de köy iktisadiyatının müdürü odur. Her hangi bir köye giderseniz en evvel karşımıza köyün iktisadiyatını idare edenin kadın olduğunu görürsünüz. Kadına evinde olduğu gibi, belediye-lerde olduğu gibi köylerde de idare hakkını vermek vazifedir. Ona köyde muhtar olmak ve muhtar intihap etmek hakkını vermekle kendisine karşı bir şükran eseri göstermiyoruz, kendisinin zaten ve tabiaten haiz olduğu hakkını kanunen ifade etmiş oluyoruz. Bu köy kanunu hakkında göstereceğimiz alâka, Türk kadını için şurada diktiğimiz âbideden daha güzel, daha insanî bir abide olacaktır. Kanunun heyeti umumiyesi, Türk kadınına köylerde de haklarını veren bir kanundur."⁷²

Kadınların muhtar ve ihtiyar heyeti seçimlerine katılmaları için 26 Ekim 1933 tarihinde Anayasa'nın 20. ve 30. maddelerinde değişiklik yapılmıştır.⁷³ Resmi Gazete'de 28 Ekim 1933 tarihinde yayımlanan "442 sayılı köy kanununun 20 inci ve 30 uncu maddelerinin değiştirilmesine dair kanun" da köy muhtarını ve ihtiyar heyetini seçmeye hakkı olanların kadın ve erkekler olduğu belirtilmiştir.⁷⁴ Bu sayede Türklerin yaşamında erkeklerle beraber hizmette bulunan kadınların köy muhtarlığına ve ihtiyar heyeti azalığına katılabilme-leri için karar verilmiştir.⁷⁵

Türk Dili gazetesi, Türk kadınının savaş esnasında, savaştan sonra inkılâplara sahip çıkmasıyla ve bu inkılâplarla birlikte köyde muhtarlık ardından kentlerde belediye kurultayı üyeliği için çalıştığının altını çizmektedir.⁷⁶

Köy Kanunu'nun 26 Ekim 1933 tarihinde kabulü ardından gerçekleşen seçimlerde Türk tarihinin ilk kadın muhtarı 12 Kasım 1933 tarihinde Aydın

⁷² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 17, İçtima 2, 26 Ekim 1933, s. 48.

⁷³ Kaplan, "Cemiyetlerde...", s. 191

⁷⁴ Resmi Gazete, Sayı 2540, 28 Teşrinievvel 1933, s. 3183.

⁷⁵ Milliyet, "Köylü Kadınlar Muhtar Oluyor-Af Kanunu Çıktı", 27 Teşrinievvel 1933, s. 1.

⁷⁶ K.E. Akman "Türk Kadını Erile Omuz Omuza", Türk Dili, 7 İlkânun 1934, s. 1.

şehrinden çıkmıştır.⁷⁷ Karpuzlu Nahiye merkezi olan Demircidere Köyünde gerçekleştirilen seçim neticesinde sekiz kişi içerisinde tek kadın aday Gül Hanım'dır. Ülkenin ilk kadın muhtarının Aydın şehrinin Çine ilçesinde seçilmesi, şehrin yerel gazetesi Ant'ta kıvançla ilan edilmiştir. Halk bunu kutlamak amacıyla üç gün üç gece davullar çalmıştır.⁷⁸

Çine Kaymakamı Mehmet Ali Bey'de seçimde bulunmuştur. Mehmet Ali Bey'in basınla yaptığı konuşmalarında da Türk İnkılablarının kadınların sosyal ve siyasal yaşam içerisindeki rollerindeki ivmeye kanıttır. Anadolu gazetesine kadın muhtarın görevli olduğu ilçeden çıkmasıyla ilgili kazalarının yeni kanunun uygulanması konusundaki öncülüğünden dolayı bahtiyar hissettiklerini ve yeni rejimin getirdiği yenilikleri büyük bir sevgiyle benimsediklerini söylemiştir.⁷⁹

Kadınların Milletvekili Seçme ve Seçilme Hakkının Tanınması

1934 yılında Malatya Milletvekili İsmet İnönü ve 191 milletvekili, Anayasa Kanunu'nun 10. ve 11. maddeleriyle Milletvekili Seçim Kanunu'nun belirtilen maddelerinde değişikliğe gidilmesi gerektiğiyle ilgili TBMM'ne kanun teklif etmişlerdir.⁸⁰ Kanun teklifiyle ilgili Son Posta gazetesinin haberi şöyledir:

"Türk kadınının Saylav seçme ve seçilmesi için Teşkilât-ı Esasiye yasasında değişiklik yapılması için Meclise 200 imzalı tahrir verilmiştir. Bu tahrir göre yasada onuncu maddenin: '23 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk meb'us seçmek hakkına haizdir.' şeklinde, 11 inci maddenin de: '30 yaşını bitiren kadın erkek her Türk meb'us seçilebilir' şeklinde değiştirilecektir."⁸¹

Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun değiştirilmesi vekiller heyetinde görüşülmüştür.⁸² Değişiklik yapılması istenilen yasanın 10. ve 11. maddelerinin şöyle değiştirilmesi istenmiştir: *"Madde 10- Yirmi üç yaşını bitiren kadın erkek her Türk meb'us seçmek hakkını haizdir. Madde 11- 30 yaşını bitiren kadın erkek her Türk meb'us seçilebilir."⁸³ Kadın, erkek 30 yaşını bitiren herkes milletvekili seçilebilecektir. Oy verecek olanların yaşları ise 18 den daha yukarı çıkarılması için meclis görüşme yapacaktır.⁸⁴ Teşkilat-ı Esasiye ve seçim türlerindeki değişiklikler yapılmış⁸⁵ ve mevzu bahis kanundaki 10 uncu ve 11 inci madde-*

⁷⁷ Muhammet Yıldız, Türk Kadınına Muhtar Olma Hakkı Tanınması, *Takvim-i Vekayi*, C 1, S 1, 2013, s. 5.

⁷⁸ Gül Esin (Übbül) (1901-1990) Türkiye'nin İlk Kadın Muhtarı, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/gul-esin-ubbul-1901-1970-turkiyenin-ilk-kadin-muhtari/>, (Erişim Tarihi: 31.01.23).

⁷⁹ Güneş Günver, Türk Kadınının Muhtarlık ve Köy İhtiyar Heyetlerine Seçme Seçilme Hakkını Kazanması ve Türkiye'nin İlk Kadın Muhtarı Gül Esin (Hanım), ÇTTAD, 2010, s. 176-177.

⁸⁰ Taşkıran, *"Cumhuriyetin..."*, s. 136.

⁸¹ *Son Posta*, "Meclis Bugün Tarihi Kararını Veriyor", 5 Birincikânun 1934, s. 3.

⁸² *Savaş*, "Saylav Seçimi", 5 İlkânun 1934, s. 1.

⁸³ *Milliyet*, "İntihabı Yenileme Kararı Bugün Mecliste Verilecek", 5 Kanunuevvel 1934, s. 1.

⁸⁴ *Türk Dili*, "Kadınlarımız da Saylav Seçecek ve Seçilebilecekler", 5 İlkânun 1934, s. 1.

⁸⁵ *Türk Dili*, "Büyük Ulus Kurultayımız Kararını Verdi", 6 İlkânun 1934, s. 1.

lerinin değişikliği hakkındaki kanun 5 Aralık 1934 tarihinde kabul edilmiştir.⁸⁶ Kanun, Resmi Gazete’de, “*Teşkilât-ı Esasiye Kanununun 10 ve 11 inci maddelerinin değiştirilmesi hakkında kanun*” şeklinde yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.⁸⁷ 258 oyla kabul edilen seçme ve seçilme hakkıyla ilgili İsmet İnönü, Türk inkılabı denildiğinde, bu inkılabların, Türk kadınlarının kurtuluş inkılabı olduğunu hatırlanacağını söylemiştir.⁸⁸ Türk kadınlarının milletvekili olması konusuyla ilgili İsmet İnönü’nü başka bir konuşmasında; Türk kadınları milletvekili seçilmek üzere olduklarını ayrıca Türk kadınlarının bu gelişmeden ne kadar sevinç duyduklarını gönderdikleri telgraflardan anlaşıldığı anlatmıştır. İnönü, hiç kimsenin Türk kadınlarına bunu çok görmeyeceğini ve Türk kadınları için Milli Meclisin aldığı bu kararın, milletçe bayram yapılacak bir nokta olduğunu hatırlatmıştır.⁸⁹

Kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkını tanıyan kanunun kabulü dönemin basınında ilgi uyandırmıştır. Savaş gazetesi kanun değişikliğiyle ilgili Türk kadınının bundan sonra milletin yazgısına hâkim olacağını medeni ülkelerin her döneminde kadınlardan esirgedikleri bu hakkın Türk kadınının elinde olduğunu ve bunu liyakatle ve yetkinlikle kullanacaklarını yazmıştır.⁹⁰ Kurun gazetesi, kadınların oy kullanma haklarını almalarıyla birlikte var olan oy kullanan kişi sayısının artacağına dikkat çekmiştir.⁹¹ Ayrıca Yeni Asır gazetesine göre milletvekili seçme ve seçilme hakkının verilmesi ardından yeni seçimlerde CHF’nın yirmiden fazla kadını aday göstereceği tahmin edilmektedir.⁹²

Cumhuriyet gazetesi, CHF Meclis grubunun toplandığını ve Türk kadınına seçme ve seçilme hakkını tanıyan kararı verdiğini duyurmuştur.⁹³ Yine Cumhuriyet Gazetesi “*Türk kadınlığı sevinç ve heyecan içinde*” diyerek kadınların kanuna karşı tutumunu sayısında ele almıştır.⁹⁴ Halkın Sesi gazetesi ise ana başlık olarak aldığı “*Türk Kadını Ulusun Mukadderatına Hâkim Olacak*” manşetiyle sayısını yayımlamıştır.⁹⁵ Kurun gazetesi, “*Kadın, erkek 30 unu bitiren vatandaş mebus seçilebilecek; 22 sini dolduran her Türk mebus seçilecek*”⁹⁶ derken Milliyet gazetesi, “*Türk kadınları ulu öndere minnetlerini bildirdiler*”⁹⁷ demiştir. Amerika’nın Indiana eyaletinde yayımlanan The India-

⁸⁶ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, F. 490-1-0-0-, K. 2, G. 9, S. 15.

⁸⁷ Resmi Gazete, Sayı 2877, 11 Kanunuevvel 1934, s. 4522.

⁸⁸ Milliyet, “Türk Kadınının Yüksek Hakkı”, 6 Kanunuevvel 1934, s. 1.

⁸⁹ İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1933-1938, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2003, s. 122.

⁹⁰ Savaş, “Türk Kadınının Hakkı Verildi”, 6 İlkânun 1934, s. 1.

⁹¹ Kurun, “Kadınların Mebus Seçmek, Mebus Seçilmek Hakları Bugün Görüşülecek”, 5 Birincikanun 1934, s. 1.

⁹² Yeni Asır, “Kadınların Sayılabığı Kabul Edildi”, 6 Kanunuevvel 1934, s. 5.

⁹³ Cumhuriyet, “Fırka Grubunun Dün Verdiği Tarihi Karar”, 5 Birincikanun 1934, s. 1.

⁹⁴ Cumhuriyet, “Türk Kadını Haklarının En Büyüğünü Aldı”, 6 Birincikanun 1934, s. 1.

⁹⁵ Halkın Sesi, “Türk Kadını Ulusun Mukadderatına Hâkim Olacak”, 5 Birincikanun 1934, s. 1.

⁹⁶ Kurun, “Meclis Dün Yeni Seçim İçin Karar Verdi”, 6 Birincikanun, 1934, s. 1.

⁹⁷ Milliyet, “Türk Kadını Ulu Öndere Minnetlerini Bildirdiler”, 7 Kanunuevvel 1934, s. 1.

napolis Times'ın 5 Aralık 1935 tarihli "Türk Kadınları Oy Kullanacak" başlıklı yazısında Türk kadınlarına oy hakkı veren yasa tasarısının meclisten geçtiğini söylemiştir.⁹⁸

Zaman gazetesi, Türk kadınının mebus seçimlerine katılmakla ve mebus olma hakkını almasıyla ilgili olarak Türk kadınlarının en medeni denilen milletlerin çoğunda bile olmayan siyasi haklara kavuştuğunu yazmıştır.⁹⁹ Haber gazetesi, artık Türk kadınlarının da milletin yazgısında hâkim olacaklarını duyurmuştur. Ayrıca medeni denilen memleketlerde dahi kadınların sahip olamadıkları bu hakka Türk kadınlarının sahip olduğu ve bunu yetkin ve yararlı bir şekilde kullanacağı söylenmektedir.¹⁰⁰ Falih Rıfkı Atay, tüm doğu bölgelerinde sadece Türk kadınlarının kurtulduğunu; batı ülkelerinde ise Türk kadınları kadar kurtulmuş olanların, parmakla sayılabileceğini söylemiştir. Ayrıca Atay, Türk kadınlarının mutluluklarının yerinde olduğunu eklemiştir.¹⁰¹ Hakkın Sesi gazetesi ise Türk kadınlarına seçme ve seçilme hakkının verilmesinin "büyük Türk değişiminin (inkılâbının)" en büyük hamlelerinden birisi olarak ifade etmiştir.¹⁰²

Kadınların milletvekili seçme ve seçilme hakkını alacakları günlerde Son Posta gazetesi konuyla ilgili bazı kişilerin fikirlerini sormanın faydalı olacağı söylemiştir. Gazetenin soru yönelttiği kişilerden biri olan Burhaneddin Başak¹⁰³ "kadınsız erkek, erkeksiz kadın bence yarım insandır. Eskiden biz kadını hayattan uzaklaştırmıştık. Yarım adamdık. Şimdi kadını hayata aldığımız için ekşiğimizi tamamladık(...)" demiştir.¹⁰⁴

Kanunun kabulü sonrasında Ankara'daki kadınlar, teşekkür için Halkevinde toplanmışlar ve oradan Millet Meclisi'ne gitmişlerdir.¹⁰⁵ Sonrasında meclis başkanı olan Kâzım Özalp'e sundukları teşekkür yazısı mecliste okunmuştur.¹⁰⁶ Meclise gelen kadınlar ve kız mekteplerinin meclis görüşmelerini takip edebilmeleri amacıyla tüm dinleyici localarıyla toplantı salonunun bir bölümü onlara ayrılmıştır.¹⁰⁷ Türk kadınlarının milletvekili seçme ve seçilme haklarını kabul eden kanun ardından Ankara Halkevinde Kız Lisesi¹⁰⁸ öğret-

⁹⁸ *The Indianapolis Times*, "Turkish Women Will Vote", December 5, 1934, s. 1.

⁹⁹ *Zaman*, "Türk Kadını Mebus", 4 Aralık 1934, s. 1.

¹⁰⁰ *Haber*, "Kadınların En Şerefli Günü", 5 Birincikânun 1934, s. 6.

¹⁰¹ Falih Rıfkı Atay, "Kadınlık Günü", *Ulus*, 7 İlkânun 1934.

¹⁰² *Hakkın Sesi*, "Türk Kadını ve Sayıllık", 11 Aralık 1934, s. 1.

¹⁰³ Gazete, burada soru yönelttiği halktan kişilerle ilgili Burhaneddin Başak (Gedikpaşa Mimar Hayrettin 22), Bay Nureddin (Cihangir Yeni sokak 71), Bayan Mediha (Divanyolu Binbirdirek 25) şeklinde bilgi vermiştir. *Son Posta*, "Kadın Meb'us ve Halkımız", 6 Birincikânun 1934, s. 2.

¹⁰⁴ *Son Posta*, "Kadın Meb'us...", s. 2.

¹⁰⁵ *Cumhuriyet*, "Türk Kadınının Sevinci", 7 Birincikânun 1934, s. 1.

¹⁰⁶ *Türk Sözü*, "Kadınlarımız Ulus Evinde Büyük Bir Toplantı Yaparak Aydırlar Söyliyecekler", 7 Birincikânun 1934, s. 1.

¹⁰⁷ *Ulus*, "Türk Kadınlığının Bayram Günü", 7 İlkânun 1934, s. 1.

¹⁰⁸ "Ankara Kız Lisesi Muallimleri" imzalı "Ankara kadınlarına" isimli yazı kadınlara şu şekilde seslenmektedir: "Ankara Kadınlarına İştininiz; dün Türkiye Büyük Millet Meclisi Türk kadınlığının tarihçe, dünyaca tanınmış, faziletlerini, ulusal fedakârlıklarını takdir etti. Onların da erkek yurddaşları gibi, devlet idaresinde söz sahibi olduklarını kanunla kabul etti. Türk kadınları, faziletlerinin,

menleri ve kadınlar toplanmışlardır. Burada Atatürk'ten bahsederek teşekkürlerini iletmışlerdir.¹⁰⁹

İstanbul kadınları da Beyazıt'ta ve Taksim'de toplanarak kutlama yapmışlardır.¹¹⁰ Kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı veren kanunun kabul edilmesinden sonra Kadınlar Birliği, miting yapmak için komite meydana getirmiştir. Latife Bekir Hanım'ın başkanlığında teşekkür eden komitede Belediye Meclisi'ndeki kadın üyelerde yer almıştır.¹¹¹ Kadınlar Birliği, kadınlarla birlikte Beyazıt Cumhuriyet Meydanı'nda kendilerine verilen bu hakkı, mitingle kutlamışlardır.¹¹² Cumhuriyet gazetesi İstanbul'da yapılan mitingin "çok parlak" olduğu ve kadınların büyük bir sevinç içerisinde buldukları yazmıştır.¹¹³ Ayrıca Kadın Birliği heyeti başkanı Türk kadınlığının sevincini bildirmenin yanında kadınların her işte olduğu gibi siyasal işlerde de liyakatle vatanlarına hizmet edeceklerini söylemiştir.¹¹⁴

Türk kadınları kanunun kabulünden sonraki gün İzmir'de de kutlama yapmışlardır. İzmir'in her yerinden gelen kadınlar Cumhuriyet Meydanı'nda toplanmışlardır.¹¹⁵ Kadınlar, Bahribaba Halkevinde toplanarak seçme ve seçilme hakkı dolayısıyla konferanslar vermek ve diğer hususları tespit etmek istemişlerdir.¹¹⁶ Son Posta gazetesinin haberine göre kadınlar yeni haklarını büyük bir coşku ile Adapazarı, Kırklareli ve Düzce'de de kutlamışlardır.¹¹⁷

Kadınlara seçme ve seçilme hakkı veren yasa ardından 24 Eylül 1934 tarihli Vakit gazetesi sayısına bakıldığında İstanbul Umumi Meclisin intihabı için CHF tarafından namzet gösterilenlerin arasında sekiz kadın ismi görülmektedir. Gazete bu kadınlarla ilgili bilgiler yayımlamıştır. Burada bahsedilen sekiz kadın şunlardır: "Celile Fikret, Hakkiye Emin, Makbule Esat, Refika Hulüsi Behçet, Latife Bekir, Safiye Hüseyin ve Nakiye Hanım'lar".¹¹⁸

8 Şubat 1935 tarihinde gerçekleştirilen seçimlerle birlikte 17 kadın, meclisteki yerini almıştır.¹¹⁹ Bu kadınlar meclis üyelerinin % 4 üne tekabül etmektedir.¹²⁰ Amerika'nın Ohio eyaletinde bağlı Butler'de yayımlanan The Butler

yurd için ileri fedakârlıklarının kanunla teyid edilmiş olmasını kvançla karşılamışlardır. Bu isabetli karardan sonra, Türk kadınlığının yalnız Türk cemaatına değil, bütün medenî âlem kadınlığına göstereceği örnek hakkındaki azimlerimizi Büyük Millet Meclisine, dolayısıyla ulusumuza, âleme bildirmek üzere konuşmak için bugün saat birde Ankara Halkevinde toplanmanızı dileriz..." Ulus, "Millet Meclisinin Tarihi Toplantısı", 6 İlkânun 1934, s. 1.

¹⁰⁹ Akşam, "Atatürk'e Teşekkür", 7 Kanunuevvel 1934, s. 1.

¹¹⁰ Kurun, "Türk Kadını Büyük Bir Sevinç İçinde", 7 Birincikanun 1934, s. 1.

¹¹¹ Zihnioglu, "Kadınsız...", s. 91.

¹¹² Son Posta, "Bugün Kadınların Mitingi Var", 7 Birincikanun 1934, s. 10.

¹¹³ Cumhuriyet, "Kadınlığın Kutlu Sesi", 8 Birincikanun 1934, s. 1.

¹¹⁴ Yeni Asır, "Türk Kadını Sevinç İçindedir", 7 Kânunuevvel 1934, s. 1.

¹¹⁵ Halkın Sesi, "Türk Kadınlığının Şenliği", 8 Birincikanun 1934, s. 1.

¹¹⁶ Yeni Asır, "Türk Kadınlığının Kıvancı", 9 Kânunuevvel 1934, s. 1.

¹¹⁷ Son Posta, "Türk Kadınının Büyüklerimize Saygısı", 15 Birincikanun 1934, s. 4.

¹¹⁸ Vakit, "İstanbul Umumi Meclisi Azalığına Namzet Gösterilen Hanımlar", 24 Eylül 1934, s. 1.

¹¹⁹ Kaplan, "Cemiyetlerde...", s. 201.

¹²⁰ Sema Uğurcan, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kadını, Cumhuriyetin 75. Yıldönümü Toplantıları Konferansı Metni, Marmara Üniversitesi Atatürk İnkılabları Enstitüsü, 1998, s. 996.

County Press, “*Türk Kadınları Oy Kullanacak*” başlıklı haberinde, genel seçimlerde Türk kadınlarının ilk kez oy kullanma hakkına sahip olduğundan bahsetmiştir.¹²¹ Amerikan The Washington Times, “İstanbul’da Kadınlar Oy Zaferini Kutladı” başlıklı haberinde Türk kadınlarına ilk kez oy hakkı tanıyan ve 17 kadının seçilmesiyle sonuçlanan siyasi ilerlemenin coşkulu kutlamasından söz etmiştir.¹²² Amerikan The Bronwnsville Herald, “*Türk Kadınları Amerika İçin Model Olarak Gösteriliyor*” başlıklı haberinde Uluslararası Kadınlar İttifakı Başkanı Corbett Ashby’nin yaptığı açıklamayı yayımlamıştır. Ashby, Türk ulusal meclisindeki yüksek kadın oranına atıfta bulunmuş ve Türk parlamentosunda 17 kadın milletvekili seçildiğini söyleyerek bu durumdan Amerika kadınların utanması gerektiğini hatırlatmıştır.¹²³ Batı Avustralya’da yayımlanan The Blackwood Times’ın “*Türk Kadınları*” başlıklı haberinde Türk kadınlarının Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün yönetimi altında kendilerine tanınan oy hakkını sonuna kadar kullanmaya kararlı olduklarını ve sandık başına gidişleriyle Ankara’daki Meclis’e kendi cinslerinden 17 üye seçtiklerini söylemektedir.¹²⁴

1936’da gerçekleştirilen ara seçimle birlikte Hatice Özgener’in de milletvekili olmasıyla mevcut kadın milletvekili sayısı 18 olmuştur. Bahsi geçen kadın milletvekilleri şu şekildedir:

“Melîha Ulaş (Samsun), Fakihe Öymen (İstanbul), Esmâ Nayman (Seyhan), Sabiha Gürkey (Sivas), Seniha Hızal (Trabzon), Benal Arman (İzmir), Türkân Örs (Antalya), K. Mevrure Gönenç (Afyon), Sabiha Gökçül (Balıkesir), Şekibe İnsel (Bursa), Huriye Öniz (Diyarbakır), Dr. Fatma Memik (Edirne), Nakiye Elgün (Erzurum), Hatı Çırpan (Ankara), Ferruh Güpgüp (Kayseri), Bediz Morova (Konya), Mihri Pektaş (Malatya), Hatice Özgener (Çankırı).”¹²⁵

Sonuç

Türk kültürü ve tarihine bakıldığında Türk kadınının toplum ve devlet içindeki rolünün önemi her dönem görülebilmektedir. Ancak yerleşik yaşam ve İslam dinine geçilmesiyle birlikte Türk kadınları toplumsal yaşamda geri planda kalmışlardır. Cumhuriyet Dönemi ile birlikte ise Türk kadınlarının hak ettiklerini almaları için yapılan çalışmalar dikkat çekmiştir. Öncelikli olarak kadınların bilinçlenmesi ve bakış açılarının değişikliğe uğramasıyla ilgili çalışmalar görülmüştür. Osmanlı Dönemi’nde kadın derneklerinin faaliyetleri, savaş şartları nedeniyle cepheye ve Milli Mücadele’ye yardım şeklinde ilerlemiş olmasına rağmen Cumhuriyet Dönemi’ne gelen bu çalışmaların birikimleri fikri temellerin atılmasını sağlamıştır. Medeni Kanunu’nun kabul edilmesiyle birlikte kadınlara erkeklerle eşit haklar verilmiştir. Cumhuriyeti kuran kadrolar sosyo-kültürel sahada bir birikim üzerine yeni değerleri ek-

¹²¹ *The Butler County Press*, “Turkish Women to Vote”, March 15, 1935, s. 1.

¹²² *The Washington Times*, “Women Mark Vote Victory in Istanbul”, March 11, 1935, s. 11.

¹²³ *The Brownsville Herald*, “Turkish Women Held Up As Models For America”, April 15, 1935, s. 7.

¹²⁴ *The Blackwood Times*, “Turkish Women”, March 8, 1935, s. 2.

¹²⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 5, Cilt 27, İçtima 4, 7 Kasım 1938.

lemiştir. Ayrıca Meşrutiyet Dönemi yaklaşımında “yeni kadın” imgesi vurgulanırken, Cumhuriyet döneminde daha çok “sosyal kadın” tanımı ön planda olmuştur. Bu kadrolar, halkı aynı ideal etrafında kaynaşmış bir hale getirebilmek için özellikle 1929 ve 1930’lu yıllarda çalışmalar yapmışlardır. Medeni Kanun’un ardından ise Belediye seçimleri, muhtar olma ve ihtiyar heyetine katılmalarının sağlanması ardından nihayet milletvekili seçme ve seçilme kanununun kabul edilmesi gerçekleşmiştir. Yaşanan bütün süreçlerin basına nasıl yansıdığını görebilmek o dönemi anlayabilmeyi sağlamaktadır. Basına bakıldığında başlangıçta kadınların dikkate alınmaz bir tavırla karşılaşmalarının yanında onların seslerini onlar kadar yüksek sesle seslenenlerin varlığı da göze çarpmaktadır. Ayrıca Türk kadınlarının bilinçlenmelerinde basının etkili olduğu da göz ardı edilemez bir gerçektir. Kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkının tanınmasıyla birlikte dönemin basını konuya ilgi göstermiştir. Dönemin basınında kadınlara yönelik cinsiyetçi bazı yazılarda dikkat çekmektedir. Bazı karikatürlerin kadınları, erkeklerin işi olarak tabir edilen siyasete girmeleri konusunda suçladıkları görülmektedir. Bunun yanında bu çalışmada da gösterilmek istendiği gibi kadınların seçme ve seçilme haklarını almalarının Türk kadınının hak ettiği olduğunu söyleyen gazeteler ve kişiler de fazladır. Buna ek olarak Türk kadınlarının medeni denilen birçok ülkenin kadınlarından esirgenen bu hakkı, hak ettikleri ve layığıyla kullanacakları söylenilmektedir. Yabancı basına bakıldığında ise Türk kadınlarının siyasi haklarını almaları konusunda meraklı bir takip olduğu görülmüştür. Bu konunun yabancı basında Türk kadınlarının zaferi olduğu kanısının ağırlıkta olduğu görülmekle birlikte birçok yazıda olaylar aktarılmıştır. Kadınlar Birliği’nin faaliyetleriyle ilgili bilgiler, kadınların mitingleri ve mecliste kadınlarla ilgili olan faaliyetler yer almıştır. Belediye seçimlerinde kadınların yer almalarının sağlanması ardından Türk kadınlarıyla ilgili gelişmeleri daha dikkatli takip ettikleri dikkat çekmektedir. Kadınların siyasal haklarının arkasında Mustafa Kemal Paşa’nın varlığından da bahsedilmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi*, F. 490-1-0-0-, K. 2, G. 9, S. 15.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 17, İçtima 3, 20 Mart 1930.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 18, İçtima 3, 3 Nisan 1930.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 17, İçtima 2, 26 Ekim 1933.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 27, İçtima 4, 7 Kasım 1938.

Kitaplar ve Makaleler

- ACAR, Hasan: *Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın*, İnsan & İnsan, S 21, 2019.
Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1959.
BALCI, Meral, TUZAK Mervenur: *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Nezihe Muhiddin Özelinde Türk Kadınlarının Siyasi Hakları İçin Mücadelesi*, Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları, 2017.
BEDİR, Ayşe: Türk Kadınının 1930 Belediye Seçimlerine Katılımı ve Bir Amerikan Diplomat Raporuna Yansımaları, *Liberal Düşünce Dergisi*, S 108, 2022.
BOLAT, Bengül Salman: 1930- Kadınlara İntihap (Seçme-Seçilme) Hakkı Verilmesine Yönelik Tutumlar, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S 19, Y 10, 2014.
CERAN, Nur: *The New York Times Gazetesi’nde Türk Kadını (1923-1938)*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2019.
DOĞAN, Sabiha: *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Aydın Kadınlar Şair ve Yazarlar (1850-1950)*, Akademik Kitaplar Yayınları, İstanbul 2012.

- DOĞRAMACI, Emel: *Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1997.
- GÜL Esin (Übbül): (1901-1990) Türkiye'nin İlk Kadın Muhtarı, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/gul-esin-ubbul-1901-1970-turkiyenin-ilk-kadin-muhtari/>, (Erişim Tarihi: 31.01.23).
- GÜNVER, Güneş: Türk Kadınının Muhtarlık ve Köy İhtiyar Heyetlerine Seçme Seçilme Hakkını Kazanması ve Türkiye'nin İlk Kadın Muhtarı Gül Esin (Hanım), ÇTTAD, 2010.
- İNAN, Afet: *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, Devlet Kitapları, İstanbul 1975.
- İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1933-1938, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2003.
- KARTAL, Cemile Burcu: Türkiye'de Kadınların İlk Defa Oy Kullandığı 1930 Belediye Seçimlerinde Türk Kadınlar Birliği'nin Faaliyetleri, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 3, 2016.
- KAPLAN, Leylâ: *Cemiyetlerde ve Siyasî Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998.
- KIRKPINAR, Leyla: *Türkiye'de Toplumsal Değişme*, Zeus Kitapevi Yayınları, 2013.
- KURNAZ, Şefika: *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2011.
- METİNTAŞ, Mustafa Yahya: Nezihe Muhittin ve Türk Kadınının Siyasal Haklar Mücadelesi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, C 1, S 3, 2018.
- ŞEN, İlken: *Atatürk Dönemi Türk Kadınının Değerlendirilmesinde İngiliz Basınından Örnekler (1923-1938)*, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2019.
- ÖZBUDUN, Sibel: *Türkiye'de Kadın Olmak Bir Toplumsal Dönemeç Üzerine Düşünceler*, Yazın Dergisi Yayınları, İstanbul 1994.
- ÖZDEMİR, Nuray: Türk Kadınına Milletvekili Seçme ve Seçilme Hakkı Tanınması Üzerine Yapılan Kutlamalar, *History Studies*, C 6, S 5, 2014.
- ÖZER, Sevilay: Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S 85, Mart 2013.
- TAŞKIRAN, Tezel: *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadını Hakları*, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, 1973.
- TBMM Albümü 1920-2010*, 1. Cilt 1920-1950, Ed. Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No:1, 2010.
- TEKİNSOY, Betül: Demokrat Parti Döneminde Halk Eğitime Yönelik Bir Teşkilat ve Konya'daki Faaliyetleri: 4-K, *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 11 (1), Mart 2021.
- TÜRKMEN, İsmet: Mustafa Kemal Atatürk Dönemi Türk Modernleşmesinde Kadın Kimliğinin İnşası, *Türkiye'de Kadını: Siyasî, Sosyal ve Kültürel Alanda Değişim*, Ed. Esma Özdaşlı, TASAV Yayınları, Ankara 2022.
- UĞURCAN, Sema: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kadını, Cumhuriyetin 75. Yıldönümü Toplantıları Konferansı Metni, *Marmara Üniversitesi Atatürk İnkılabları Enstitüsü*, 1998.
- ÜNAL, Suzan, Türk Kadınının Seçme ve Seçilme Hakkını Kazanması ve Basın, *Turkish Studies*, S 9/7, 2014.
- YALÇIN Bekir Sıtkı, Gönülül İsmet, *Atatürk İnkılabı Kanunlar-Kararlar-Tamimler-Bildiriler-Belgeler Gerekeç ve Tutanaklarıyla*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1984.
- YARAMAN, Ayşegül, *Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1999.
- YILDIZ, Muhammet, Türk Kadınına Muhtar Olma Hakkı Tanınması, *Takvim-i Vekayi*, C 1, S 1, 2013.
- ZİHNİOĞLU, Yaprak, *Kadınsız İnkılap*, Metis Yayınları, İstanbul 2003.

Gazeteler ve Dergiler

- AKMAN, K. E. "Türk Kadını Erile Omuz Omuza", *Türk Dili*, 7 İllkânun 1934.
- Akşam, "Atatürk'e Teşekkür", 7 Kanunvevvel 1934.
- ATAY, Falih Rıfkı: "Kadınlık Günü", *Ulus*, 7 İllkânun 1934.
- Cumhuriyet*, 5 Eylül 1930.
- Cumhuriyet*, 7 Teşrinievvel 1930.
- Cumhuriyet*, "S. Fırkanın İzmir Namzetleri", 29 Eylül 1930.
- Cumhuriyet*, "Hanımların Mitingi", 13 Nisan 1930.
- Cumhuriyet*, "Yeni Şehir Meclisine Kadın Aza Kimler Olacak?", 16 Temmuz 1930.
- Cumhuriyet*, "Fırka Grubunun Dün Verdiği Tarihi Karar", 5 Birincikânun 1934.
- Cumhuriyet*, "Kadınlığın Kutlu Sesi", 8 Birincikânun 1934.
- Cumhuriyet*, "Türk Kadını Haklarının En Büyüğünü Aldı", 6 Birincikânun 1934.
- Cumhuriyet*, "Türk Kadınının Sevinci", 7 Birincikânun 1934.
- Haber*, "Kadınların En Şereflisi Günü", 5 Birincikânun 1934.
- Hakkın Sesi*, "Türk Kadını ve Saygınlık", 11 Aralık 1934.
- Halkın Sesi*, "Türk Kadınlığının Şenliği", 8 Birincikânun 1934.
- Halkın Sesi*, "Kadınlar Meb'us Olunca...", 4 Birincikânun 1934.
- Halkın Sesi*, "Türk Kadını Ulusun Mukadderatına Hâkim Olacak", 5 Birincikânun 1934.
- İkdam, "Türk Kadınlarına İntihap Hakkı Veriliyor", 25 Mart 1929.

- İkdam, "Kadın Birliğinde", 3 Mayıs 1929.
İkdam, 12 Nisan 1929.
Kurun, "Kadınların Mebus Seçmek, Mebus Seçilmek Hakları Bugün Görüşülecek", 5 Birincikanun 1934.
Kurun, "Meclis Dün Yeni Seçim İçin Karar Verdi", 6 Birincikanun, 1934.
Kurun, "Türk Kadını Büyük Bir Sevinç İçinde", 7 Birincikanun 1934.
Milliyet, "Kadın Birliğinin Dün Verdiği Kararlar", 2 Kânunuevvel 1929.
Milliyet, "Kadınlar Muhtar Olacaklar mı?", 3 Kânunuevvel 1929.
Milliyet, "Kadınlarımız İntihap Edecekler", 21 Mart 1930.
Milliyet, "Teşkilâtı Esasiye Kanununda Tadilat", 26 Mart 1930.
Milliyet, "Kadınlar ve İntihap", 27 Mart 1930.
Milliyet, "İstanbul Hanımlarının Mitingi", 12 Nisan 1930.
Milliyet, "Köylü Kadınlar Muhtar Oluyor-Af Kanunu Çıktı", 27 Teşrinievvel 1933.
Milliyet, "Kadınlar İntihap Haklarını Tes'it Edecekler", 3 Nisan 1930.
Milliyet, "Kadınlarımız Siyasî Hayata Giriyorlar", 5 Nisan 1930.
Milliyet, "İntihabı Yenileme Kararı Bugün Mecliste Verilecek", 5 Kanunuevvel 1934.
Milliyet, "Türk Kadınının Yüksek Hakkı", 6 Kanunuevvel 1934.
Milliyet, "Türk Kadını Ulu Öndere Minnetlerini Bildirdiler", 7 Kanunuevvel 1934.
Resmî Gazete, "Belediye Kanunu", Sayı 1471, 14 Nisan 1930.
Resmî Gazete, Sayı 2540, 28 Teşrinievvel 1933.
Resmî Gazete, Sayı 2877, 11 Kanunuevvel 1934.
Savaş, "Saylav Seçimi", 5 İllkânun 1934.
Savaş, "Türk Kadınının Hakkı Verildi", 6 İllkânun 1934.
Son Posta, "Meclis Bugün Tarihi Kararını Veriyor", 5 Birincikânun 1934.
Son Posta, "Kadın Meb'us ve Halkımız", 6 Birincikânun 1934.
Son Posta, "Bugün Kadınların Mitingi Var", 7 Birincikânun 1934.
Son Posta, "Kadınlığın Yeni Kazancı", 9 Birincikânun 1934.
Son Posta, "Türk Kadınının Büyüklerimize Saygısı", 15 Birincikanun 1934.
The Blackwood Times, "Turkish Women", March 8, 1935.
The Brownsville Herald, "Turkish Women on the Way", December 2, 1929.
The Brownsville Herald, "Turkish Women Given the Ballot", April 3, 1930.
The Brownsville Herald, "Turkish Women Held Up As Models For America", April 15, 1935.
The Butler County Press, "Turkish Women to Vote", March 15, 1935.
The Bozeman Courier, "Turkish Women Fail to Get Vote", March 26, 1924.
The Bismarck Tribune, "Turkish Women Plan to Enjoy New Rights", July 16, 1929.
The Evening Star, "Turkish Women Plan to Enjoy New Rights", May 24, 1929.
The Evening Star, "Seek Vote In Turkey", June 20, 1927.
The Evening Star, "Tales of Well Known Folk in Social And Official Life, October 12, 1930.
The Evening Star, "Turkish Men Envy Women Their Rights", November 13, 1930.
The Evening Star, "Turkish Women Get Vote In City", March 31, 1930.
The Indianapolis Times, "Turkish Women Will Vote", December 5, 1934.
The Washington Times, "Turkish Women Celebrate Suffrage", April 15, 1930.
Türk Dili, "Kadınlarımız da Saylav Seçecek ve Seçilebilecekler", 5 İllkânun 1934.
Türk Dili, "Büyük Ulus Kurultayımız Kararını Verdi", 6 İllkânun 1934.
Türk Sözü, "Kadınlarımız Ulus Evinde Büyük Bir Toplantı Yaparak Aydınlar Söyliyecekler", 7 Birincikânun 1934.
The Washington Times, "Women Mark Vote Victory in Istanbul", March 11, 1935.
Ulus, "Millet Meclisinin Tarihi Toplantısı", 6 İllkânun 1934.
Ulus, "Türk Kadınlığının Bayram Günü", 7 İllkânun 1934.
Yeni Asır, "Kadınların Sayıslavlığı Kabul Edildi", 6 Kânunuevvel 1934.
Yeni Asır, "Türk Kadını Sevinç İçindedir", 7 Kânunuevvel 1934.
Yeni Asır, "Türk Kadınlığının Kıvancı", 9 Kânunuevvel 1934.
Vakit, "Kadınlar Belediye Azası Olunca...", 25 Mart 1930.
Vakit, "Hazırlık?", 31 Mart 1930.
Vakit, "Kadıköyünde de...", 20 Teşrinievvel 1930.
Vakit, "Erkekler, müsterih olunuz!", 1 Nisan 1930.
Vakit, "Afet Hanımın Konferansı", 4 Nisan 1930.
Vakit, "Hanımlarımız", 4 Nisan 1930.
Vakit, "Kadın Erkeğe Mağlup Olmak İçin Yaratılmıştır", 4 Nisan 1930.
Vakit, "Hanımlara Beyanname", 7 Nisan 1930.
Vakit, "Dünkü Miting", 12 Nisan 1930.
Vakit, "İstanbul Umumi Meclisi Azalığına Namzet Gösterilen Hanımlar", 24 Eylül 1934.
Vakit, 10 Teşrinievvel 1930.
Zaman, "Türk Kadını Mebus", 4 Aralık 1934.

Extended Abstract

Reflection of Turkish Women's Acquisition Of Political Rights In The Press

Throughout history, women have had to fight for their political and social rights, although the processes they have gone through in each society have been different. With the proclamation of the Republic in Türkiye, social life has opened to many innovations. However, the continuity of these innovations revealed the importance of ensuring equality between men and women. The presence of the right to elect and be elected is parallel to the existence of political bodies. After the Republic, the right to vote and to be selected only male citizens. This situation, which continued as a sexist approach, ended in 1934. However, it is important to remember that women's political enfranchisement did not happen suddenly.

First, with the declaration of the Second Constitutional Monarchy in 1908, women's training needs recognition and a group of women wanted to enter the parliament as observers. In 1916, there was a serious debate in parliament on the recognition of the rights granted to women, but no significant progress was made. In addition to Turkish women's participation in the struggle behind the front and during World War I, the active participation of Turkish women in the period of the National Struggle began to appear in association activities. In 1924, with the adoption of the Tawhid-i Tedrisat Law, The inequality in education between men and women was eliminated. Education, with the Law on Tevhid-i Tedrisat, educational institutions transferred to the Ministry of National Education, and coeducation was adjusted as the basis for state educational institutions. However, the main development in women's rights within the revolutions was the adoption of the Civil Code. With the adoption of the Civil Code, Turkish women became equal to men in the family and received their rights in marriage, divorce, and inheritance.

Women, who continued to raise awareness through the press and media organs of the period, wanted to create the first political organization through the establishment of the Women's People's Party under the leadership of Nezihe Muhittin on June 16, 1923. However, these attempts by women did not yield positive results due to their lack of political rights. When the establishment permits the Women's Rights Party could not be reached, the founders of the Women's Rights Party established an association called the Turkish Women's Union on February 7, 1924.

Articles 10 and 11 of the Law on Organizational Fundamentals were discussed to allow women to take part in municipal councils. Women's participation in municipal elections was enabled by Articles 23. and 24. of the Municipal Law adopted on April 3, 1930. Following the adoption of the law allowing women to take part in municipalities, Afet İnan was registered and accepted by the Republican People's Party. Also in Istanbul, members of the Women's Union had stepped up their work in the run-up to the elections and

decided to join the party. With the approval of the Municipal Law, women in Istanbul, Izmir, and Ankara rejoice. Following the adoption of the law, women determined their cheering program.

In 1934, Malatya Deputy İsmet İnönü and 191 parliamentarians proposed a law to the Grand National Assembly of Turkey to amend Articles 10 and 11 of the Constitutional Law and some articles of the Law on Parliamentary Elections. Changes were made to the Articles of Organization and the types of elections, and the law on the Amendment of Articles 10 and 11 of the law was adopted on December 5, 1934. The adoption of the law granting women the right to elect and be elected as members of parliament aroused interest in the press of the period. Turkish women celebrated the adoption of the law in Istanbul, Ankara, and Izmir. With the elections held on February 8, 1935, 17 women took their seats in the parliament. These women account for 4% of the council members. In 1936, the number of women deputies in the parliament became 18 with the Hatice Özgener becoming a deputy in the by-election held in 1936.

Overview of Turkish culture and history, the importance of the role of Turkish women in the state and society visible in every period. However, it is also a fact that women are isolated from social life in developing conditions. This study describes what was done in the Republican period to ensure that Turkish women received what they deserved. First and foremost, there have been studies on raising women's awareness and changing their perspectives. In the Ottoman period, the activities of women's associations laid the intellectual foundations. With the adoption of the Civil Code, women were granted equal rights to men. This was followed by municipal elections, the right to become mukhtars and join the council of elders, and finally the adoption of the Law on Election and Election of Members of Parliament. When we look at how all these processes were reflected in the press, we see that women were initially ignored, but some voiced their voices as loudly as they did. It should not be forgotten that there some wanted women's suffrage to be discussed in parliament as well as others did not. This situation revealed a sexist attitude towards women in the press of the period. Some cartoons accuse women of entering politics, which is considered to be a man's job. In addition to this, as this study aims to show, many newspapers and individuals stated that women's right to vote and be elected was what Turkish women deserved. On the other hand, the foreign press showed a keen interest in Turkish women gaining their political rights.

Karesi Çepnilerinin Demografik, Fizikî ve İktisadî Özellikleri

Demographic, Physical and Economic Characteristics of Karesi Chepnis

Nahide ŞİMŞİR* - Seher SAV SEVGİLİ**

* Prof. Dr. Balıkesir - Türkiye.
Orcid id: 0000-0003-1405-8521

** Uzman, Balıkesir - Türkiye.
Orcid id: 0000-0001-7816-621X

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Prof. Dr. Nahide Şimşir
Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü

Uzman Seher Sav Sevgili
Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü

E-posta / E-mail:
nsimsir@balikesir.edu.tr
sehersav71@gmail.com

Geliş Tarihi / Received Date:
17 Mart 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
8 Mayıs 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:
Nahide Şimşir, Seher Sav Sevgili, "Karesi Çepnilerinin Demografik, Fizikî ve İktisadî Özellikleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 265, İstanbul 2023, s. 271-284.

doi: 10.55773/tda.1266880

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Balıkesir ve çevresinde 16. yüzyıldan itibaren Çepnilerin izi sürülebilmektedir. Çepniler ile ilgili çalışmalar daha çok yaşadıkları alanlarda saha çalışmalarına göre mevcut durumlarının yazılması şeklindedir. Çepniler ile ilgili 19. yüzyıl ve Osmanlı Devleti'nin mali kayıtlarından olan temettuat defterlerine dayalı herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat devrinde yapılan yeniliklerden en önemlilerinden biri vergi usulünde yapılan değişikliktir. Bu devirde çeşitli isimlerle toplanan vergiler düzenlenmiş ve yeni bir vergi toplama usulüne geçilmiştir. Merkezden gönderilen geniş yetkili memurlar hane esaslı mal varlıklarının tamamını saymışlardır. Bu sayımlarda tutulmuş olan defterlere temettuat defterleri denilmiştir.

Bu makalede, BOA. ML. VRD. TMT. d.7226 Numaralı Temettuat Defteri esas alınmıştır. Bu defter sayesinde Balıkesir ve çevresinde yaşayan Çepniler, nüfusları, fiziki özellikleri ve ekonomik varlıkları grafiklere dökülmek suretiyle değerlendirilmiştir. BOA. ML. VRD. TMT. d.7226 defterin tamamı tarafımızdan okunup, excele aktarılmış olduğu için, defterde bulunan diğer yörük grupları ile Çepniler kıyaslanmıştır. Bu çalışma ile Batı Anadolu'daki Çepniler hakkında önemli ayrıntılar ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Temettuat Defteri, Çepni, Balıkesir, Bigadiç, İvrindi, Hayvançlık.

Abstract

The traces of Chepni can be traced in and around Balıkesir dated from 16th century and on. Studies on Chepni are mostly in the topics of their cultural and sociological status compared to field studies in the areas they live in. There are no studies based on the Temettuat Registers, which are one of the financial records kept during the 19th century in the Ottoman State, about the Chepni. One of the most important innovations in the Tanzimat period in the Ottoman Empire is the change in the tax procedure. In this period, taxes collected under various names were regulated and a new tax collection method was introduced. Widely authorized officers sent from the center counted all household-based assets. The books kept in these censuses are called "Temettuat Books".

This article is based on the Temettuat book numbered BOA. ML. VRD. TMT.d.7226. The Chepni people's lives, population, physical characteristics and economic lives were analyzed using the data found in this book. Since the entire book was read by us and transferred to excel, Chepni were compared with other nomadic groups mentioned in the book. With this study, important details about the lives of Chepni in Western Anatolia were revealed.

Keywords: Temettuat Notebook, Chepni, Balıkesir, Bigadiç, İvrindi, Livestock.

Giriş

Balıkesir ve çevresinde 16. yüzyıldan itibaren Çepnilerin varlığı bilinmektedir. Bu tarihlerde Balıkesir'de Çepniler; Ayazmend (Altınova), İvrindi ve Giresun (Savaştepe/Soma)'da yaşıyorlardı.¹ 18. yüzyılda Ankara'nın Keskin kazasında bulunan Boz-Ulus'a bağlı Kan-Temir (Temür) Çepnileri buradan Rakka bölgesine yerleştirilmişlerdir. Bu iskân bölgesi Çepnilerin huzur bulamadığı bir bölge olmuştur. İki kez Rakka'ya iskân edilmiş oldukları halde, buradan her seferinde ayrılmışlardır. İkinci kaçışlarında Turgutlu ve Bergama taraflarına "H.1141(M. 1728)" lerde kaçmışlar ve bir daha da sürgün yerleri olan Rakka'ya dönmemişlerdir. 18. yüzyılda Kantemir Çepnileri, Balıkesir'de 30 köy, Manisa'da 11 köy ve Aydın'da 4 köy halinde bu bölgede hayatlarını sürdürmüşlerdir.²

1. BOA. ML. VRD. TMT. d 7226 Defteri ve Çepniler

Makalemizde esas aldığımız temettuat defteri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ML. VRD. TMT. d.7226³ numarada bulunmaktadır. Defterin üzerinde herhangi bir tarih bulunmamaktadır. Bununla birlikte defterin Osmanlı Arşivi'ndeki katalog kayıt tarihi Hicri 29.12.1261 (Miladi 29 Aralık 1845)'dir. Defter Balıkesir ve Kazak kazasında bulunan Akçakoyunlu, Caferler ve Kılaz cemaatlerinin temettuat defteri olarak kaydedilmiştir. Bu defterin 30-35'inci sayfaları arası, Cemaat-i Çepni Der Kaza-i Balıkesir" olarak kaydedilmiştir. Balıkesir Çepni cemaati içinde Sarı Süleyman Obası⁴, Hayta Süleyman Haymesi (Çadırı)⁵, Salih Bey Haymesi⁶ ve Caberli⁷ Yörük grupları bulunmaktadır. Aynı defterde Cemaat-i Çepniyan der Kaza-i Bigadiç" olarak Bigadiç kazasındaki Çepniler kaydedilmiştir.⁸ Bu deftere göre İvrindi'de de Çepni cemaati bulunmaktadır.⁹

¹ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 123-234; Sezai Sevim, XVI. Yüzyılda Karesi Sancağı (Tahrir Defterlerine Göre), Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993, s. 154-162; Mehmet Hanefi Bostan, "Anadolu'da Çepni İskânı", *Türkler*, 6, Ankara 2002; Nahide Şimşir, *Karesi Yörükleri*, Post Yayınevi, İstanbul 2017, s. 63-67.

² Sebahattin Şimşir, *Anadolu'da Oğuz Boyları*, Post Yayınevi, İstanbul, 2021, s. 141.

³ Bu makalede kullanılmış olan temettuat defteri Sav, Seher, *BOA. ML. TMT.d.7226 Numaralı Balıkesir Yörüklerine Ait Temettuat Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*" adlı Prof. Dr. Nahide ŞİMŞİR yönetiminde, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Balıkesir 2022 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) başarı ile savunulmuştur. Tezde transkripsiyonu yapılan ve yerleşim birimi esas alınarak tabloya dökülen sayfa sınırlaması sebebiyle ayrıntılı tahlili, kıyaslaması ve değerlendirmesi yapılamayan Çepniler ile ilgili bilgiler tekrar excele dökülmek suretiyle, grafiklere dökülmüş, yeni ilâveler ile ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir.

⁴ BOA, ML. VRD. TMT. d.7226, s. 32.

⁵ BOA, ML. VRD. TMT. d.7226, s. 32.-33.

⁶ BOA, ML. VRD. TMT. d. 7226, s. 33.

⁷ BOA, ML. VRD. TMT. d. 7226, s. 34.

⁸ BOA, ML. VRD. TMT. d. 7226, s. 59-62.

⁹ BOA, ML. VRD.TMT. d.7226, s. 142-143.

2. Defterde İzlenen Kayıt Şekli

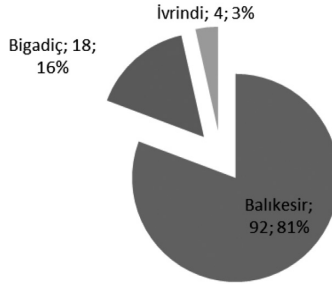
BOA. ML. VRD. TMT. d.7226 numaralı temettuat defterinde Çepniler; hane numarası, boyu, sakal rengi, baba adı, lakapları ile yazılmışlardır. Diğer Yörük gruplarından bazılarının tarla ve bağ gibi gayrimenkulleri bulunurken, Çepniler sadece hayvan varlıklarına sahiptirler. Defterde hayvan varlıkları deve, sığır ineği, sığır ineği danalı, inek, sığır düvesi, sığır düve ve tosunu, sığır dana ve düvesi, danası, düvesi, dana ve düve, tosun, merkep, tay, ganem (koyun), keçi ve sağmal keçi ile kıymetleri gibi farklı farklı şekillerde kaydedilmiştir. Her hane için kıymet toplamları, temettuat miktarı ve hayvan vergisi kuruş cinsinden kaydedilmiştir.

3. Karesi Çepnilerinin Demografik Durumu

Bilindiği üzere temettuat defterleri 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sağlıklı bir şekilde vergi toplayabilmek amacıyla tertip etmiş olduğu defterlerdir. Vergiler hane esaslı toplanmış olduğu için, hane reisleri ve onların kimlik ayırımına varmamıza vesile olan eşkâl bilgisi de defterlerde bulunmaktadır. Defterlerin bu gibi tipik özellikleri sayesinde Karesi Sancağında Balıkesir merkez, Bigadiç ve İvrindi'de Çepnilerin hane sayısı ve eşkâl kaydı 19. yüzyılın ortaları itibarıyla bilinebilmektedir.

Çepniler, BOA. ML. VRD. TMT. d 7226 numaralı deftere göre, Karesi Sancağında, Balıkesir merkezde 92, Bigadiç'te 18 ve İvrindi'de 4 hane olmak üzere, toplam 114 hane, tahminen de 570 kişiden oluşan bir nüfusa sahiptir. 1898 yılında Balıkesir Çepnilerinin sayısı 1352, 1906 yılında ise 1698'dir.¹⁰

Aşağıda Şekil 1'de Karesi bölgesinde Çepnilerin yaşadığı Balıkesir, Bigadiç ve İvrindi'deki nüfus oranları verilmek suretiyle, en kalabalık Çepni grubunun Balıkesir merkez kazasında olduğuna dikkat çekilmiştir.

Şekil 1. Karesi Sancağı Çepnilerinin Hane Miktarı

Karesi Sancağında yaşayan Çepniler nüfus oranlarına göre değerlendirildiğinde %81 oranıyla Balıkesir birinci sıradadır. Bigadiç'te %16 ve İvrindi'de %3 oranında Çepni nüfusu yaşamaktadır.¹¹

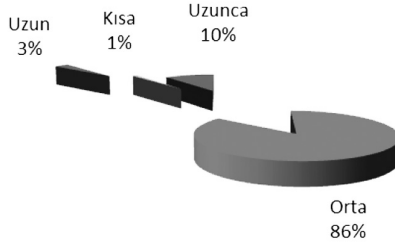
¹⁰ BOA. DH. SN. M. 1315, s. 1-5; Nahide Şimşir, *Balıkesir Şehri ve Tarihi Araştırmaları*, IQ Yayıncılık, İstanbul 2013, s.122-123; Nahide Şimşir, *Osmanlı Araştırmaları (Makaleler I)*, IQ Yayıncılık, 2004 İst., s. 199.

¹¹ BOA, ML. VRD. TMT. d.7226, S. 30-35; BOA. ML. VRD. TMT. d 7226, S.59-62; BOA. ML. VRD. TMT. d.7226, s. 142-143.

4. Karesi Çepnilerinin Fiziki Özellikleri

4.1. Çepnilerin Boy Durumu

Osmanlı Devleti'nin son devir nüfus ve temettuat defterlerinde, bu tarihlerde fotoğraf bulunmadığı için hane reisleri boy ve bıyık/sakal renkleri yazılmak suretiyle kaydedilmişlerdir. Böylece temel fiziki ayırım ve kişilerin tespiti kolaylaşmış olmalıdır. Şekil 2'de Balıkesir, İvrindi ve Bigadiç'te yaşayan Çepnilerin tamamı tabloya dökülmek suretiyle boy grafiği oluşturulmuştur.¹²

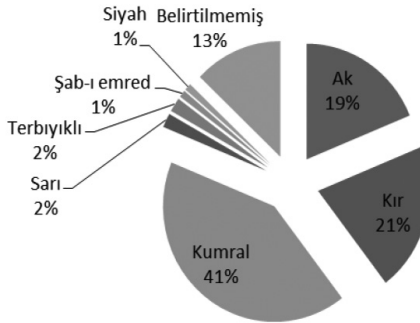

Şekil 2. Karesi Çepnileri Boy Grafiği

Karesi Sancağı'nda Çepnilerin boy oranlarına bakıldığında %86 orta boyludur. Çepnilerin sadece %10'u ise uzun boylu, %3'ü uzun boyludur. Sadece %1 oranında Çepnilerin kısa boylu olduğu anlaşılmaktadır.¹³

4.2. Çepnilerin Sakal Rengi

BOA. ML. VRD. TMT. d 7226'de hane reislerinin birbirinden ayrılmasında ikinci belirleyici unsur olarak sakal ve bıyık rengi verilmiştir.

Şekil 3. Karesi Çepnilerinin Sakal Rengi

¹² BOA, ML. VRD. TMT. d.7226, s. 30-35; BOA. ML. VRD. TMT. d 7226, s.59-62; BOA. ML. VRD. TMT. d.7226, s. 142-143.

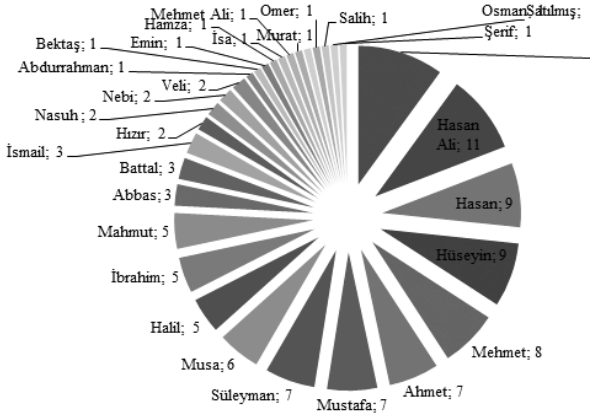
¹³ BOA, ML. VRD. TMT. d.7226, s. 30-35; BOA. ML. VRD. TMT. d.7226.s.59-62; BOA. ML. VRD. TMT. d. 7226, s.142-143.

7226 numaralı defterde, Balıkesir Çepnilerinin % 41 oranında kumral, % 21 kır, %19 aksakallı olup, %2 sarı bıyıklı, %2 ter bıyıklı, %1 şab-ı emred ve % 13 oranında ise hiçbir özellik kaydedilmeyenler bulunmaktadır.¹⁴

5. Karesi Çepnilerinde Kullanılmış Olan Erkek İsimleri

Osmanlı Devleti'nin son devir defter tiplerinden olan temettuat ve nüfus defterlerinden istifade edilerek, o tarihlerde kullanılmış olan isimlerin, tespiti de yapılabilmektedir. Bu bilgiler şüphesiz ad bilim için önem ve değere sahiptir. BOA. ML. VRD. TMT. d 7226'de kayıtlı Yörük grupları ile ilgili olarak da, defteri bütünüyle değerlendirme sürecimiz tamamlandığında genel bir kıyaslama yapılacaktır. Şimdilik sadece Çepni grubunun kendi içinde, defterde kayıtlı isimler değerlendirilmiştir. Onomastik; özel adlar biliminin kişi adlarını konu alan kısmına antroponimi (atroponymie) ismi verilmektedir. Tarihi süreçte, toplumun kendine ait isimlerinin tespiti ve Arap harflerinden kaynaklı yanlış okumaların da önüne geçmek için isim bilimin önemi aşikârdır¹⁵.

Çepnilerin Şekil 3'te, Balıkesir, İvrindi ve Bigadiç'te kullanmış oldukları isimler grafiğe dökülmüştür. Şekil 3'ten de anlaşılacağı üzere Karesi Çepnilerinde, ondan fazla kişiye Ali ve Hasan Ali adı verilmiştir. Bu defterde geçen diğer erkek isimleri sırasıyla: Hasan, Hüseyin, Mehmet, Ahmet, Mustafa, Süleyman, Musa, Halil, İbrahim, Mahmut, Abbas, İsmail, Battal, Hızır, Nasuh, Veli, Nebi, Abdurrahman, Bektaş, Hamza, Emin, İsa, Murat, Omer, Salih, Osman, Şerif, Satılmış, Şerif.

Şekil 4. BOA. ML. VRD. TMT. d 7226 Numaralı Defterde Balıkesir Çepnilerine Ait Erkek İsimleri (Kişi Sayısı Olarak)

BOA. ML. VRD. TMT. d 7226 defterde sadece hane reisi olan erkekler kaydedilmiş olduğu için isimler ile ilgili değerlendirmemiz erkek isimleri ile sınırlı

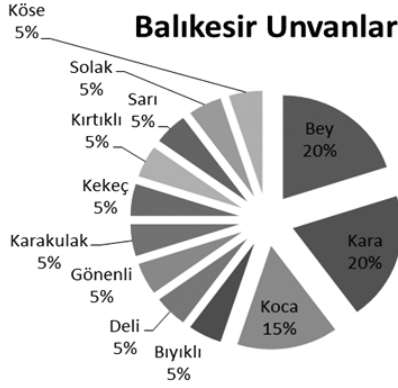
¹⁴ BOA, ML. VRD. TMT. d.7226, s. 30-35; BOA. ML. VRD. TMT. d.7226.s.59-62; BOA. ML. VRD. TMT. d.7226, s. 142-143.

¹⁵ Yılmaz Kurt, "Adana Sancağında Kişi Adları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15/26, s. 170-172, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/783270>, (Erişim Tarihi: 1.1.2023).

kalmıştır. Çepnilerdeki erkek isimlerinin dağılımı %10 oranında Ali, %9 Hasan Ali, %8 Hasan, %8 Hüseyin, %7 Mehmet, %6 Ahmet, %6 Mustafa, %6 Süleyman, %5 Musa, %4 Halil, %4 İbrahim, %4 Mahmut, %3 Abbas, %3 İsmail, %3 Battal, %2'ser oranda Hızır, Nasuh, Nebi, Veli, Hamza, Emin, İsa, Bektaş, Salih, Şerif, Satılmış, Murat, Mehmet Ali ve Ömer'dir.¹⁶

5. Karesi Çepnilerinde Unvanlar

BOA. ML. VRD. TMT. d 7226 defterde bulunan Çepnilerin sadece Balıkesir'de yaşayanların unvanları yazılmıştır. Bigadiç ve İvrindi'de yaşayanlara herhangi bir unvan yazılmamıştır.

Şekil 5. Balıkesir Çepnilerinde Kullanılan Unvanlar

Şekil 4'te Balıkesir Çepnilerinde kullanılan unvanlar en çoktan aza doğru Bey, Kara, Koca, Bıyıklı, Deli, Gönenli, Karakulak, Kekeç, Kırtıklı, Sarı, Solak ve Köse olarak sıralanmıştır.

6. Karesi Çepnilerinde İktisadî Hayat

Asırlar boyunca Osmanlı Devleti'nde yerleşikler ile göçerler arasında birbirini tamamlayan bir iktisadi yapı bulunmaktadır. Vilâyet sahasının hayvancılık için ayrılmış olan kısımlarında göçerler kışlaklarındaki ve yaylaklarındaki alanlarında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Göçerlerin asıl iktisadi uğraşı, hayvancılık olmakla birlikte ihtiyaçları ölçüsünde tarım da yapmışlardır. Özellikle geçici iskân alanlarında kendi ihtiyaçlarını karşılamak ve bir parçada ticaret amaçlı ziraatla de ilgilenmişlerdir. Yaylaklarına gittikleri zaman, bu tarım alanlarında bekçiler bırakmış ve böylece bu alanların korunmasını sağlamışlardır. Hasat için geri geldikleri bu yerler, zamanla küçük köylere dönüşmüştür. Batı Anadolu'da 15. yüzyıldan itibaren Ayasulug ve Balat limanları aracılığıyla Sakız Adası'ndaki İtalyanlarla yürütülen ticaret bu şekildedir.¹⁷

¹⁶ BOA, ML. VRD. TMT. d.7226, s. 30-35; BOA. ML. VRD. TMT. d.7226.s.59-62; BOA. ML. VRD. TMT. d.7226, s.142-143.

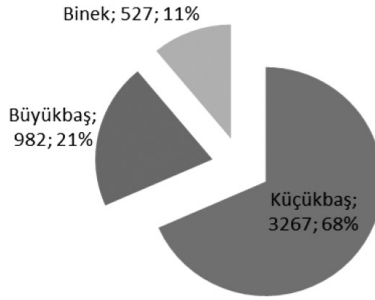
¹⁷ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal Ve Ekonomik Tarihi 1300-1600*, 2000, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul, s. 75.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yapılan hayvancılık üç farklı tipten oluşmaktadır. Yerleşik köyler "küçük aile tipi işletmeciliğine" dayalı hayvancılık yaparken, Yörükler temel uğraş alanı olarak hayvancılığı tercih etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde hayvansal ürünler ve hayvan gücünden yararlanılması göçer-evlilerin yapmış olduğu hayvancılık sonucundadır.¹⁸ Üçüncü tip hayvancılık, dağ köylerindeki kısıtlı tarım arazisine alternatif olarak yapılan küçükbaş hayvan yetiştiriciliğidir. Köylerin bulunduğu arazinin niteliğine göre koyun veya keçi tercih edilmiştir.¹⁹

Karesi Çepnileri, bölgedeki diğer Yörük grupları ile kıyaslandığında iktisadî uğraş olarak sadece hayvancılık yapmışlardır.

6. Karesi Çepnilerinde Hayvan Varlığı

BOA. ML. VRD. TMT. d 7226 numaralı deftere göre, Karesi Çepnileri %68 oranında küçükbaş hayvan, %21 oranında büyükbaş hayvan ve %11 oranında da binek hayvan yetiştiriciliği yapmışlardır (Şekil 5). Çepnilerin hayvan varlıklarının 3267'si küçükbaş, 982'si büyükbaş ve 527'si binek hayvanlarıdır.²⁰

Şekil 6. Karesi Çepnilerinin Hayvan Sayıları

Karesi Çepnilerinin iktisadî uğraşları, diğer Yörük grupları gibi çobanlık, yani hayvancılıktır. Sahip oldukları koyun, keçi, deve gibi hayvan sürüleri ile Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerinin ihtiyaçlarını gideriyorlardı. Kazanın kapalılığı prensibi gereği, önce kendi bölgelerinin sonra yakın çevrelerinin ve İstanbul'un et ihtiyacını karşılıyorlardı. Aynı zamanda, ordunun kışlık kıyafetlerinin yapımında kullanılan abanın üretiminde de Çepniler, diğer Balıkesir Yörükleri gibi katkı sağlamışlardır.²¹

¹⁸ Nahide Şimşir, *Karesi Yörükleri*, Post Yayınevi, İstanbul 2017, s. 143.

¹⁹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorunda Aşiret İskânları*, Eren Yayıncılık 1987, s. 21; Nahide Şimşir, *Karesi Yörükleri*, Post Yayınevi İstanbul 2017, s. 141; Ayhan Yalçın, Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyıl Ortalarında Silifke Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı, *OTAM*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 15 (2004), s. 58.

²⁰ BOA, ML. VRD. TMT. d.7226, S. 30-35; BOA. ML. VRD. TMT. d.7226.S.59-62; BOA. ML. VRD. TMT. d.7226, s. 142-143.

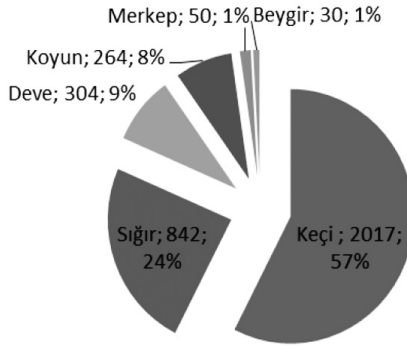
²¹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s. 519-605.

Osmanlı Devleti'nde kara taşımacılığının en önemli unsuru devedir. Develer hem ticaret kervanlarında hem de savaş zamanlarında mühimmat nakliyatında oldukça kıymetli görevler ifa etmiştir. 19. yüzyılda Çepniler, deve yetiştiriciliğinin en yaygın olduğu Karesi Yörükleri arasındadır. Şekil 6'dan da anlaşılacağı üzere Çepnilerin büyükbaş hayvan varlıkları arasında deve yetiştiriciliği %9 ile üçüncü sıradadır.

Balıkesir ve çevresini yurt tutan Yörüklerin genel olarak en önemli geçim kaynaklarından biri deve yetiştiriciliğidir. Deve sahibi Yörükler nakliye sektöründe önemli roller üstlenmişlerdir. Barış zamanında ülkenin iâşe ve ibadesinin bir yerden başka bir yere nakli onların sorumluluğunda gerçekleşmiştir.²²

6.1. Balıkesir Çepnilerinde Beslenen Hayvan Çeşitleri

Balıkesir Çepnilerinin hayvan oranları ile ilgili şekil 6'dan da anlaşılacağı üzere, Çepnilerin yaşam alanlarına bağlı olarak 2017 baş keçi, 842 baş sığır, dana, düve, tosun, 304 baş deve, 264 baş koyun, 50 baş merkep ve 30 baş beygirleri bulunmaktadır. Keçiden sonra sığır yetiştiriciliğinin ikinci sırada bulunması, sütü ve eti için beslenen hayvan türleri arasında Balıkesir bölgesinin tercihlerinin de değişmeye başlamış olduğunun önemli bir göstergesidir.

Şekil 7. Balıkesir Çepnilerinin Sahip Olduğu Hayvan Türleri

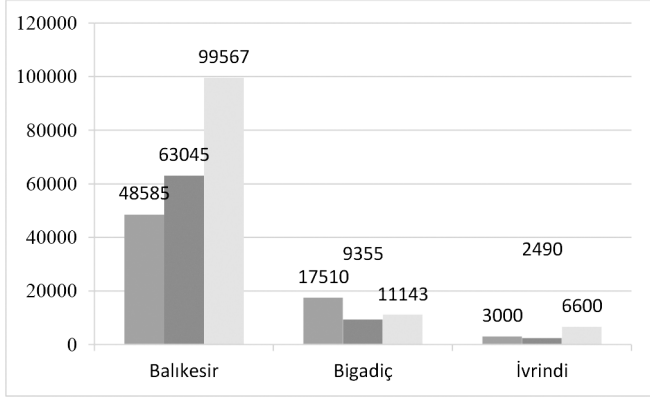
Balıkesir ve çevresinde bulunan at ve sığırlar genel olarak Asya ırkına mensuptur. Cüsse ve boyları orta (1.35), yapıları sağlam, mizaç olarak metin ve savaş zamanındaki seferlerin her türlü meşakkatine tahammül edecek güçte idiler. Balıkesir yöresinde 19. yüzyıl sonlarından itibaren Rumeli'den getirilmiş olan hayvan ırkları da görülmeye başlamıştır. Bunların cüsseleri büyük, boyları orta (1.20) et randımanları 150-200 kilodur. Bu iki ırkın melezi hem çift hayvanı olarak hem de nakliyede daha güçlü bir türün ortaya çıkmasına sebep olmuştur.²³

²² Nahide Şimşir, "Balıkesir'in Lojistik Değeri (19. Yüzyıl Başlarında)", *İsmail Hakkı Mercan'a Armağan*, haz. Azer. Gürcan - Sebahattin. Şimşir, İstanbul: Post Yayınevi 2022, s. 145-168; Emine Gürsoy Naskali, *Deve Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 167-183.

²³ Mehmet Gazali, *Balıkesir Vilâyeti Coğrafyası*, haz. Nahide Şimşir IQ Yayınları, İstanbul 2019, s. 62.

6. 2. Karesi Çepnilerinde Havyan Varlığının Kuruş Olarak Değeri

7226 numaralı Temmettuat Defteri'ndeki Balıkesir, Bigadiç ve İvrindi Çepnilerinin sahip olduğu hayvanların kuruş olarak değerlerini karşılaştırmak mümkündür. Böylece bu üç yerleşim birimindeki hayvan varlık ve çeşitliliği de ortaya çıkarılmış olacaktır.

Şekil 8. Karesi Çepnilerinin Hayvan Varlığının Yerleşim Birimlerine Göre Dağılımı
(1. Sütunlar Büyükbaş, 2. Sütunlar Küçükbaş 3. Sütunlar Binek Hayvanlarına Aittir)

Şekil 7'den de anlaşılacağı üzere Osmanlı ülkesinin genelinde olduğu gibi, Karesi'de de en kıymetli hayvan türü yukarıdaki açıklamalarda da ifade edilmiş olduğu üzere binek hayvanlarıdır. Çepnilerin yetiştirmiş olduğu binek hayvanları deve, merkep ve beygir olarak kaydedilmiştir.

Defterdeki kayıtlarda bir baş hayvanın o tarihlerdeki kuruş olarak değerleri de kayıtlıdır. Buna göre 1 deve 175-180 kuruş, 1 sığır ineği 80-100 kuruş, 1 sığır düvesi 30-40 kuruştur. Bir dana 30 kuruş, bir tosun 100 kuruş, bir beygir 180 kuruş, bir merkep 30-50 kuruş ve 1 tay 150 kuruş, 1 koyun 12,5-25 kuruş ve 1 keçi 20 kuruş arasında değişmektedir.²⁴

Karesi bölgesinin tamamında beslenen hayvanların birim fiyatları ile hayvan sayıları mukayese edildiğinde; ulaşım, nakliye ve lojistikte önemli olan deve ve beygirlerin kuruş olarak değeri daha fazladır. Aynı şekilde, Karesi bölgesinin hayvan varlığı ile kuruş olarak değerleri kıyaslandığında sığır cinsinden büyükbaş hayvanların birim fiyatı fazla olmakla birlikte, adet olarak küçükbaş hayvanların sayıca daha fazla olması dolayısıyla; Şekil 7'de küçükbaş hayvanlar her üç yerleşim biriminde de değer olarak ikinci sırada yer almıştır.

Sonuç

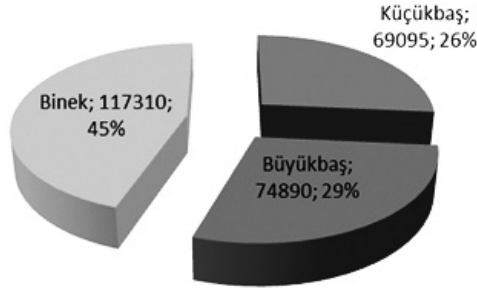
BOA. ML. VRD. TMT. d 7226 numaralı deftere göre, Karesi bölgesinde Balıkesir, Bigadiç ve İvrindi'de yaşayan Çepnilerin tahmini nüfusları 570 kişidir. Defterde verilen fiziki özelliklerden anlaşıldığına göre Çepniler büyük oranda

²⁴ BOA, ML. VRD. TMT. d.7226, s. 30-35.

orta boylu (% 86) ve kumraldır (% 40 kumral, % 40 ak ve kır sakallı). Çepnilerin tercih etmiş oldukları erkek isimleri arasında Ali, Hasan Ali ve Hüseyin ilk sıradadır. Çepnilerde yaygın olarak kullanılmış olan unvanlar arasında bey, kara ve koca unvanları bulunmaktadır. İlk sıradaki bu seçkin unvanlar Çepnilerin ekonomik olarak varlıklı ve saygın olduklarını göstermektedir.

BOA. ML. VRD. TMT. d 7226 numaralı deftere göre, Çepniler geçimlerini hayvan yetiştiriciliğinden sağlamışlardır. Her ne kadar et, süt, yün, deri ve güçlerinden istifade ettikleri koyun, keçi ve sığır yetiştiriciliği dikkate değer oranda olsa da deve ve beygir gibi sivil ve askeri nakliyatta kullanılmış olan hayvan yetiştiriciliği Çepnilerin ekonomik olarak önemli bir güce sahip olmasına vesile olmuştur.

Şekil 8'de Çepnilerin Karesi bölgesinde yaşamış oldukları her üç yerleşim birimlerinde hayvan varlıklarının değeri kuruş cinsinden mukayese edilmiştir. Karesi bölgesinde yaşayan Çepnilerin kuruş cinsinden hayvan varlıklarının dökümü yapıldığında % 45 oranında binek hayvanlarının daha kıymetli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu oran 117.310 kuruşa karşılık gelmektedir. Binek hayvanlarını toplam değer olarak % 29 oranında büyükbaş ve % 26 oranında küçükbaş hayvancılık takip etmiştir.

Şekil 9. Karesi Çepnilerinin Hayvan Varlığı (Kuruş olarak)

BOA. ML. VRD. TMT. d 7226 numaralı defter Çepnilerin olduğu gibi Karesi bölgesinde yaşayan diğer Yörük gruplarının da nüfusu, fiziki ve iktisadi özelliklerinin öğrenilmesini sağlayacak son derece kıymetli bilgiler içermektedir. Defterin tamamı ile ilgili mukayeseli çalışmalarımız devam etmektedir.

Kaynaklar

- BOSTAN, M. Hanifi: "Anadolu'da Çepni İskâni", *Türkler*, 6, Ankara 2002, s. 299-311.
BOA. ML. VRD. TMT.D7226, s.30-34, 59-62 ve 142-143.
BOA. DH.SN.M.,1315 Za (Zilkade) (23.III. 1898-21.IV.1898), 15.
İNALCIK, Halil: Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600, İstanbul 2000.
KURT, Yılmaz: "Adana Sancağında Kişi Adları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15/26, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/783270>., (Erişim Tarihi: 1.1.2023)

- KÜTÜKOĞLU, S: Mübahat, “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi”, Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan, İstanbul 1981, s. 519-605.
- GAZALİ, Mehmed: Balıkesir Vilâyeti Coğrafyası, Haz. Nahide Şimşir, Post Yay., İstanbul 2019.
- NASKALİ, GÜRSOY E: *Deve Kitabı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2014.
- ORHUNLU, Cengiz: *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul 1987.
- SAV, Seher: BOA. ML. TMT.d7226 Numaralı Balıkesir Yörüklerine Ait Temettuat Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, Balıkesir Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2022.
- SEVİM, Sezai: XVI. Yüzyılda Karesi Sancağı (Tahrir Defterlerine Göre), Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.
- SÜMER, Faruk: Oğuzlar (Türkmenler), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1999.
- ŞİMŞİR, Nahide: *Osmanlı Araştırmaları (Makaleler I)*, IQ yay., İstanbul 2004.
- ŞİMŞİR, Nahide: *Balıkesir Şehri ve Tarihi Araştırmaları*, IQ Yay. 2013.
- ŞİMŞİR, Nahide: *Karesi Yörükleri*, Post Yay., İstanbul 2017.
- ŞİMŞİR, Nahide: “Balıkesir’in Lojistik Değeri (19. Yüzyıl Başlarında)”, *İsmail Hakkı Mercan’a Armağan*, Haz. A. Gürcan – S. Şimşir, İstanbul 2022.
- ŞİMŞİR, Sebahattin: *Anadolu’da Oğuz Boyları*, Post Yay., İstanbul 2021.
- YALÇIN, Ayhan: “Temettuat Defterlerine Göre 19.Yüzyıl Ortalarında Silifke Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, *OTAM*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi 15, Ankara 2004.

Extended Abstract

Demographic, Physical and Economic Characteristics of Karesi Chepnis

Semi-Nomadic people in the Karesi region were gradually settled in the process from the 15th century to the end of the 20th century. Karesi region has been a place where semi-nomadic people migrated to the newly conquered lands in Rumeli for centuries. At the same time, Karesi region is where all Oghuz tribes have settled. The Ottoman Empire, a strong agricultural state became stronger for centuries by encouraging settled life.

The nomadic structure and settlement processes of the region were mentioned in the studies on the Karesi region of the 17th and 18th centuries. In the population and temettuat censuses of the 19th century, there is a special census and registers for semi-nomadic people. One of the main sources of our book called Karasi Yoruks is BOA. NFS. d.01237 numbered semi-nomadic population register. The study, which allows the settlement of Karesi semi-nomadic people in the first half of the 19th century and all stages of the Ottoman semi-nomadic placement system to be understood, is extremely valuable. BOA. ML. VRD. TMT. The Temettuat Book numbered d.7226 supports the information in this book with the data on Chepni.

The traces of Chepni can be traced in and around Balıkesir since the 16th century. Studies on Chepni are mostly in the form of writing their situation according to field studies in the areas they live in. There is no study based on the temettuat books, which are among the financial records of the 19th century and the Ottoman State, about the Chepni. One of the most important innovations made in the Tanzimat period in the Ottoman Empire is the change in the tax procedure. In this period, taxes collected under various names were regulated and a new tax collection method was introduced. Widely authorized officers sent from the capital counted all household-based assets. The books kept in these censuses are called temettuat books.

This article is based on BOA. ML. VRD. TMT. on the Dividend Book numbered d.7226. Thanks to this book, the Chepni people living in and around Balıkesir were evaluated by plotting their population, physical characteristics and economic assets. Since the entire d.7226 book was read and transferred to table the Chepni groups were compared with the other nomadic groups in the book. With this study, important details about the Chepni in Western Anatolia were revealed.

In the book numbered d. 7226, there are 92 households in Karesi Sanjak, Balıkesir center, in the 18 households in Bigadiç and 4 households in İvrindi, with a total population of 114 households, with an estimated population of 570 people. All of the nomads registered in this book are in 1734 households and an estimated population of 8 790 people. Chepnis were studied in this notebook together with nomadic groups such as Kubaş, Kubakhramusalı, rahmanoğlu, Kahramanoğlu, Canbalı (Bölmeoğlu), Tahtacı Ahmet Bey, Zahit-

ler, Yüncü, İshak Paşa, Yağcıbedir. According to this book, among the groups mentioned as nomadic people, Chepni account for approximately 6%.

According to the studied book, the estimated population of Chepni living in Balıkesir, Bigadiç and İvrindi in the Karesi region is 570 people. According to the physical characteristics given in the notebook, Chepni are mostly of medium height (86%) and have brown hair. (40% brown hair, 40% white and gray beard) Ali, Hasan Ali and Hüseyin are the most preferred male names preferred by Chepni. Among the titles commonly used, there are the titles of bey, land and husband. These prominent titles in the first-place show that the Chepni are economically wealthy and respected. Almost all the names of the nomads in the Karesi region are of a religious nature most of the titles are religious titles such as Molla, Hacı, or Bey and Ağa.

The Chepni's main source of income is farming. From the animals they kept 68% were sheep and goats, 21% were cattle and 11% were riding animals.

The most important element of land transportation in the Ottoman Empire was the camel. Camels performed very valuable tasks both in trade caravans and in the transport of ammunition during wartime. In the 19th century, the Chepni were among the Karesi Yörüks, where camel breeding was most common. Among the bovine assets of the Chepni, camel breeding ranks third with 9 %.

According to our data most of the household heads in the Yörük communities owned some land. These lands were divided into fields and vineyards. The value of these lands was 96,623 kuruş in total. The majority of the Yörük groups have mills. The values of these mills are generally recorded as 1000 kuruş.

It was observed that there was a high amount of animal existence in the Yörük groups in Balıkesir. There are many riding animals such as camels, horses and donkeys in the nomadic communities. In addition, it is clear that they have many small animals such as cattle and sheep and goats and contribute to production. It has been understood that some of the household heads had been hives and are engaged in beekeeping. The animal values of these Yörük groups were 2.490.811 kuruş. In 1845 a tax of 100.141 kuruş was collected from the nomads in Balıkesir.

BOA. ML. VRD. TMT. d 7226 led us to understand and compare the socio-economic and demographic characteristics of the Chepni and other nomadic groups in the Karesi region. Thus, the history of the Chepni in the region has been largely illuminated.

Selçuklu Çağında Yaşamak: Ortaçağda Türk Şehri

Tülay Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak: Ortaçağda Türk Şehri*, Kronik Kitap, İstanbul, 2021 (2. Baskı), 189 sayfa, ISBN: 978-605-7635-77-8.

Rabia Eda KÖROĞLU*

* Doktora Öğrencisi, Mersin-Türkiye

Orcid Id: 0000-0002-9567-5603

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Rabia Eda Köroğlu, Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim
Dalı, Mersin-Türkiye

E-posta / E-mail:
edagkoroglu@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
5 Mayıs 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
5 Haziran 2023

Kitap Tanıtma / Book Review

Atrf / Citation:
Rabia Eda Köroğlu "Selçuklu Çağında
Yaşamak: Ortaçağda Türk Şehri", *Türk
Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 265,
İstanbul 2023, s. 285-294.

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA
2.0 tarafından lisanslanmıştır. /
This article is licensed under a Creative
Commons BY-NC-SA 2.0.

*“Ortaçağ gibi muazzam bir zaman dilimine
damgasını vuran Selçuklu şehirleri bu çağa
büyüleyici bir pencere açmaktadır.”*

*Selçuklu Çağında Yaşamak:
Ortaçağda Türk Şehri Sonuç bölümünden –
Tülay Metin*

Selçuklu Çağında Yaşamak: Ortaçağda Türk Şehri kitabının yazarı Prof. Dr. Tülay Metin'dir. Yazar, Denizli'de doğmuş; Tarih lisans ve Ortaçağ Tarihi yüksek lisans eğitimlerini Ege Üniversitesi'nde aldıktan sonra, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'nda *Türkiye Selçukluları Devrinde Malatya* adlı teziyle doktorasını tamamlamıştır. Tülay Metin, Selçuklu tarihi araştırmaları için yapı taşlarını oluşturan ve akademik çalışmalarında son derece gerekliliği bulunan Arapça ve Farsça dilleri üzerine eğitimler almıştır. 2006-2007 yıllarında Kültür Üniversitesi Dil Merkezi'nde Arapça öğrenimi görmüş, 2012'de Tebriz Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev alması sayesinde İran'da Selçuklu Tarihi üzerine araştırmalar yapmaya devam etmiştir. Ayrıca, İran'ın başkenti Tahran'da bulunan Dehkhoda Enstitüsü'nde Farsça dil derslerine katılım göstererek, lisans döneminden itibaren başlattığı dil serüvenini, dilin yaşadığı topraklarda sürdürmüştür. Doğu dillerine ek olarak, yazarın İngilizce bilgisi de bulunmaktadır. Tülay Metin, Ortaçağ Selçuklu Tarihi temeline oturtulmuş olarak; *Ortaçağ'da Kadın, Selçuklu*

Şehir Kültürü, Haçlılar, Kudüs, Okçuluk gibi konu başlıkları altında yapmış olduğu çalışmalarla alana geniş bir bakış açısı sağlamış ve incelediği dönemlerin çehresini okuyucuya ve araştırmacılara yansıtmaya çabalamıştır.

Yazarın Selçuklu dünyasına dair sosyal ve kültürel bilgi birikimini ortaya koyan kitabı, Selçuklu insanını, onun mimarideki özen ve sanatını yansıtan motiflerle süslenmiş ve Büyük Selçuklu dönemine ait bir tabak üzerindeki erkek ve kadın figürünün yer aldığı bir kapağa sahiptir.¹ Eserin kapağı ayrıca, develerle kat edilen kervan yollarına da görsel olarak atıf yapmasıyla dönemin belirgin özelliklerini yansıtır. Kitabın kapak tasarımı Kutun Ural'a, editörlüğü Can Uyar'a, yayın yönetmenliği Adem Koçal'a aittir. Kronik Kitap'tan çıkan bu eser Selçuklu Tarihi Dizisi içerisinde yer almaktadır. Eser Anadolu'da izleri günümüze kadar gelen kadim Türk devletinin sosyal ve kültürel tarihi hakkında ana hatlarıyla bir bilgi sahibi olmak isteyen ve Selçuklu tarihini merak eden herkes için uygun gözükmektedir.

Kitap, 11 ana bölümden meydana gelmekte ve alt başlıklandırmalar ile sistemli bir şekilde Selçuklu dönemi şehirlerini ele almaktadır. Yazarın yapıtında ortaya koymak için çabaladığı ana hedefi; Türkiye Selçuklu şehirleri gibi kapsamlı bir konuyu mümkün olduğunca her yönüyle ele alarak incelemek, o dönemki toplumun yaşantısını etkileyen kentin fiziksel özellikleri, halkın sosyal ve kültürel durumu, yönetici sınıfının fonksiyonları gibi çeşitli konulara bir ışık tutmaktır.² Selçuklu kentlerini anlatırken yazar, anlamlı bir temel oluşturması için, öncelikle Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeleri, Selçuklu şehirlerinin oluşum süreci ve kurulan yeni kentlerin fiziksel yapılarını anlatarak, genel bir çerçeve çizmek suretiyle konuya girmektedir. Bu bakımdan eser, Selçuklu şehir hayatı hakkında bilgilendirmeye geçmeden önce önsözde tarihsel arka plan hakkında, okuyucunun kitap süresince aklında canlanabileceği, "Türkler ne zamandan itibaren şehir kurmaya başlamışlardır?" veya "Selçukluların temas ettiği, kültürüne katkı sağlamış olabilecek unsurlar hangileridir?" gibi önemli soruları cevaplandırarak Türkler ve Şehir kavramları arasındaki bağın temellerini ifade etmektedir.

Yapıtın kaynak kullanımını birincil mahiyetteki eserleri yoğun şekilde içermektedir. Ayrıca, verilerin *tahlil ve mukayese*³ yoluyla incelendiği ve John Tosh'un da sözünü ettiği "*çok çeşitli kaynaklardan (...) mümkün olduğunca çok belge toplama*"⁴ metodunun izlendiği, bilgilerin aktarımı esnasında ve kaynak

¹ Bahsi geçen figürün görselleri ve detaylı bilgisi için bkz. Parisa Sahafiasl, "Büyük Selçuklu Dönemi Minyatür Sanatı Özellikleri", *Uluslararası Türk Kültür ve Sanat Sempozyumu Kitabı*, Ed. Prof. Dr. Nurettin Güz v.d., Cilt 2, Etimesgut Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, Ankara, 2020, s. 91 ve 100; Parisa Sahafiasl, *Büyük Selçuklu Minyatür Sanatının İzleri İbn'ül-Mekarim Hasan'ın Kelile ve Dimne'sindeki Minyatürler*, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 2020, s. 441. Aynı figür, Bülent Kaçın'ın yazmış olduğu "Selçuklu Hatunları" kitabının kapağında da yer alır. Bunun için bkz: Bülent Kaçın, *Selçuklu Hatunları: Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasal Evlilikleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.

² Tülay Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak: Ortaçağda Türk Şehri*, Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 8-9.

³ A.e., s. 19.

⁴ John Tosh, *Tarihin Peşinde*, Çev. Özden Arıkan, Kronik Kitap, İstanbul, 2022, s. 95.

kullanımının incelenmesi vasıtasıyla gözlemlenebilmektedir. Adı geçen önemli bilginlere ek olarak, İbn Bibî, Yazıcızâde Âli, Ravendî, Süryani Mihail, Neşrî, Abû'l-Farac ve diğer önemli tarihi şahsiyetlerin yapıtlarından faydalanılmış olması esere asıl dayanağını ve gücünü sağlayan unsurdur. Türkçe literatür ile sınırlı kalınmayarak, çalışmaların Farsça, İngilizce dillerinde de sürdürüldüğü ve orijinali Arapça olan eserlerden de bir şekilde yararlanılarak, kaynak kullanımında araştırma sahasının genişletildiği görülmektedir.

Tülay Metin Önsöz'de Selçuklu şehir tarihçiliğinin, Türk tarihçiliğinde diğer konulara nispeten daha zayıf bir alan olduğunu belirtmekle Türkiye'de Ortaçağ tarihçiliğinin seyri bakımından önemli bir konuya değinir.⁵ Bu ifade, Selçuklu şehirlerine dair araştırmaların veya kaynakların bulunmadığını iddia eden bir ifade değil, Türk tarihçiliğinde Selçuklu şehir tarihçiliğinin diğer araştırma konularına oranla daha az ilgi görmüş olduğunun bir ifadesidir. Bu tür ifadeler, eleştirel bir bağlam içeriyor olmakla beraber, aynı zamanda yeni yetişen ve konu arayışında bulunan araştırmacılara bir yol gösterici, teşvik niteliği de taşımaktadırlar. Nitekim, Selçuklulara dair perspektif incelendiğinde araştırmaların siyasi konular üzerinde yoğunlaşmış olması sebebiyle, Selçuklu şehir araştırmalarının yeteri kadar irdelenmiş bir alan olmadığı konusunda yazarın bir haklılık payının bulunduğu kabul edilebilir. Fakat altı çizilmelidir ki, yalnızca yapıların taşıdıkları süslemeler, buldukları güzergâhlar veya bunlarla ilgili bir şehri oluşturan yapı taşları üzerine yoğunlaşan her bir araştırma Selçuklu şehir tarihçiliğine dair malzemeler oluşturmaktadır.⁶ Bu perspektiften kitaba yeniden bakıldığında, Selçuklu tarihinin yalnızca bir veya birkaç yapı taşı çalışmış zihinlerde, şehir planına ve yaşamına dair var olan boşlukları doldurmada ve yeni sorular sormada yardımcı olabilecek bir eser olduğu öne sürülebilir.

Giriş kısmı okuyucunun "*mekân, şehir, kent, medeniyet*" gibi unsurların anlam ve mahiyetlerini kavramasını sağlayarak kitabın felsefesini temellendirmektedir. Şehirleşmede yöneticilerin sorumluluklarını ifade edebilmek için, eserinde hükümdardan "... *cihanı bayındır kular*" ve yapacağı işlerden "... *yeni şehirler kurar, yüksek yapılar ve görkemli meskenler tesis eder*" şeklinde bahseden Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'sinden yararlanılmıştır.⁷ Büyük Selçukluların devlet ve toplum hayatlarında etkili izi bulunan ve yönetim ile ülke hakkında derin detaylara sahip olmamızı sağlayan Nizâmülmülk'ün yapıtı, devlet yöneticilerinin zihinlerinde oluşan yönetim şeklini ve bunun inceliklerini açıklamakta olduğu kadar şehir hayatını tasvir-

⁵ Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak: Ortaçağda Türk Şehri*, s. 8.

⁶ Son beş yılda yapılan ve Anadolu şehir araştırmalarına yol gösterebilecek bazı çalışmalar için bkz: Çağla Caner Yüksel, "Selçuklu Döneminde Anadolu Kentleri ve Kent Mimarisi", *ISAS 2019 International Symposium on Innovative Approaches in Scientific Studies, Fine Arts, Design and Architecture*, Cilt: 4, Sayı: 3, 2019, s. 347-351; Şakir Çakmak, "Yeni Bulgular Işığında İncir Hanı", *Sanat Tarihi Dergisi*, Cilt: 29, Sayı: 2, 2020, s. 605-633; Alptekin Yavaş, "Afyon-İshaklı (Saklı) Sahib Ata Fahreddin Ali Kervansarayı", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, 2019, s. 95-128.

⁷ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, Çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 12; Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak: Ortaçağda Türk Şehri*, s. 15.

de de kullanılması gereken en faydalı eserlerdendir. Ayrıca, ünlü Tarihçi İbn Haldun'un ve ünlü Türk filozofu Farabî'nin görüşlerinden yola çıkılarak şehir ve devlet-yönetim ilişkisine dair tarihsel perspektifin çeşitlendirildiği görülmektedir.

Birinci bölüm, “Selçuklu Dönemi Şehirlerine Dair Kaynaklar Hakkında” adıyla başlıklandırılmış olup, tarihi kaynakların eleştirel ve karşılaştırmalı olarak incelenmeleri hususunu vurgulayarak konuya girmektedir. Ortaçağ İslâm dünyasında öne çıkan *Nişâbur* gibi şehirlerin ve onlar hakkında yazılmış yerel eserlerin yazar ve isimlerini vermek suretiyle kısa bir bilgilendirme yapıldıktan sonra, aynı dönemde Türkiye'deki şehirlere tahsis edilmiş kaynak eserlerin azlığından bahsedilerek bir kıyaslama yapılmıştır. Yazarın belirttiği üzere Selçuklu şehirleri için arşiv vesikaları mevcut olmadığından bu alandaki başlıca eserleri; daha çok siyasi bağlamda bilgi veren fakat şehrin dokusunu anlamak için ipuçları barındıran kronikler, yapıların tarihleri ve onları inşa edenleri hakkında malumata sahip kitabeler, sikkeler, coğrafi mahiyetteki eserler ve gezginlerin seyahatnâmeleri oluşturmaktadır.

İkinci bölüm, “Anadolu'da Türkler ve Türk Şehir Yapılanması” ana başlığıyla, “Türk İskânı”, “Selçuklu Şehirlerinin Oluşumu” ve “Selçuklu Şehrinin Fiziksel Yapısı” alt başlıkları etrafında şekillenmektedir. İlk kısım, Anadolu'nun keşfedilmesiyle başlar ve bilinçli fetih siyasetinin faaliyetleri ile devam eder. Bu bölümde, Anadolu'nun Türkleşmesinde etken olan Malazgirt Zaferi'nin getirileri, Bizans'ın siyasi ve ekonomik olarak içinde bulunduğu çalkantılı dönem ve halkın bu durumdan hoşnutsuzluğu gibi unsurların altı çizilmiştir. Bu unsurlar bir coğrafyada kalıcı bir milletin inşasını açıklamak için elzemdir. Yazar, bu bölümde Türk tarihçiliğinde birer başyapıt niteliğinde olan ve araştırmacılara yol gösteren Osman Turan'ın “Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi” kitabından ve Selçuklu tarihçiliğine katkısı büyük olan Ali Sevim'in “Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi” eseri gibi Türk tarihçiliğinin mühim yapıtlarından ve Türk idarecilerin icraatlarındaki başarıyı ifade edebilmek için sıkça Machiavelli'nin “Hükümdar” adlı eserinden yararlanmıştı⁸. Simon de Saint Quentin'in Seyahatnamesi, İbn Haldun'un Mukaddimesi gibi eserler ile de anlatımın birincil kaynaklar etrafında temellendirildiği göze çarpmaktadır. Bölümün son kısmı, Selçuklu şehirlerinin temeli olduğu ifade edilen İslâm şehir modelinin genel özelliklerini ve bu dönemdeki Sasanî şehirlerinin temel unsurlarını irdeler. Esasen, “Selçuklu Şehrinin Fiziksel Yapısı” kısmı üçüncü bölüm için bir ön giriş mahiyetindedir.

Üçüncü bölüm, “Şehrın Temel Unsurları” olarak isimlendirilmiş ve bu bölümde “Dış Düzen: Savunma Yapıları” başlığı altında, üç ayrı kısımda “Selçuklu Şehirlerinin Muhafazası: Surlar”, “Kale” ve “Hendek” yapıları hakkında bilgi verilmiştir. Bu yapılar etimolojileri, inşa amaçları, kökenleri, Anadolu'daki sistemleri ve genel özellikleri bakımından incelenmektedir. Türklerin şehir-

⁸ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020; Machiavelli, *Hükümdar*, Çev. M. Özey, Şule Yayınları, İstanbul, 2013.

leşme faaliyetleriyle beraber ortaya çıkan sur yapılarının kökleri, Göktürkler dönemine kadar geriye götürülmekte ve mevcut örnekler ile şehirlerin surlarla çevrilmesi uygulamasının Bizans'tan öğrenilmediğinin altı çizilmektedir. Bu bölüm, araştırma çalışmalarının yanı sıra *Tevârih-i Âli Selçuk*, *Camii't-Tevarih*, *Râhatu's-Sudur* ve *Ayetu's-Sûrur* gibi önemli kaynak eserler vasıtasıyla Selçuklu şehirlerinin fiziksel ve nispeten sosyal yapısını ana hatlarıyla okuyucuya vermektedir.

Dördüncü bölüm, “Sosyal Hayat ve Müesseseler” ana başlığı altında; Selçuklu sosyal yaşamını oluşturan “mahalleler”, meydanlar” ve sosyal hayatın gelişim gösterdiği “eğitim kurumları” ile “hastaneler” alt başlıkları çerçevesinde şekillenmektedir. Bu bölümde ilk olarak Türk mahalleleri ve gayrimüslim mahalleleri hakkında bilgi verilmiştir. Selçuklu kentlerindeki meydanlar ve bu yerlerin sosyal hayatta birer sahnesi oldukları çevgan oyunları, güreşler, düellolar, ordunun sefer öncesi meydanda çadır kurması gibi çeşitli fonksiyonları açıklanırken, Rum Meydanı'nın anlatımında tıpkı basımından yararlanılarak İbn Bibi'den tarihi bir kaydın aktarılması vasıtasıyla konu ilgi çekici anlatımlar ile okuyucuya etkili bir biçimde aktarılmıştır⁹. Bu bölüm, meydan unsurunun canlı bir kültür taşıyıcısı olan dilde yaşatılması gibi pek çok özelliğinin yanı sıra siyasi, askerî, sosyal ve kültürel hayatta kullanımına dair geniş bir bilgilendirmeyi içerir. Bunlara ek olarak, eğitim kurumları ve hastaneler hakkında da sosyal hayatın kavranması için gerekli malumat verilmektedir. Eğitim, Selçuklu dönemi için “toplumun tamamını ilgilendiren temel eğitim ve meslek veya ihtisas eğitimi” olarak iki aşama hâlinde verilmekte ve bu bağlamda ilki için mektepler, ikincisi için medreseler gibi eğitim mekânları anlatılmaktadır. Ayrıca evler, camiler ile mescitlerin eğitim için kullanımına da değinilmiştir. Bunlara ek olarak, toplumun eğitim alma sürecinden, medreselerin sayılarından, sistem ve sistemde yer alan görevliler, öğrenciler ve dersler gibi unsurlardan etraflıca bahsedilmektedir. Son olarak, Selçuklularda sağlık hizmetlerinin verildiği darüşşifalar ve bu kurumun işleyişi, bulunduğu şehirler ve kapsamı gibi konular hakkında bilgilendirme yapıldığı görülmektedir.

Beşinci bölüm, “Şehir Yönetimi: İdarî Teşkilât” ana başlığı altında, “idare sistemi” ve “yönetici zümre” olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Yazar bu bölümde öncelikle şehir, eyalet ve vilayet gibi kavramların açıklamasını vermekte ve bu kavramların tarihsel süreçleri hakkında Selçuklu sultanlarından örneklerle kısa bilgilendirmelerde bulunmaktadır. Bu bölümde *atabey*, *melik* gibi pozisyonlara dair ana hatlarıyla bilgilendirmeler de yer alır. Yönetici zümre alt başlığında, şehir yönetimine dair verilen ifadeler derinleştirilerek, şehir divanı ve görevliler hakkında bilgilendirmeler yapılmış, kentlerin Selçuklu dönemlerindeki yönetim sistemlerinin bir tasviri oluşturulmuştur. Bu kısım, merkez temsilcileri *nâib*, *sübaşı*, *vali*, *şahne*, *kadı*, *müşrif*, *nâzır*, *kâbız*, *muhtesib* ve *ummâl* ile halkın temsilcileri *hâcegân*, *ehl-i fütüvvet* (*ahî teşkilâtı*),

⁹ Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev ile bir Frank arasında Rum Meydanı'nda geçen mücadelenin bir anlatısı için bkz: Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak: Ortaçağda Türk Şehri*, s. 46.

emîr igdişân ve muhterife gibi görevlilere ve ek olarak şeyhler, ulemalar, mahalle liderlerine ayrılmış olup, bu görevlilerin sorumlulukları ve mahiyetleri hakkında açıklamalar yapılmıştır. Bu bölüm Türkiye Selçuklu devletinin şehir hayatına dair perspektifi, onu etkileyen idare sistemi ve yönetici zümre üzerinden sağlamaya çalışarak farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Buna ek olarak, dokuzuncu bölümde iktisadi hayat bağlamında incelenecek olan Ahi teşkilatının halk üzerinde oldukça etkili bir konuma sahip olması sebebiyle bu kısımda ayrıca yer aldığı görülmektedir.

Altıncı bölüm, “Şehir Halkı” ana başlığı altında, “Müslümanlar”, “Gayrimüslimler” ve “Müşterek Hayat” alt başlıklarından oluşmaktadır. Bu kısım, Anadolu’daki Türk iskânı politikasını içermesi, Türk milletinin sosyal ve tarımsal bir faaliyet olarak toprakla kurmuş olduğu ilişki üzerine şekillendirdiği kırsal hayatın anlaşılması, Türk nüfusunun gelişimi, toplumdaki saygı ve bunların getirileri, etnik grubun çeşitliliği ve ilişkileri, nüfusla ilgili konuların tespitinde kaynakların yetersizliği gibi hususlara dair bilgi sağlaması ve kaynaklardan örneklendirmelerde bulunmasıyla dikkat çekmektedir. Kitapta belirtildiği üzere bu husustaki kayıtların yetersizliği ne yazık ki şehirlerin demografik yapılarına, etnik dağılımlarına dair tespitlerde bulunulmasını güçleştirmekte ve bu sebeple, bu konu hâlâ üzerinde çalışılmayı bekleyen bir saha olarak karşımızda durmaktadır. Yazar bunun farkında olarak eldeki verilerin ışığında tutarlı çıkarımlar yapmaya çabalamıştır.

Yedinci bölüm, “Dini Hayat” bölüm başlığı altında iki ana başlık ile kategorize edilmiştir: İlki “Halkın Dinî Yaşantısı” başlığı olup, ikincisi “Camiler”, “Mescidler”, “Namazgâhlar”, “Tekke ve Zaviyeler” ile “Mezarlıklar/Türbeler” alt başlıklarını içeren “İbadet Yerleri/Mekânlar” başlığıdır. Selçuklu medeniyetinde, gerek ayrı birer yapı gerekse kervansaray gibi yapıların bünyesinde yer alan mescitler yahut kentlerin ana unsurlarından olan camiler ve bunlar gibi mekânlar, Ortaçağ Selçuklu dünyasının ayrılmaz birer parçasıdır¹⁰. Bu bölüm konu almış olduğu mekânlar ve içerdiği önemli bilgiler vasıtasıyla Selçuklu kentlerinin sosyal, kültürel ve dinî yapısının, kaynakların analiz ve senteziyle ortaya çıkmış bir tasvirini vermektedir. Bu mekânların Selçuklu medeniyetindeki yerleri kavranmadan, bir Selçuklu kentinin sosyal yapısını ve onu hangi unsurların oluşturduğunu anlamak güç olacağı için, bu konu şehir araştırmalarında ayrı bir yere sahiptir ve bölümde değinilen Türk halkının dinî yaşantısına dair tarihsel gelişim süreci de bu konunun önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Sekizinci bölüm, “İlmî, Fikrî ve Kültürel Hayat” başlığı altında, Anadolu’da ilim yönüyle öne çıkan bazı şehirler hakkında kısaca bilgi verilmekte ve Selçuklu dönemi şehirlerinin tasavvuf kültürünün birer yansımaları olan tekke

¹⁰ Türkiye Selçuklu dönemi kervansaray ve han yapılarında yer alan mescit yapılarına dair Kızılören Han, Sâhib Ata Hanı / İshaklı Kervansarayı, Ak Han / Goncalı Han örneklerini incelemek için bkz: Rabia Eda Köroğlu, *Batı Anadolu’da Kervansaraylar ve Bu Kervansarayların Anadolu Ticarî Hayatındaki Yeri ve Önemi (1071-1308)*, Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Kars, 2021, s. 86, 132, 139.

ve zaviyeler ile Selçukluların şeyhlere karşı olumlu tavırlarına değinilmektedir. İlaveten, Selçuklu ile Osmanlı şehirlerinde yaşamış olan Mevlana Celâleddin Rumî ve Ahî Evran gibi önemli şahsiyetlerin isimleri verilerek onların kurmuş oldukları kurumların sosyal alanda taşıdıkları nitelikleri ve kültürel etkileri aktarılmaktadır. Bu bölüm, Selçuklu kültürünün Anadolu öncesi izlerine işaret etmesi bakımından ayrıca önemli görünmektedir.

Dokuzuncu bölüm, “Ekonomik Hayat” ana başlığı altında toplanan; “Ticaret”, “Tarım”, “Hayvancılık”, “Üretim ve Sanayi”, “Para-Fiyat-Vergi”, “İktisadî Hayatta Ahî Teşkilâtı” ve “İktisadî Hayatta Yer Alan Başlıca Görevliler” olmak üzere toplam 7 alt başlıktan oluşmaktadır. İlk alt başlık olan Ticaret bölümü, “Çarşı (Sûk/Esvâk)”, “Pazar”, “Kervansaraylar ve Hanlar” olarak 3 ayrı kısma bölünmüştür. Bu bölüm, Selçuklu ekonomik hayatına ve onu oluşturan unsurlara dair genel bir bilgilendirme sağladıktan sonra, Türkiye Selçuklu devletinin ekonomik gücünü temellendiren ve etkileyen kavramları ana kaynakların yardımıyla ayrı ayrı incelemektedir. Selçuklu şehirlerinin verimli toprakları ve ekonomik dinamikleri, onun hayati unsurlarını oluşturan; meslekler, ekonominin can bulduğu mekânlar, ziraat ve sanayisi, üretimin fiyat skalası, vergiler, ülkenin ticarî durumu, sahip olduğu ticarî yol ağlarının denetim altına alınıp düzenin sağlanması, ekonomi bakımından önemli kentlerin fetihleri için çıkılan seferler, hayvancılık, üretim, pazar faaliyetleri ve tüm bunların sürekliliğiyle güvenliği için yapılan imar faaliyetleri gibi pek çok önemli öğeler dokuzuncu bölümde tarihi arka planları Selçukluların inkişafından, gelişmiş oldukları nihai noktaya kadar genişletilerek ele alınmaktadır. Ayrıca ekonomik hayat ile etkili bir ilişkisi bulunan ahî teşkilâtı ve iktisadî hayatın kontrolünde yer alan görevli kimse ve teşkilâtlar hakkında da gerekli bilgi verilmektedir. Bu bölümde, Selçuklu döneminde Anadolu kentlerinin iktisadî yükselişlerine dair okuyucuya açık ve detaylandırılmış bir anlatımın sağlandığı söylenebilir.

Onuncu bölüm, “Seyyahların Gözünden Türkiye Selçuklu Şehirleri” başlığı altında, Selçuklu şehirlerine onu çağdaş olarak ziyaret eden ve dünyanın çeşitli yerlerinden gelen gezginlerin gözünden bir bakış sağlamaktadır. İngiliz tarihçi Tosh’un söz ettiği gibi “*birinci kaynaklar, sorulara anında cevap veren açık birer kitap değildir*”¹¹ bu sebeple onların karşılaştırmalı olarak derinlemesine incelenmesi gerekir ve yazar da ana kaynaklar olarak kullandığı bu eserlerin bu şekilde incelenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹² Müslüman ve gayrimüslim gezginlerin seyahatnâmeleri, Selçuklu tarihçiliği için kaynak eser niteliğinde olup, tarihin sosyal yönü dâhil pek çok yönü için bilgi sağlamaktadır.¹³ Yazar kitabın bu kısmına dair: “*Bu bölümde Ortaçağda kaleme alınmış, Selçuklu şehirleri hakkında bilgi veren seyahatnâmeler rehberliğinde*

¹¹ Tosh, *Tarihin Peşinde*, s. 82.

¹² Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak: Ortaçağda Türk Şehri*, s. 132.

¹³ Selçuklu tarihçiliğinde yararlanılan seyahatnâmeleri incelemek için ayrıca bkz: Ayşe Dudu Kuşçu v.d., “Seyahatnâmeler”, *Selçuklu Tarihçiliği’ne Başlarken*, Ed. Ayşe Dudu Kuşçu, Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, Konya, 2017, s. 190-211.

Selçuklu şehirlerinin geçmişini ve ruhunu anlamaya çalışacağız” demektedir.¹⁴ Bölümde mezkur eser türünün nitelikleri, yazılma sebep ve süreçleri ile mahiyetleri hakkında bilgiler verilmektedir. İbn Battûta, Marco Polo ve Simon de Saint Quentin gibi seyyahların eserlerinin incelenmesiyle ortaya çıkan ve bu yöntem ile bölümün asıl konusunu teşkil eden Selçuklu şehirleri tasviri, seyyahların Selçuklu kentlerinin verimli topraklarına ve canlılığına şahitlik ederken kaydettikleri bilgilerden oluşmakta ve tarihin iktisadî, siyasî ve sosyal yönleri hakkında okuyucuyu ilgi çekici bir anlatımla bilgilendirmektedir.

On birinci bölüm, “Selçuklu Dünyasında Şehirlere Verilen Unvanlar” başlığı altında; kökenleri İslâm kültüründen gelen bir geleneğin sürdürülerek Selçuklu şehirlerinin taşıdığı değerler ile onları öne çıkaran özellikleri vasıtasıyla isimlerinin yanında almış oldukları unvanlar zikredilmekte ve bunların bir kısmının açıklaması yapılmaktadır. Şehirlerin unvanları, “*güzelliği ve eğlence hayatı ile şöhret kazanan*” Sinop kentinin “*Âşıklar Adası*” manasına gelen “*Cezîretû'l-uşşak*” olarak kaynaklarda yer alması gibi¹⁵, layık görüldükleri dönemde yükselen şahsi özelliklerini yansıtmaları ve ayrıca dönemin tarihsel perspektifini içeriyor olmaları sebebiyle hem yerel hem de genel tarih bakımından değer taşımaktadırlar. Bu bölümde İslâm şehirleri ve Selçuklu şehirleri hakkında verilen bilgilerden sonra, bölüm sonlandırılmadan önce İstanbul’un tarihte kazandığı “*dünyanın incisi*” ve “*ekber-i memalik-i kübra*” gibi unvanlara dair bir anlatıma da yer verilerek konunun pekiştirilmesinin sağlandığı görülmektedir. Yazar son olarak, Selçuklular zamanında şehirlere verilen unvanların zamanla terk edildikleri hususuna dikkat çeker.¹⁶

Tülay Metin, kısa bir *Sonuç* bölümüyle, Türkiye Selçuklu Devleti’nin Anadolu’da meydana getirmiş olduğu özellikle sosyal ve kültürel gelişmelerin üzerinde durmaktadır. Buna ek olarak, Selçuklu şehir modeli temelini İslâm şehir modelinden geldiği ve Selçukluların bu temel üzerine şehirlerini kurdukları, ardılı ve çağdaşı oldukları devletlerin miraslarını geniş bir coğrafyaya taşıyıp geliştirdikleri ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Selçukluların bıraktığı kültürel mirası ilerletmeye ve yaşatmaya devam ettirdiklerini vurgulamaktadır. Bu bilgileri tazeleyici sonuç bölümü ve arkasından gelen kaynakçanın ardından, indeksin hemen öncesine yerleştirilen bir *Ekler* bölümü yer alır. Bu kısımda, kitapta yararlanılan ve buraya atıf yapılan bazı şehir planları bulunmakta ve kale, namazgâh, medrese, saray ve surlar gibi kentlerin birer parçası olan mimarî unsurların görselleri sunulmaktadır.

Sonuç

Tülay Metin’in 2020 yılında ilk baskısı yapılan ve 2021 yılındaki ikinci baskısını incelemiş olduğumuz kitabı “Selçuklular Çağında Yaşamak: Ortaçağda Türk Şehri”, neredeyse tüm hatlarıyla Ortaçağ’da yükselen Türkiye Selçuklu devletinin kültürel, sosyal ve ekonomik hayatına Selçuklu şehirleri perspek-

¹⁴ Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak: Ortaçağda Türk Şehri*, s. 133.

¹⁵ A.e., 150.

¹⁶ A.e., 152.

tifiyle güçlü bir ışık tutmaktadır. Kitabın her bölümünde, dipnotlarda rahatlıkla gözlemlenebileceği üzere, dönemin bizzat şahitleri yahut takipçisi olan veya sonradan bu hususlarda ciddi araştırmalar yapan bilgilerin çalışma ve eserlerinden yararlanılmıştır. Özellikle seyahatnamelerden yararlanan onuncu bölüm bunun açık bir örneğini vermektedir. Yazarın kullanmış olduğu dilin sadeliği eserin geniş bir kitleye hitap edebilmesini sağlaması açısından önemlidir. Marc Bloch'un da sözünü ettiği gibi: “Çünkü, bir yazar için, hem bilginlere, hem de ilkokul çocuklarına aynı tondan hitap edebilmeyi becerebilmiş olmaktan daha büyük savunu olamaz.”¹⁷

Ayrıca, verilen bilgilerin mukayese edilerek incelenmiş olmaları verilerin güvenilirliğini artırmaktadır; bu hususta onuncu bölümde, İbn Battûta'nın eserinde Bergamalı olduğu belirtilen filozofun Eflatun değil Galenos olması gerektiğine dair düzeltmeden de gözlemlenebildiği üzere, yazarın doğru bilgiyi ayıklama ve aktarma konusunda gösterdiği hassasiyete teşekkür etmek gerekir.¹⁸

Kitabın her bölümünün Selçuklu şehir hayatına dair ayrı bir konuyu dikkatle ele alıyor olması sebebiyle, eserin Selçuklu tarihçiliğinde sosyal ve kültürel alanda yararlanılabilecek bir başvuru kaynağı niteliği taşıdığı söylenebilir. Türkiye Selçuklu tarihçiliğinin, kaynakların Tülay Metin'in yaptığı gibi özenle irdelenmiş güncel araştırmalara ihtiyaç duyduğu malumdur. Son yıllarda akademide olduğu kadar toplumun her kesiminde de kendisini gösteren Selçuklu tarihine yönelik artan merak ve ilginin bilimsel çalışmalar ile desteklenmeye devam edilmesi, toplumun ilgisine karşılık vermenin yanında asıl olarak bilimsel literatüre de önemli katkılar sağlayacak ve böylelikle birer yaşayarı olduğumuz kadim toprakların tarih belleğinin yaşatılarak, sonraki nesillere aktarılmasına yardımcı olacaktır. Bu bilgiler ışığında söylenebilir ki: “Selçuklu Çağında Yaşamak” kitabı, Türkiye Selçukluları döneminde yaşamın nasıl olduğuna dair okuyucuya açtığı geniş pencereyle, Ortaçağ şehirlerinin canlı bir tasvirini çizebilmiş ve Selçuklu sosyal ve kültürel tarihine önemli bir araştırma kaynağı sağlamıştır.

Kaynakça

- BLOCH, Marc: *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985.
- CANER YÜKSEL, Çağla: “Selçuklu Döneminde Anadolu Kentleri ve Kent Mimarisi”, *ISAS 2019 International Symposium on Innovative Approaches in Scientific Studies, Fine Arts, Design and Architecture*, Cilt: 4 Sayı: 3, 2019: s. 347-351.
- ÇAKMAK, Şakir: “Yeni Bulgular Işığında İncir Hanı”, *Sanat Tarihi Dergisi*, Cilt: 29, Sayı: 2, 2020, s. 605-633.

¹⁷ Marc Bloch, *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s. 1.

¹⁸ Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak: Ortaçağda Türk Şehri*, s. 144.

- KAÇIN, Bülent: *Selçuklu Hatunları: Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.
- KÖROĞLU, Rabia Eda: *Batı Anadolu'da Kervansaraylar ve Bu Kervansarayların Anadolu Ticarî Hayatındaki Yeri ve Önemi (1071-1308)*, Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Kars, 2021.
- KUŞÇU, Ayşe Dudu v.d.: “Seyahatnâmeler”, *Selçuklu Tarihçiliği'ne Başlarken*, Ed. Ayşe Dudu Kuşçu, Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, Konya, 2017, s. 190-211.
- MACHIAVELLI: *Hükümdar*, Çev. M. Özay, Şule Yayınları, İstanbul, 2013.
- METİN, Tülay: *Selçuklu Çağında Yaşamak: Ortaçağda Türk Şehri*, Kronik Kitap, İstanbul, 2021.
- NİZAMÜ'L-MÜLK: *Siyasetname*, Çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- SAHAFIASL, Parisa: “Büyük Selçuklu Dönemi Minyatür Sanatı Özellikleri”, *Uluslararası Türk Kültür ve Sanatı Sempozyumu Kitabı*, Ed. Prof. Dr. Nurettin Güz v.d., Cilt: 2, Etimesgut Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, Ankara, 2020.
- SAHAFIASL, Parisa: *Büyük Selçuklu Minyatür Sanatının İzleri İbn'ül-Mekarim Hasan'ın Kelile ve Dimne'sindeki Minyatürler*, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 2020.
- SEVİM, Ali: *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020.
- TOSH, John: *Tarihin Peşinde*, Çev. Özden Arıkan, Kronik Kitap, İstanbul, 2022.
- TURAN, Osman: *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996.
- YAVAŞ, Alptekin: “Afyon-İshaklı (Saklu) Sâhib Ata Fahreddin Ali Kervansarayı”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, 2019, s. 95-128.